

**Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК»**

INDEX **COPERNICUS**
I N T E R N A T I O N A L

**ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК
УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК»**

Міжнародне фахове видання

Випуск тридцять третій

П68 Правничий вісник Університету «КРОК» / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – Вип. 33. – К., 2018. – 234 с.

Тридцять третій випуск збірника містить статті науковців Університету економіки та права «КРОК», а також інших вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ України.

Розраховано на науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів, аспірантів, магістрів, фахівців-практиків у галузях теорії та історії держави і права, конституційного, адміністративного, цивільного, цивільного процесуального, кримінального, кримінально-процесуального, господарського, фінансового, міжнародного права, а також у галузях юридичної, організаційної та економічної психології.

Збірник наукових праць «Правничий вісник Університету «КРОК»:

- 1) внесено до переліку фахових видань України з юридичних та психологічних наук (наказ Міністерства освіти і науки України №1328 від 21.12.2015 року);
- 2) входить до бази даних Index Copernicus International;
- 3) входить до бази даних «Російський індекс наукового цитування» (база даних РИНЦ), розташованої в науково-інформаційному ресурсі російської зони мережі Інтернет;
- 4) входить до бази даних Ulrich's Periodicals Directory, США (international database Ulrich's Periodicals Directory, USA).

*Рекомендовано до друку Вченою радою Університету економіки та права «КРОК»
(протокол № 2 від 21 грудня 2018 р.)*

Головний редактор:

Француз Анатолій Йосипович, доктор юридичних наук, професор, Герой України, Заслужений юрист України, лауреат премії імені Ярослава Мудрого.

Заступники головного редактора:

Скрипнюк Валентина Миколаївна, доктор юридичних наук, професор, лауреат премії імені Ярослава Мудрого.
Сингаївська Ірина Валентинівна, кандидат психологічних наук, доцент.

Члени редколегії:

Юридичні науки:

Копиленко Олександр Любимович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, академік Національної академії правових наук України;

Костицький Михайло Васильович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, академік Національної академії правових наук України;

Геперідзе Давід Спартакович (Тбілісі, Грузія), доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Академії Юридичних Наук Грузії;

Ткач Дмитро Іванович, доктор політичних наук, професор, Надзвичайний і Повноважний Посол України;

Шевченко Анатолій Євгенійович, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України;

Гавський Домінік (Варшава, Польща), доктор габілітований, професор;

Гардахадзе Тамара Гелайвна (Тбілісі, Грузія), доктор юридичних наук, професор;

Каллас Мар'ян (Варшава, Польща), доктор габілітований, професор;

Стадніченко Станіслав Лешек (Варшава, Польща), доктор габілітований, професор;

Олійник Ольга Борисівна, доктор філологічних наук, доктор юридичних наук, професор;

Козенюк Валерій Олександрович, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник;

Пугачов Олександр Миколайович (Полоцьк, Білорусь), кандидат юридичних наук, доцент;

Скоморовський Віталій Богданович, доктор юридичних наук, доцент;

Гіжевський Володимир Казімірович, кандидат юридичних наук, професор, лауреат премії імені Ярослава Мудрого;

Корольова Вікторія Вікторівна, кандидат юридичних наук, доцент;

Лук'янець Валентина Станіславівна, кандидат юридичних наук, доцент;

Баликіна-Галанець Людмила Ігорівна, кандидат юридичних наук;

Григорчук Мирослав Васильович, кандидат юридичних наук,

Кривов'яз Оксана Василівна, кандидат юридичних наук.

Психологічні науки:

Сідак Володимир Степанович, доктор історичних наук, кандидат юридичних наук (юридична психологія), професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України (відділення психології і дефектології), Заслужений діяч науки і техніки України;

Бондарчук Олена Іванівна, доктор психологічних наук, професор;

Вірна Жанна Петрівна, доктор психологічних наук, професор;

Карамушка Людмила Миколаївна, доктор психологічних наук, професор;

Коваленко Алла Борисівна, доктор психологічних наук, професор;

Малкова Тетяна Миколаївна, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник;

Одягайло Борис Михайлович, доктор економічних наук, професор;

Радчук Галина Кіндратівна, доктор психологічних наук, професор;

Семиченко Валентина Анатоліївна, доктор психологічних наук, професор;

Янчук Володимир Олександрович (Мінськ, Білорусь), доктор психологічних наук, професор;

Шимко Віталій Артурович, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник.

Адреса редакції: вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК»
03113, м. Київ, вулиця Табірна, 30-32, тел.: /044/ 455-57-57, 450-14-54; тел./факс: /044/ 456-84-28, 455-69-81
www.krok.edu.ua

Свідчення про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: серія КВ № П237-П7Р від 19.05.2006 р.

Зміст

Розділ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ТА ПРАВОВИХ УЧЕНЬ. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

А.Й. Француз, І.В. Саламахіна
Захист прав дітей в умовах збройного конфлікту в Україні. Теоретико-правові аспекти даної проблематики5

В.В. Корольова, Є.О. Кочутенко
Шляхи формування правосвідомості дитини 10

В.Б. Скоромовський, О.В. Лисенко
Механізм реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні: досвід зарубіжних країн 17

Д.І. Ткач, С.О. Телліс
Порівняльний аналіз інститутів президентства Угорщини та України: політико-правовий аспект, суб'єктивні чинники та їх наслідки22

Т.В. Гуменюк
Захист прав українського народу в парламентській діяльності Кирила Трильовського34

А.В. Шевцова
Співвідношення природного права та позитивного в домодерній українській правовій традиції домодерної епохи39

А.О. Сімоненко
Формування інституту адвокатури в СРСР (на етапі становлення союзної держави).....47

К.А. Бабенко
Рецензія на монографію Француз-Яковець Т.А. «Конституційні основи бікамералізму в сучасних державах Європи: порівняльний аспект»52

Розділ 2. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Р.Б. Шишка
Грошові зобов'язання в праві України54

М.В. Григорчук, Ю.А. Зайцева
Особливості припинення договору найму (оренди) будівлі або іншої капітальної споруди (їх частин)61

О.В. Двірська
Методи медичного права67

І.І. Світлак, І.В. Скірський
Окремі питання співвідношення цивільно-правового та державного примусу73

Розділ 3. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

С.В. Сарана, П.П. Нога
Система державного контролю якості лікарських засобів в Україні82

І.М. Доляновська, В.В. Атаманчук
Нормативно-правове регулювання адміністративно-правового захисту безпритульних дітей89

І.М. Доляновська, А.Ю. Мацик
Напрями державного захисту прав дітей, які належать до найуразливіших категорій97

М.С. Міщук, М.Л. Скачук
Участь громадськості в прийнятті рішень міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади: реалії та проблемні питання 104

С.Г. Александрова
Особливості та недоліки організаційно-правового механізму регулювання акціонерних товариств в Україні 111

В.В. Корольова, А.О. Григоренко
Удосконалення регулювання дискреційних повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування при здійсненні владних функцій у сфері земельних відносин 116

В.О. Козенюк, І.О. Степанченко
Міжнародний досвід у притягненні до відповідальності медичних працівників за неналежне надання медичної допомоги 123

**Розділ 4. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА
КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ
ПРАВО. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА
КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА;
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

В.К. Гіжевський, К.О. Корнєєва Легалізація приватної детективної діяльності в Україні з урахуванням аналізу рішень Європейського суду з прав людини (право на повагу до приватного і сімейного життя)	130
В.К. Гіжевський, М.Ю. Сміленко Характерні питання, пов'язані з приватною детективною діяльністю, та шляхи їх вирішення з використанням досвіду зарубіжних держав	137
М.С. Міщук, О.С. Сотничек Причини, що сповільнюють становлення і розвиток приватної детективної діяльності в Україні	144
А.Й. Француз, І.В. Левішко Приватна детективна діяльність в Україні в контексті забезпечення конституційних прав та свобод людини і громадянина	149

Розділ 5. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

Ю.Л. Вітомський, В.С. Сідак Психологічні особливості та професійно значущі якості працівників об'єктової та особистісної охорони	155
--	-----

Н.В. Наконечна Система методів організаційно-психологічного вивчення стану та перспектив розвитку корпоративної культури приватного вищого навчального закладу	163
---	-----

І. Astremskaya Professional deformation of doctors: features, causes, consequences	170
---	-----

Ю.О. Живоглядів Маніпулятивні технології в ЗМІ: психологічні механізми міфологізації свідомості	176
--	-----

І.М. Гриценко Психолого-філософський аналіз іміджу як соціокультурного феномену	185
--	-----

В.І. Іванцанич Особливості розвитку стресостійкості у школярів	194
---	-----

С.В. Казакова Програма розвитку психологічної готовності керівників закладів професійно-технічної освіти до маркетингу освітніх послуг	202
--	-----

Л.О. Шевченко, О.Ю. Шломін Специфіка професійного самоставлення працівників підрозділів превентивної діяльності національної поліції	211
--	-----

Г.В. Кудринська Комплексна модель визначення спроможності служб управління персоналом державних органів	219
---	-----

А.О. Липка Відповідальність особистості у зарубіжному психологічному дискурсі	226
--	-----

Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень. Конституційне право; муніципальне право. Філософія права

УДК 42.726:053.2

А.Й. Француз

*Герой України, Заслужений юрист України,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»*

І.В. Саламахіна

*здобувач вищої освіти ступеня «магістр»,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»*

Захист прав дітей в умовах збройного конфлікту в Україні. Теоретико-правові аспекти даної проблематики

У статті розглянуто порушення прав дитини в умовах збройного конфлікту, визначено пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства з метою закріплення прав дітей, які постраждали внаслідок збройного конфлікту.

Ключові слова: захист прав дітей, збройний конфлікт, порушення прав дітей, теоретико-правові аспекти.

А.И. Француз

*Герой Украины, Заслуженный юрист Украины,
доктор юридических наук, профессор,
заведующий кафедрой государственно-правовых дисциплин,
ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»*

И.В. Саламахина

*соискатель высшего образования степени «магистр»,
ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»*

Защита прав детей в условиях вооруженного конфликта в Украине. Теоретико-правовые аспекты данной проблематики

В статье рассмотрены нарушения прав ребенка в условиях вооруженного конфликта, определены предложения по совершенствованию действующего законодательства в целях закрещения прав детей, пострадавших в результате вооруженного конфликта.

Ключевые слова: защита прав детей, вооруженный конфликт, нарушения прав детей, теоретико-правовые аспекты.

*A. Frantsus
Hero of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine,
Doctor of Law, Professor,
Head of the Department of State and Legal Disciplines,
«KROK» University*

*I. Salamakhina
Graduate Student,
«KROK» University*

Protection of children's rights in the context of armed conflict in Ukraine. Theoretical and legal aspects of this problem

The article considers violations of children's rights in the context of armed conflict, consists the proposals of improving the current legislation with a view to consolidating the rights of children affected by the armed conflict.

Key words: protection of children's rights, armed conflict, violations of children's rights, theoretical and legal aspects.

Постановка проблеми

Стаття 52 Конституції України говорить про те, що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом [1, ст.52].

Але події, що сталися на початку 2014 року в Києві, Криму і на Донбасі, привернули увагу всього світу до України. Проблема захисту дитинства особливо посилюється в умовах кризових ситуацій, зокрема під час збройного конфлікту. Особливо це стосується дітей, які постраждали під час військових дій на сході. Тому ця стаття присвячена комплексному аналізу стану дотримання прав дітей в умовах збройного конфлікту на сході України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Увагу науковців усе більше привертає проблема захисту дітей під час збройного конфлікту в Україні, захист їх юридичних і моральних прав. Дану проблематику досліджували: Т. Л. Сироїд, Л. С. Волинець, О. О. Кочеміровська, Н. В. Лінник та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Унаслідок збройного конфлікту на сході України норми чинного законодавства, які покликані забезпечити дотримання прав людини в існуючих умовах, виявилися не здатними врегулювати «людські стандарти» у взаємовідносинах між державою та людиною.

Використання дітей під час збройного конфлікту сьогодні досить гостро стоїть перед світовою спільнотою. Щоб урегулювати цю проблему, необхідно прийняти комплексний документ, який би повноцінно вмщував усі аспекти стосовно використання дітей у воєнних діях.

Дійсно, з одного боку, слід погодитися з думкою про те, що конфлікт на сході України різко погіршив стан у всіх сферах охорони дитинства, де Україна досягла значних успіхів, та загострив ті проблеми, які ще не були вирішені (поширення соціально небезпечних та інфекційних хвороб, скорочення програм імунізації, загострення жорстокості й насильства щодо дітей та у дитячому середовищі, погіршення доступу до послуг освіти, охорони здоров'я

й соціальної сфери, а найгірше – залучення дітей до бойових дій) [9].

А з іншого боку, хоч існує широкий комплекс законодавчих актів, що регулюють різні аспекти прав дітей, є небагато правових норм, що встановлюють особливості правового регулювання прав дітей в умовах збройного конфлікту.

На сьогодні в Україні не існує комплексного закону, який захищав би і повністю відображав права дитини. Україна зовсім не була до цього готовою законодавчо, і це створило багато проблем та колізій.

Формулювання цілей статті

Потреба дослідження даної проблеми має дуже вагомий характер. Вона зумовлюється як теоретичними, так і практичними причинами. Теоретичне значення полягає у дослідженні основних категорій та положень правового статусу постраждалих дітей, закріпленого у законодавстві як України, так й інших держав, а практичний інтерес зумовлений потребами вдосконалення діяльності відповідних правоохоронних і державних органів та структур, що мають забезпечувати права і потреби постраждалих дітей. Мета дослідження полягає у тому, щоб на підставі аналізу чинного законодавства та юридичної літератури з'ясувати основні проблеми правового регулювання і фактичної реалізації соціального й юридичного захисту дітей, постраждалих під час збройного конфлікту, та запропонувати шляхи їх вирішення.

Виклад основного матеріалу

Теоретико-правові аспекти захисту прав дітей, постраждалих під час збройного конфлікту на сході України, є однією з найважливіших проблем сьогодення, що досліджуються сучасною юридичною наукою. У процесі становлення міжнародного права, прав людини і стандартів захисту прав дитини в рамках Організації Об'єднаних Націй розвивається і міжнародне регіональне законодавство у галузі захисту прав дітей [16, с.41-45]. Як зазначає Т. Л. Сироїд, найвагоміших результатів у цій галузі було досягнуто в Європі:

з одного боку, юридичний контекст забезпечується під егідою Ради Європи, з іншого – політичний контекст – Організацією з безпеки і співробітництва в Європі (далі – ОБСЄ). Дослідниця наголошує, що його сутність полягає не тільки в розробці, оновленні правової основи, але й створенні міжнародним співтовариством додаткових контрольних органів, розширенні кола їх повноважень та вдосконаленні напрямків [14, 13]. Це стосується найбільш незахищеної категорії соціальних суб'єктів – дітей, які потребують особливої уваги й турботи з боку суспільства в процесі реалізації їх прав і свобод. Ці напрацювання мають бути складовою при формуванні загальної теорії держави та права. У зв'язку з цим питання статусу постраждалих дітей під час збройного конфлікту набувають актуальності у сфері правових досліджень, а також гостро постають у процесі діяльності багатьох державних та недержавних установ [15].

Практико-прикладний і науково-теоретичний аналіз методів та шляхів забезпечення свобод і прав постраждалих дітей під час збройного конфлікту відповідними інституціями громадянського суспільства та органами держави, принципів їх діяльності на сьогодні в юридичній літературі представлений не в достатньому обсязі.

Найкращим способом захистити права та інтереси дітей є повне припинення військових дій на сході України. Необхідно для реалізації Конвенції ООН про права дитини та Факультативних протоколів у законодавчій сфері:

- задля покращення судового захисту дітей у збройних конфліктах визначити Факультативний протокол нормою прямої дії у межах національної правової системи та розглянути можливість його повної імплементації до українського законодавства;

- з метою забезпечення невідворотності покарання та у відповідності до принципів гуманітарного права посилити відповідальність за військові злочини проти дітей;

- уможливити створення та застосування екстратериторіальної юрисдикції щодо

військових злочинів навколо втягнення і рекрутування дітей у воєнні дії [11];

- внести зміни до ст. 124 Конституції України з метою ратифікації Римського статуту міжнародного кримінального суду [1, ст.124];

- передбачити чітку і недвозначну заборону вербування та залучення дітей до військових конфліктів шляхом внесення змін до Кримінального кодексу України. Необхідно чітко визначити склад таких злочинів, як «вербування дитини під час збройного конфлікту», «використання дитини під час збройних конфліктів» і встановити кримінальне покарання для тих, хто їх вчинює (у т.ч. батьків дитини, осіб, що їх замінюють або законних представників);

- внести зміни до ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства», зокрема ввести поняття «дитина, що перебуває в зоні збройного конфлікту» та «дитина, залучена до збройного конфлікту» до категорій «дитина, яка потребує тимчасового захисту», «дитина, яка потребує додаткового захисту» і «дитина, розлучена з сім'єю». Визначити стандарти й нормативи їх соціального захисту, а також перелік органів державної влади, відповідальних за забезпечення прав та найкращих інтересів зазначених категорій дітей [2, ст.1];

- внести категорії «дитина – внутрішньо переміщена особа», «дитина, розлучена з сім'єю, яка є громадянином України й яка або законний представник якої звернулася (звернувся) до компетентних органів України із заявою про визнання її внутрішньо переміщеною особою або особою, яка потребує додаткового або тимчасового захисту» до Порядку проведення обстеження для встановлення віку дитини, що залишилася без піклування батьків та потребує соціального захисту;

- не залучати дітей до військових формувань, програм, заходів, пов'язаних з оволодінням навичками оперувати бойовою зброєю, несенням військової служби. Внести відповідні зміни в Закони України «Про охорону дитинства», «Про військовий обов'язок і військово службу», «Про

оборону України», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію».

Посилаючись на Конвенцію про права дитини, яка була ратифікована Постановою Верховною Радою України № 789-ХІІ від 27 лютого 1991 року, «...дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку...» [7]. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини стосовно участі дітей у військових діях та збройних конфліктах передбачає, що держави-учасниці зобов'язуються вжити «всіх можливих заходів для забезпечення того, щоб військовослужбовці їхніх збройних сил, які не досягли 18-річного віку, не брали безпосередньої участі у воєнних діях» [12].

На сьогоднішній день Урядом України були зроблені кроки для вдосконалення законодавства у відповідності до положень Факультативного протоколу. Так, ст. 30 Закону України «Про охорону дитинства» прямо вказує на заборону в Україні участі дітей у воєнних діях, збройних конфліктах, створення дитячих воєнізованих організацій та формувань, пропаганди серед дітей війни і насильства [2, ст.30].

У січні 2016 року Верховною Радою України був прийнятий Закон «Про внесення змін до деяких законів України, що стосуються посилення захисту дітей та підтримки сімей з дітьми», в якому було визначено поняття «дітей, які постраждали від воєнних дій» і виділено дію – залучення дітей до воєнних дій [3].

Слід звернути вашу увагу на те, що Кабінет Міністрів оприлюднив постанову №301, яку затвердив ще 11 квітня 2018 року, і відповідно до якої внесені зміни до порядку надання спеціального статусу дітям, а саме «дитини, яка постраждала внаслідок військових дій та збройного конфлікту» [4].

Висновки

Насильство, жертвами або свідками якого стали діти, може спонукати цілі покоління до того, щоб вирішувати спори насильницькими методами. Постраждали в результаті війни діти завжди повинні бути

об'єктом першочергової уваги в рамках зусиль, спрямованих на запобігання, виникнення або рецидиву конфлікту, в тому числі в рамках механізмів, покликаних забезпечити юридичний і соціальний захист постраждалих під час збройного конфлікту дітей.

В умовах збройного конфлікту почала формуватися певна судова практика у справах щодо захисту прав дітей з урахуванням особливих умов, у яких опинилися діти у зв'язку з проведенням військових дій.

Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 року (із змінами згідно з Законом України № 2222-ІУ від 8 червня 2004 року) // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Закон України «Про охорону дитинства» 26 квітня 2001 року № 2402-III. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>
3. Закон України №1774-VIII «Про внесення змін до деяких законів України, що стосуються посилення захисту дітей та підтримки сімей з дітьми». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T161774.html
4. Постанова Кабінету Міністрів «Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. №866 і від 5 квітня 2017 №268» від 11 квітня 2018 року №301. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP180301.htm
5. Європейська конвенція про здійснення прав дітей. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_135
6. Заключні спостереження щодо доповідей, поданих державами-учасницями відповідно до Статті 8 Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (CRC/C/OPAC/UKR/1) та письмових відповідей на перелік його запитань (CRC/C/OPAC/UKR/Q/1/Add.1), 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unicef.org/ukraine/UN_CRC_ConcludingObservations_Ukr.pdf
7. Конвенція про права дитини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_021
8. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства від 25.10.2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_927
9. Кочемировська О. О. Щодо дотримання Україною міжнародних стандартів захисту прав дітей у збройних конфліктах : Аналітична записка / Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.niss.gov.ua/articles/1660/
10. Лутковська В. Звернення до Прем'єр-міністра України Арсенія Яценюка / В. Лутковська // Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ombudsman.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=4056:2014-10-03-06-39-09&catid=14:2010-12-07-14-44-26&Itemid=75
11. Руководство ЕС по проблеме детей в вооруженных конфликтах. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.refworld.org.ru/topic,51dc06c14,51dc104d1aa,5512c43f6,0,,HANDB_OOK,.html
12. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/gu/995_795
13. Сироїд Т. Л. Міжнародно-правові аспекти захисту соціально-економічних прав дітей. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/34111/%D2>
14. Сироїд Т. Л. Правова основа та механізми захисту прав людини на міжнародному регіональному рівні / Т. Л. Сироїд. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/28980/%D2>
15. Волинець Л. С. Війна – це найбрутальніше порушення прав дитини / Л. С. Волинець // День. Kiev.ua. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua>.
16. Лінник Н. В. Історичні передумови захисту прав і свобод дитини на різних етапах розвитку суспільства // Університетські наукові записки. – 2006. – № 2 (18). – С. 41–45. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.univer.km.ua.

УДК 340.1

В.В. Корольова
кандидат юридичних наук, доцент,
Університет «КРОК»

Є.О. Кочутенко
здобувач ступеня вищої освіти «магістр»,
Університет «КРОК»

Шляхи формування правосвідомості дитини

У статті досліджено чинники формування правосвідомості дитини в умовах побудови демократичної, соціальної, правової держави і відповідного громадянського суспільства. Крім того, автором акцентовано увагу на важливості правової культури громадян, особливо неповнолітніх, подолання правового нігілізму, правової неграмотності, що також є особливими напрямками діяльності у формуванні особистості дитини.

Ключові слова: дитина, правове виховання, правова культура, правосвідомість.

В.В. Королева
кандидат юридических наук, доцент,
Университет «КРОК»

Е.О. Кочутенко
соискатель степени высшего образования «магистр»,
Университет «КРОК»

Пути формирования правосознания ребенка

В статье исследованы факторы формирования правосознания ребенка в условиях построения демократического, социального, правового государства и соответствующего гражданского общества. Кроме того, автором акцентировано внимание на важности правовой культуры граждан, особенно несовершеннолетних, преодоление правового нигилизма, правовой неграмотности, что также являются особыми направлениями деятельности в формировании личности ребенка.

Ключевые слова: ребенок, правовое воспитание, правовая культура, правосознание.

V. Koroleva
Ph.D. in Law, Associate Professor
University of Economics and Law «KROK»

E. Kochutenko
Graduate student,
«KROK» University

Ways of forming the child's legal consciousness

The article explores the factors of the formation the child's legal consciousness in the conditions of building a democratic, social, legal state and corresponding civil society. In addition, the

author focuses on the importance of the legal culture of citizens, especially minors, overcoming legal nihilism, legal illiteracy, which are also special areas of activity in shaping the personality of a child.

Keywords: *child, legal education, legal culture, legal awareness.*

Постановка проблеми

Правосвідомість є одним із факторів, який впливає на формування особистості, її потреб, інтересів, світогляду, ідеалів таким чином, що особа обирає правомірний варіант поведінки як прийнятний.

Становлення особистості не відбувається в умовах цілковитої ізоляваності. Спершу людина набуває знань і настанов у сім'ї або середовищі, яке її замінює, згодом – школі, навчальному закладі, трудовій організації і т. д. Отже, суспільство виключає формування особистості в ізолюваному стані, а намагається нав'язати закріплені ним ідеали на всіх стадіях людського розвитку.

Морально-правові ціннісні орієнтації для дитини персоніфіковані у фігурах її батьків, родичів. Саме від них вона дізнається, як необхідно себе поводити в різних ситуаціях, копіює з них моделі соціальної поведінки.

На етапі формування громадянського суспільства надзвичайно важливим є усвідомлення його цінностей з боку всіх учасників такого суспільства. Особливої уваги в цьому контексті потребує формування правосвідомості особистості, яка є відображенням ставлення індивіда до правових суспільних цінностей, правової сфери держави загалом. Від рівня правосвідомості залежить не лише здатність особистості ефективно взаємодіяти в суспільстві, а й стабільність суспільного розвитку загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідженню проблем формування правової свідомості особистості присвячені наукові праці багатьох учених, серед яких О. Ф. Скакун, П. М. Рабінович, А. Б. Венгеров, О. О. Ганзенко, А. П. Семитко, Л. С. Волинець, Ю. М. Дмитренко, О. Макарова, В. А. Туманов.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Однак, незважаючи на значний інтерес науковців до даної теми, вона все ж залишається неповністю розкритою, а саме у частині особливостей формування правосвідомості дитини.

Формування цілей статті

Метою даної наукової статті є з'ясування основних чинників формування правової свідомості дитини.

Виклад основного матеріалу дослідження

На сьогоднішній день у правовій науці немає такого визначення поняття правосвідомості, яке б у повній мірі висвітлювало всю його сутність.

За словами П. Рабіновича, правосвідомість – це система понять, поглядів, уявлень і почуттів з приводу чинного або бажаного юридичного права, а також діяльності, пов'язаної з правом [1, с. 79-80].

На думку М. Кельмана та О. Мурашина, правосвідомість – вид (форма) суспільної свідомості, що містить у собі сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та уявлень, які характеризують ставлення людини, соціальних груп і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права та діяльності, пов'язаної з ним [2, с. 354-355].

Розглядаючи правосвідомість як юридичну категорію, І. Омельчук дійшов, з його міркувань, найбільш вдалого визначення правосвідомості – це духовна система уявлень, ідей, поглядів, переконань, концепцій, теорій, почуттів, емоцій, настроїв, психологічних переживань тощо, які складаються з приводу правової дійсності, в ході її відображення, осмислення, пізнання, відчуття і перетворення [3, с. 38].

Правосвідомість безпосередньо формується в самій людині та, фактично, із

самою людиною. Вона проходить разом із нею шлях розвитку, для більш зрозумілішого контексту можна провести аналогію зі становленням особистості. Було б помилковим, мабуть, стверджувати, що особа набуває правосвідомість в окремому вигляді (поза межами інших форм свідомості) з моменту її народження, а більш слушно констатувати, що правосвідомість «зароджується» з часу, коли людина починає сприймати навколишній світ, реалізувати свої фізичні можливості, навчатися відповідним настановам (що дозволено робити чи заборонено), і це виявляється в розумінні її (правосвідомості) як форми, різновиду свідомості.

Більшість сучасних досліджень правосвідомості схиляється до виділення в ній трьох елементів, а саме – правової ідеології, правової психології та поведінкової складової правосвідомості.

Доволі поширеною є думка, що правова ідеологія – це уявлення, погляди, переконання, теорії, концепції про правову дійсність.

Правова психологія – це тонка матерія, як і все, що стосується духу людини. Вона найменше піддається регулюванню, будучи в той же час дуже непередбачуваною, а науковці зазначають також її стихійний та нестійкий характер. Саме під впливом правової психології формується у суспільстві різко позитивне чи, навпаки, різко негативне ставлення до певного закону.

Вагомість поведінкового елемента полягає в тому, що він найбільш безпосередньо з-поміж інших елементів правосвідомості лежить в основі будь-якої діяльності людини в сфері права, у тому числі тієї, що спрямована на побудову громадянського суспільства та правової держави.

Засобами підвищення рівня правосвідомості є правове виховання, правова соціалізація, правова культура.

На думку Скакун О. Ф., основна мета правового виховання – дати людині необхідні в житті знання і навчити її поважати закони і підзаконні акти та додержуватися їх, тобто сформувати достатньо високий рівень правової культури, здатний значно

зменшити кількість правопорушень [4, с. 480].

На противагу зазначеному визначенню виступає Рабінович П. М., який розглядає правове виховання як вплив на внутрішній стан особи, на її свідомість, психологію, на процес пізнання і засвоєння правової ідеології, на правову культуру особи, і цей вплив включає в себе вплив соціального устрою життя, моральної атмосфери, традицій суспільства, освіти та спеціального навчання, такий вплив може бути як усвідомленим, так і неусвідомленим самими учасниками право-виховного процесу [5, с. 75].

Вчений Венгеров А. Б. розглядає правове виховання як цілеспрямовану систему заходів, що формують повагу і дотримання права, цивілізованих способів вирішення спорів, профілактики правопорушень [6, с. 173].

Ми поділяємо думки окремих науковців і вважаємо, що правове виховання – це організований процес, який здійснює вплив на формування правової культури, а також разом з іншими факторами може впливати на становлення правової свідомості.

Окремі науковці розглядають правове виховання у вузькому та широкому значеннях. Так, у вузькому значенні, правове виховання – це цілеспрямоване передання правових знань і досвіду визначеним групам людей та суспільству загалом. А правове виховання, у широкому значенні, означає процес правової соціалізації людини, формування її поглядів навколишнім світом в цілому, всією юридичною практикою і поведінкою людей [7, с. 274-286].

Правове виховання є насамперед державною функцією. На формування правосвідомості й поведінки особи впливають різноманітні фактори: рівень виховання, навчання, моральний клімат у сім'ї; поширення й використання інформаційних матеріалів у друкованому, електронному, аудіовізуальному та іншому вигляді, що формують правову грамотність і правосвідомість населення; законотворчість

поведінка батьків; доступність правосуддя; суворе дотримання державними службовцями норм закону й професійної етики тощо.

Іншим важливим елементом є правова соціалізація дитини, яка передбачає сукупність як цілеспрямованих, так і стихійних, некерованих впливів на дитину, формування відповідного рівня правосвідомості, залучення до існуючої системи правових цінностей, а також до системи суспільно-правових відносин.

Унаслідок ефективного процесу правового виховання та в результаті успішної правової соціалізації у дитини розвивається належний рівень правової культури та правосвідомості, формується її соціальна активність. З розвитком на основі високого рівня правосвідомості, засвоєння соціально-правових цінностей дитина поступово бере участь у суспільно-правових відносинах, стає активним учасником суспільства. Внаслідок такого процесу за певний проміжок часу розвивається особа і робить свій внесок у вдосконалення суспільних відносин.

Правове виховання та правова соціалізація дитини є складовою механізму забезпечення її прав та свобод. Впливаючи на процес формування правосвідомості та правової культури, ці процеси здійснюють превентивний вплив у сфері забезпечення прав дитини, а також відіграють основну роль у формуванні законослухняної поведінки самої дитини.

Дослідником О. Ганзенко було розглянуто соціальні та економічні чинники правовиховного впливу на особу. З метою виявлення всіх можливих чинників впливу на процес формування індивідуальної правової культури проведено їх систематизацію за двома ознаками. Першою є вік особи. Другою є визначена сфера суспільних відносин і відповідна галузь права. Далі він продовжує, що основним чинником формування правової культури особи є правове виховання. Для дослідження процесу правового виховання дитини інтерес становить систематизація чинників правового виховання залежно від віку особи –

це виховання у сім'ї, виховання у школі та вищих навчальних закладах, виховання в організаціях [8, с. 14].

Закладання основ правового виховання відбувається в ранньому віці батьками чи особами, що їх замінюють. Саме в дитинстві у свідомості людини формуються основи правових цінностей, орієнтацій.

Однак, маємо констатувати той факт, що сім'я нерідко стає осередком систематичного порушення прав дитини, та поштовхом для вчинення протиправних дій.

Але не лише неблагополучні сім'ї провокують дітей до неправильного сприйняття правил поведінки у суспільстві, часто батьки, не розуміючи та не бажаючи того, прививають дитині звичку недотримуватися передбачених правил поведінки. Так, перехід дороги на червоне світло або не у встановленому місці демонструє дитині необов'язковість дотримання важливих правил, які можуть коштувати життя.

У результаті такого виховання суспільство може отримати важко керовану особу, яка навіть унаслідок правильно організованого суспільного виховання не піддаватиметься виправленню.

Про необхідність удосконалення процесу правового виховання свідчить рівень злочинності та правопорушень у підлітковому віці.

Проблемою сьогодення є те, що освітні установи нерідко не приділяють належної уваги правовому вихованню дітей, не співпрацюють із підрозділами кримінальної поліції у справах дітей та іншими державними органами. Це негативно впливає на рівень правової культури й правосвідомості дітей, сприяє поширенню дитячої злочинності.

Окремо хотілося б звернути увагу на Конвенцією Ради Європи «Про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення», цілями якої є запобігання сексуальній експлуатації й сексуальному насильству стосовно дітей і боротьба з цими явищами; захист прав дітей, які стали жертвами сексуальної експлуатації та сексуального насильства; сприяння національному і міжнародному співробіт-

ництву в боротьбі із сексуальною експлуатацією та сексуальним насильством стосовно дітей [9].

Відповідно до статті 6 Конвенції «кожна Сторона вживає необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення отримання дітьми протягом дошкільної та загальної середньої освіти інформації про ризик сексуальної експлуатації та сексуального насильства, а також про засоби самозахисту відповідно до їхнього рівня розвитку. Ця інформація, яка забезпечується, де це доречно, у співробітництві з батьками, надається в загальнішому контексті інформації про статеве життя, звертає особливу увагу на випадки ризику, особливо ті, які містять використання нових інформаційно-комунікаційних технологій» [9].

Проте, передбачена інформація учням надається у стислому вигляді, яка не надає необхідних знань та умінь.

Існуючий рівень правового виховання молодого покоління не відповідає вимогам часу. Причиною, на наш погляд, є відсутність системного впливу на особистість дитини, спрямованого на формування належного рівня її правової культури, а також вплив на несформовану свідомість дитини негативних факторів соціально-економічного устрою, що проявляються у розриві між дітьми із забезпечених сімей та незаможних, моральній атмосфері, відсутності в суспільстві реальної поваги до права, низькому рівні правової культури суспільства.

Одним із критеріїв ефективності правового виховання є «правова вихованість», що визначають як внутрішній духовно-правовий стан, у якому перебуває особистість у момент прийняття рішення про те, як діяти за тих чи тих обставин. Це стан правосвідомості особистості, рівень її правової культури, готовність до правомірної або протиправної поведінки [10, с. 430].

Правова культура – це система духовно-моральних і правових цінностей, яка виражається в досягнутому рівні розвитку правової дійсності, нормативних і право-

вих актів, правосвідомості, відповідно до яких формується законослухняний спосіб життя і здійснюється правове регулювання суспільних відносин, встановлюється режим правопорядку в країні [11, с. 406].

За даними опитування, проведеного Українським інститутом соціологічних досліджень, правова культура та знання дітей щодо своїх прав досить низькі. Відповіді дітей на запитання щодо знання законодавчих актів України дають підставу стверджувати, що опитані значною мірою потребують вивчення та осмислення чинного законодавства України. Кожна шоста дитина взагалі не знає законів, які б її захищали. Причиною невисокого рівня правової культури дітей є недостатньо організований процес доведення до них правових знань [12, с. 38-39].

Варто пам'ятати, що важливим фактором впливу на рівень правової культури дітей є рівень правової культури та правової свідомості вчителів, вихователів та батьків. Саме від їх знань і поглядів формуються знання дітей. Лише коли сформована основа правових знань, дитина може формувати свою особисту позицію, вивчаючи літературу чи безпосередньо нормативно-правові акти.

Рівень правової культури вчителів має вагомий вплив на процес правового виховання, на формування правової культури та правосвідомості у дитини. Перший може бути зафіксований лише в реальній діяльності вчителя, у правовій поведінці. Він характеризується рівнем правових знань, здатністю правильно оцінювати та осмислювати права дитини та свої обов'язки, а також рівнем реалізації їх у практичній діяльності. Поведінка вчителя, його переконання у цінності права, повага до закону здійснюють суттєвий вплив на формування правової культури дитини.

Варто зазначити, що стратегічні завдання удосконалення механізму забезпечення прав та свобод дитини неможливо вирішити без формування високого рівня правової культури вчителів, батьків, лікарів, високопрофесійного персоналу орга-

нів опіки та піклування, служб у справах дітей та інших органів, що мають ефективно здійснювати свою діяльність і забезпечувати реалізацію прав та свобод дитини. У разі ефективного функціонування прав і свобод дитина усвідомлює реальну дію права, його цінність та значення.

Для розвитку в суспільстві поваги до прав та свобод людини підвищення рівня правової культури недостатньо. Зусилля необхідно спрямовувати на формування належного рівня правової свідомості.

Єдність правосвідомості та правової культури полягає в тому, що правосвідомість і правова культура розвиваються у суспільстві; правова культура є формою вираження правосвідомості; вони є взаємообумовленими та взаємозалежними елементами, оскільки чим вищий рівень правової культури панує у суспільстві, тим вищим буде і рівень правосвідомості.

Щодня в засобах масової інформації з'являються нові відомості про беззаконня, що відбувається в державі, корупцію, криміналізацію суспільства. Як наслідок, у законослухняних громадян формується зневажливе ставлення до органів державної влади, виникає соціальна напруга, спостерігається ігнорування норм права, самовільне тлумачення загальноприйнятих принципів, що часто призводить до спотвореного розуміння дозволеного та забороненого [13, с. 76-78].

Ці фактори мають негативний вплив на формування правосвідомості дитини, оскільки, зростаючи в умовах недовіри до закону, недовіри до влади, неповаги до права з боку батьків, вчителів, у дитини формуються відповідні переконання.

Проблемою сучасного українського суспільства залишається ставлення до дитини не як до повноцінного члена суспільства, а як до особи, над якою дорослий має якийсь переваги.

Особливості розвитку дитини, її неформована правова свідомість можуть спровокувати безумовне підкорення такій системі, сприяти пасивній поведінці байдужості до участі у громадському житті або ж, навпаки, підштовхнути до проти-

правної поведінки. Саме тому необхідно, щоб усі фахівці у галузі забезпечення прав дитини, посадові особи органів державної влади і місцевого самоврядування, правоохоронних органів, учителі, лікарі були висококваліфікованими спеціалістами. Аналіз забезпечення прав та свобод дитини в Україні вказує на існування цілої низки негативних явищ, які є наслідком правового нігілізму.

Правовий нігілізм – антипод правової культури – це деформований стан правосвідомості особи, групи, суспільства, держави, що настає внаслідок відсутності віри у цінність права, його справедливості, надійності і дію, він призводить до усвідомленого ігнорування вимог закону, зневажливого ставлення до правових цінностей, принципів та традицій, що виключають, однак, злочинний намір [14, с. 52-54].

Діти все частіше вирішують свої проблеми, вдаючись до насилля над іншими, нерідко у дитячих колективах з'являються сумнівні «авторитети», котрі відіграють вирішальну роль у формуванні ціннісних орієнтацій дитини.

Такі обставини не сприяють формуванню високого рівня правової культури та правової свідомості у молодого покоління. Вагомий вплив на формування особистості дитини також мають такі чинники, як падіння рівня життя людей. Діти особливо гостро відчувають різницю між багатими і бідними. Ще одним негативним фактором є розповсюдження неякісної інформації засобами масової інформації, що має шкідливий вплив на дитину.

Подолання правового нігілізму серед дітей та молоді в сучасних умовах розвитку українського суспільства є можливим лише за умови ефективної організації процесу правового виховання та правової соціалізації, які мають визначальний вплив на формування правової культури, правосвідомості дитини.

У разі ефективного функціонування механізму забезпечення прав і свобод, дитина усвідомлює реальну дію права, його цінність та значення, реальна правова діяльність, повага до прав дитини тягне за

собою наслідування правової поведінки дитиною. Належний рівень правової свідомості суспільства сприяє активності дитини у реалізації прав і свобод, формуванню її ідейно-ціннісних установок та принципів. Правове виховання й правова соціалізація є елементами механізму забезпечення прав та свобод дитини, оскільки формування відповідного рівня її правосвідомості, прищеплення їй системи правових цінностей одночасно здійснює і превентивну функцію, попереджуючи правопорушення, конфлікти з законом. Засвоєні дитиною правові цінності з часом проявляються у зворотній соціально-правовій діяльності дорослої особи, спрямованій на удосконалення суспільних відносин.

Висновки

Отже, побудова демократичної, соціальної, правової держави і відповідного громадянського суспільства неможлива без підвищення рівня правової свідомості та правової культури її громадян, подолання правового нігілізму, правової неграмотності. Формування в неповнолітніх здатності вибирати правильну лінію поведінки в різноманітних життєвих ситуаціях немислиме без правового виховання, тобто без роз'яснення змісту й призначення законів, повідомлення необхідних правових знань, без вироблення в молодих людей звички дотримуватися закону, без виховання переконаності в необхідності й доцільності додержуватися правових норм.

Література

1. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посібник. Вид. 8-е / П. Рабінович. – Х.: Консум, 2005. – 160 с.
2. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права: Підручник / М. Кельман, О. Мурашин. – К.: Кондор, 2008. – 477 с.
3. Омельчук І. А. Правосвідомість як юридична категорія / І. А. Омельчук // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2004. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/jpdf/Unzap_2004_4_6.pdf.
4. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник / О. Скакун. – Х.: Консум, 2008. – 656 с.
5. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посібник. – Вид. 9-те, зі змінами / П. Рабінович. – Л.: Край, 2007. – 188 с.
6. Венгеров А. Б. Теория государства и права: Учебник. – 4-е изд. / А. Венгеров. – М.: Омега-Л, 2007. – 322 с.
7. Семитко А. П. Правосознание и правовая культура / А. П. Семитко, Р. К. Русинов // Теория государства и права: учебник для юрид. вузов и фак. / под ред. В. М. Корельского и В. Д. Первалова. – М., 1997. – Гл. 22. – С. 274–286.
8. Ганзенко О. О. Формування правової культури особи в умовах розбудови правової держави Україна: автореф. дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / О. О. Ганзенко. – К., 2003. – 16 с.
9. Про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення: Конвенція Ради Європи від 25 жовт. 2007 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.gada.gov.ua/>.
10. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-е вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 688 с.
11. Проблемы теории государства и права: учеб. пособие для студ. вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М.: Норма, 2006. – 848 с.
12. Волинець Л. С. Права дитини в Україні: проблеми та перспективи / Л. С. Волинець. – К.: Логос, 2000. – 74 с.
13. Макарова О. Правовий нігілізм та правовий ідеалізм: реалії сьогодення / О. Макарова // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 1. – С. 76–78.
14. Туманов В. А. Правовой нигилизм в историко-идеологическом ракурсе / В. А. Туманов // Государство и право. – 1993. – № 8. – С. 52–54.

В.Б. Скоромовський
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри державно-правових
дисциплін Університету «КРОК»

О.В. Лисенко
здобувач вищої освіти ступеня «магістр»,
Університет економіки та права «КРОК»

Механізм реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні: досвід зарубіжних країн

У статті досліджені внутрішньодержавні та міжнародні механізми реалізації прав і свобод людини та громадянина. Автор статті окремо з'ясувала систему органів та посадових осіб, які повинні захищати права і свободи людини та громадянина.

Ключові слова: механізм реалізації прав і свобод людини та громадянина, Уповноважений Верховної Ради з прав людини, міжнародні правозахисні організації із захисту прав людини.

В.Б. Скоромовський
доктор юридических наук, професор,
професор кафедри державно-правових
дисциплін Університету «КРОК»

Е.В. Лысенко
соискатель высшего образования степени «магистр»,
Университет экономики и права «КРОК»

Механизм реализации прав и свобод человека и гражданина в Украине: опыт зарубежных стран

В статье исследованы внутригосударственные и международные механизмы реализации прав и свобод человека и гражданина. Автор статьи отдельно выяснила систему органов и должностных лиц, которые должны защищать права и свободы человека и гражданина.

Ключевые слова: механизм реализации прав и свобод человека и гражданина, Уполномоченный Верховной Рады по правам человека, международные правозащитные организации по защите прав человека.

V. Skoromowski
Doctor of Sciences (Law), Professor,
Professor of state legal disciplines Department,
«KROK» University

O. Lysenko
Master's Degree
«KROK» University

Mechanism of Realization of Human and Civil Rights and Freedoms in Ukraine: Experience of Foreign Countries

The article investigates domestic and international mechanisms of realization of human and civil rights and freedoms. The author of article separately found out system of bodies and officials which have to protect the rights and freedoms of the person and the citizen.

Key words: mechanism of realization of human and civil rights and freedoms, Ombudsman of Ukraine, international human rights organizations for the protection of human rights.

Постановка проблеми

Становлення України як демократичної, соціальної, правової держави є складним процесом. Однією з важливих складових цього процесу є формування дієвого механізму забезпечення та захисту основних прав і свобод людини та громадянина. На сьогоднішній день в Україні активно розвивається інститут омбудсмена та для виконання Національної стратегії у сфері прав людини запроваджуються нові спеціалізовані омбудсмени. Але наявні в Україні механізми реалізації та контролю не завжди забезпечують ефективний і швидкий захист порушених прав і свобод людини й громадянина.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Помітний внесок у розвиток досліджень у сфері захисту прав людини та громадянина зробили такі науковці: Н. Кавецька, І. М. Недов, І. Б. Сіра.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У науковій літературі недостатньо висвітлено особливості функціонування інституту омбудсмена на місцевому рівні в Україні.

Формування цілей статті

Метою статті є дослідження механізмів реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні й досвід зарубіжних країн у даній сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження

Головним гарантом дотримання прав і свобод людини та громадянина в Україні виступає держава. Завдання держави щодо захисту прав і свобод людини та громадянина насамперед покладено на судову гілку влади й правоохоронні органи. Передбачається, що законодавство країни повинно будуватися таким чином, щоб визначати людину найвищою цінністю, при цьому враховуючи міжнародні договори щодо прав людини.

У Конституції України закріплено досить чітко систему органів та посадових осіб, які повинні захищати права і свободи людини й громадянина, а саме: Президент України, Верховна Рада України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Кабінет Міністрів України, місцеві державні адміністрації, суди загальної юрисдикції та спеціалізовані суди, Конституційний Суд України, прокуратура, адвокатура та інші правоохоронні органи України [1].

Оскільки Президент України посідає одне з найголовніших місць у системі гарантій прав людини і громадянина, то його обов'язком є сприяння формуванню відповідних механізмів контролю та забезпечення реалізації прав і свобод людини й громадянина.

Згідно з пп. 1-3, 6-8 ч. 1 ст. 92 Конституції України Верховна Рада України здійснює захист прав і свобод людини та громадянина за допомогою законодавчої діяльності й виключно законами України [1].

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (далі – Уповноважений з прав людини) здійснює парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини та громадянина й захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі. У своїй діяльності Уповноважений з прав людини керується законодавством України, чинними міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

У Законі України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» чітко сформована мета парламентського контролю, яку здійснює Уповноважений з прав людини [2].

Уповноважений з прав людини здійснює свою діяльність незалежно від державних органів та посадових осіб. Своєю діяльністю він доповнює вже існуючими засобами захисту конституційних прав людини та громадянина і ні в якому разі не відміняє їх.

Повноваження Уповноваженого з прав людини має своє відображення в четвертому розділі Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини».

Перелік прав Уповноваженого з прав людини – досить широкий аспект та не є вичерпним у даному Законі. Одними з таких прав виступають: невідкладність прийому Президентом України, Головою Верховної Ради України, Прем'єр-міністром України та іншими органами державної, виконавчої та судової влади; звернення до Конституційного Суду України з поданнями про

відповідність нормативно-правових актів України Конституції України; вносити свої пропозиції щодо вдосконалення законодавства України у сфері захисту прав людини; звертатися або вступати у справи на будь-якій стадії судового розгляду щодо захисту прав і свобод людини та громадянина; здійснювати інші повноваження [2].

Обов'язки Уповноваженого з прав людини є вичерпними, і до таких обов'язків належать: додержуватися законодавства України та повною мірою використовувати надані йому права; зберігати конфіденційну інформацію і після припинення своїх повноважень; не має права розголошувати відомості про особисте життя заявника та осіб, які причетні до цієї справи; контролювати дотримання права на доступ до публічної інформації. У разі порушення своїх обов'язків Уповноважений з прав людини несе відповідальність у встановленому законодавством порядку.

Уповноважений з прав людини може здійснювати свою діяльність на таких підставах: за власною ініціативою, за зверненням осіб або їх представників, за зверненням народних депутатів України, за зверненням юридичних осіб [2].

Відповідно до щорічної доповіді Уповноваженого з прав людини всього до нього було 158 091 звернень, з них зареєстровано лише 25 439 станом на 2017 рік. Із зареєстрованих звернень 23 543 – від громадян України, іноземців, осіб без громадянства чи їх представників; 394 звернення від народних депутатів України; 1499 звернень від юридичних осіб; і лише 3 звернення було ініційовано від самого Уповноваженого з прав людини. Щодо розгляду цих звернень, то станом на 06.03.2018 року визнано прийнятими для розгляду 23 276 звернень, з них на 17 206 відкрито провадження та 280 звернень направлено до компетентних органів. Завершено розгляд 19 217 звернень, з них – за 11 167 поновлені права, частково поновлені права або надано роз'яснення щодо порушень прав людини [6, с. 626-627].

На сьогодні у світі існують дві моделі інституту омбудсмена (Уповноваженого з

прав людини), до яких відносяться шведська та англійська. Вони спрямовані на захист прав громадян, але різниця їх полягає в тому, що в англійській системі існує механізм так званого «парламентського фільтру», тобто громадяни насамперед звертаються до представників омбудсмена, а вже потім до нього самого [3, с. 145].

Інші науковці виділяють також парламентський тип омбудсмена, він полягає в тому, що уповноважений з прав людини призначається на посаду органом законодавчої влади та здійснює правозахисну діяльність від його імені, є незалежним при виконанні своїх повноважень та діє в межах певного строку [4, с. 50-51].

У багатьох країнах є доволі поширена практика введення спеціалізованих омбудсменів, які здійснюють свою діяльність в інтересах окремих груп осіб, що потребують додаткового захисту. Прикладом спеціалізованих омбудсменів можуть виступати:

- військові омбудсмени (існують у таких державах, як Німеччина, Норвегія, Швеція та в інших);
- омбудсмени з питань охорони здоров'я (Велика Британія, США);
- омбудсмени з прав дитини (Литва, Австрія, Норвегія, Фінляндія, Колумбія та інші);
- омбудсмени з питань меншин (Угорщина).

Запровадження військового омбудсмена пояснюється тим, що військовослужбовці належать до спеціалізованої групи осіб, яка має особливий правовий статус, пов'язаний зі специфікою їх діяльності. Не менш важливим є створення посади спеціалізованого омбудсмена в інтересах дітей, оскільки ті через особливості свого психічного й фізичного розвитку вимагають особливого підходу, та вони не завжди можуть самостійно захищати свої права і законні інтереси в силу свого віку [5].

В Україні також існують спеціалізовані омбудсмени, до них відносяться Уповноважений з прав дитини та сім'ї, освітній омбудсмен (інститут якого запрацював з 1 січня 2019 року відповідно до Постанови

Кабінету Міністрів України від 06.06.2018 р. №491 «Деякі питання освітнього омбудсмена») та бізнес-омбудсмен.

У кожній області України, як і в деяких країнах світу, створено громадські приймальні Уповноваженого з прав людини, в яких працюють регіональні представники Уповноваженого та які забезпечують реалізацію повноважень у сфері здійснення парламентського контролю за дотриманням прав людини та громадянина на регіональному рівні.

З метою забезпечення взаємодії Уповноваженого з громадянами та представниками інститутів громадського суспільства за підтримки донорських та міжнародних організацій створено мережу Регіональних координаторів взаємодії з громадськістю з числа місцевих громадських активістів.

На сьогоднішній день в Україні практично не існує усталених засобів контролю, які б функціонували на місцевому рівні й слідували, як громади реалізують практику дотримання прав людини. Оскільки регіональних представників чи координаторів Уповноваженого з прав людини незначна кількість (1-2 людини на область), вони не можуть охопити всі проблеми регіону, то наші надії покладені на представників громадських організацій у регіонах.

Наприклад, у Швеції існує 4 парламентські омбудсмени, кожний з яких відповідає за свою наглядову зону, до котрої належить певне коло органів влади. Один із них має статус головного парламентського омбудсмена й відповідає за адміністрацію, розподіл зон відповідальності між омбудсменами. Головний парламентський омбудсмен не втручається у справи інших омбудсменів, дізнання або судові рішення. Кожний омбудсмен має пряму індивідуальну відповідальність перед парламентом за свої дії [7].

Оскільки правовий статус місцевого представника та регіонального уповноваженого мають різну суть, державне регулювання у сфері захисту прав людини на місцевому рівні повинно супроводжуватися чітким визначенням повноважень,

компетенції, розмежування сфер впливу з метою уникнення певних непорозумінь, розмивання чітких функцій центрального і місцевих органів.

Висновки

Отже, Україна має досить чітку систему органів та посадових осіб, які повинні захищати права і свободи людини та громадянина. В країні запроваджуються нові інститути та механізми задля захисту прав людини. Але, на жаль, в Україні ще слабка

соціально-правова захищеність та відсутність деяких необхідних механізмів захисту прав людини, особливо це стосується засобів контролю, які могли б функціонувати на місцевому рівні й слідкувати, як громади реалізують практику дотримання прав. Оскільки механізм захисту прав людини недостатньо зрозумілий як для представників державних органів влади, так і для громадськості, пропонується провести навчання для покращення ситуації на місцевому рівні.

Література

1. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141
2. Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» 23.12.1997 № 776/97-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР) – 1998. – № 20. – Ст. 99
3. Кавецька Н. Інститут омбудсмена: міжнародний досвід та українські реалії. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.academia.edu/4509908>
4. Недов І. М. Місце інституту місцевого омбудсмена серед інших інститутів омбудсмена. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://web.znu.edu.ua/herald/issues/2010/Ur-2-2010/049-54.pdf>
5. Сіра І. Б. Становлення інституту Уповноваженого з прав людини. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://academy.gov.ua/ej/ej16/txts/12SIBPDU.pdf>
6. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. – К., 2018. – 661 с.
7. The Ombudsmen. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jo.se/en/About-JO/The-Ombudsmen>

УДК 321

Д.І. Ткач
доктор політичних наук, професор,
проректор з міжнародних питань,
Університет економіки та права «КРОК»

С.О. Телліс
здобувач наукового ступеня кандидата юридичних наук,
Університет економіки та права «КРОК»

Порівняльний аналіз інститутів президентства Угорщини та України: політико-правовий аспект, суб'єктивні чинники та їх наслідки

У статті в політико-правовому аспекті аналізується генезис та розвиток інституту президентства Угорщини і України у пострадянський період. Пропонується порівняльний аналіз конституційних повноважень президентів України та Угорщини. Досліджується персональний вплив президентів на державну політику та фактичні наслідки цього впливу. Зроблена спроба надати оцінку ролі суб'єктивних чинників у трансформації інституту президентства та розвитку зазначених держав.

Ключові слова: інститут президентства, президент Угорщини, президент України, спадкоємність влади, зовнішня політика

Д.И. Ткач
доктор политических наук, профессор,
проректор по международным вопросам,
Университет экономики и права «КРОК»

С.А. Теллис
соискатель ученой степени кандидата юридических наук,
Университет экономики и права «КРОК»

Сравнительный анализ институтов президентства Венгрии и Украины: политико-правовой аспект, субъективные факторы и их последствия

В статье в политико-правовом аспекте анализируется генезис и развитие института президентства Венгрии и Украины в постсоветский период. Предлагается сравнительный анализ конституционных полномочий президентов Украины и Венгрии. Исследуется персональное влияние президентов на государственную политику и фактические последствия этого влияния. Сделана попытка дать оценку роли субъективных факторов в трансформации института президентства и развитии обозначенных государств.

Ключевые слова: институт президентства, президент Венгрии, президент Украины, приемственность власти, внешняя политика

Tkach Dmytro
*Professor, doctor of political Sciences,
Vice-rector for international Affairs,
«KROK» University*
S. Tellis
*Post-graduate student,
«KROK» University*

The comparative analysis of the institutions of the presidency of Hungary and Ukraine: the political and legal aspects, subjective factors and their consequences

The political and legal aspects of genesis and development the institution of the presidency of Hungary and Ukraine in the post-Soviet period analyzed in this article. A comparative analysis of the constitutional powers of the presidents of Ukraine and Hungary is proposed. The personal influence of presidents on public policy and the actual consequences of this influence are investigated. An attempt was made to assess the role of subjective factors in the transformation of the institution of the presidency and development in these countries.

Keywords: *Presidents Institute, President of Hungary, President of Ukraine, Succession of Power, Foreign relations*

Постановка проблеми

Дослідники функціонування інституту президентства в пострадянських країнах зазначають вагомий персональний вплив президентів на державну політику. За цих умов, зазначений феномен суб'єктивного фактору впливу на розвиток інституту президентства вартий уваги та дослідження.

Порівняльне дослідження особливостей функціонування державного апарату у країнах з вдалим досвідом становлення інституту президентства, дасть змогу зробити пошук цих механізмів в Україні більш змістовним та зрозумілим. Більшість науковців, які займаються дослідженням функціонування інституту президентства в пострадянських країнах Східної Європи, зазначають Угорщину, як вдалий приклад реалізації моделі парламентсько-президентської республіки.

Порівняльний аналіз в політико-правовому аспекті генезису та розвитку інститутів президентства Угорщини і України, дасть змогу надати оцінку ролі суб'єктивних чинників у трансформації інститутів президентства та розвитку зазначених держав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Висвітлення окремих аспектів політико-правового статусу інституту президентства в Україні запропоновано в роботах Белов Д.М., Бисага Ю.М., Кудряченка А.І., Головаха Є.І. Дослідженню функціонування державного механізму Угорщини та ролі президента присвячена частина монографії Csink Lóránt. Порівняльний аналіз конституційно-правового статусу президента Угорщини запропоновано в роботах Уляшкіної Є.Г. та Popovics Szilárd. Висвітлення окремих правових відмінностей інститутів президентства Угорщини та України освітлено в роботах Ткача Д.І. Дослідженню ролі особистості президентів України у зовнішній та внутрішній політиці присвячені роботи Ткача Д.І., Рудича Ф.М., Литвина В.М., Гриценка О.А., Вишняка О. І. та ін.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У дослідженнях функціонування інституту президентства в пострадянських країнах Східної Європи, Угорський досвід розвитку та функціонування інституту

президентства має особливе значення для України, як приклад стабільності розвитку демократичного суспільства та правової держави. Слід зазначити, що порівняльний аналіз в політико-правовому аспекті генезису та розвитку інститутів президентства Угорщини і України, з метою надати оцінку ролі суб'єктивних чинників у трансформації інститутів президентства та розвитку зазначених державах не проводився. Генезис та сутність зазначених інститутів президентства потрібно досліджувати в аспекті персоналій президентів у сукупності з соціокультурною й політичною реальністю.

Формулювання цілей статті

Метою статті є порівняльний аналіз у політико-правовому аспекті генезису та розвитку інститутів президентства Угорщини і України під впливом суб'єктивних чинників у сукупності з соціокультурною й політичною реальністю.

Основний матеріал дослідження

Обсяг влади президента в системі органів державної влади

На основі порівняльного аналізу, виокремимо загальне та відмінне в конституційних повноваженнях президентів України та Угорщини. Основні критерії для визначення обсягу влади глави держави: 1) можливість впливати на виконавчу владу; 2) призначення уряду; 3) можливість впливати на законодавчу діяльність; 4) право законодавчої ініціативи і право вето; 5) зовнішньополітична діяльність президента; 6) можливість впливати на інші державні структури. (додаток 1)

Порівняльний аналіз конституційних повноважень президентів визначає, що в цілому обсяг повноважень президента України значно перевищує обсяг повноважень президента Угорщини.

Зміст повноважень президента України, незважаючи навіть на те, що частина з них потребує контрастигування прем'єр-міністра і компетентного міністра, засвідчує функціональне домінування інституту президента у владному механізмі України. На підставі Конституції України від 1996

року президент має право одноосібно призначати та звільняти прем'єр-міністра та майже на всі ключові посади у державі, скасовувати акти Уряду, має право на створення та реорганізацію міністерств, відомств, інших органів державної виконавчої влади. Конституція України від 1996 року, на відміну від Угорської, надає президенту, систему контролювання органів державної влади, насамперед виконавчої влади. Президент України має право ініціативи у створенні закону без контрастигнації, має право вето, має значний вплив на формування Конституційного суду та загалом судової влади. Компетенції президента України у сфері виконавчої влади з поєднанням фактично непереборного права Вето на прийняті Верховною Радою закони, створює інститут президента центральним політичним інститутом, що контролює політико-економічне життя України. Організація зовнішньополітичної діяльності, національної безпеки та оборони знаходяться у сфері одноосібної компетенції президента. Виконавча гілка влади має найбільший вплив у державному керуванні.

Угорське конституційне право надає президенту, на нашу думку, більш координаційну роль в системі стримувань і протигаг державної влади, його повноваження швидше нейтральні щодо вибору та впливу. Президент Угорщини може пропонувати кандидатури на ключові посади у державі, а при ратифікації законодавчих рішень наділений слабким суспензійним правом Вето. Угорська Конституція приділяє багато уваги саме оформленню президентом кадрових рішень. Водночас, підбір і розклад кадрів здійснює урядова коаліція. [1, с.116] Президенту у всіх заходах і розпорядженнях необхідна віза (контрастигнація) прем'єр-міністра або відповідних міністрів. Рішення про призначення на посаду та інші кадрові рішення він має право відхилити лише тоді, якщо таке рішення серйозно зашкодить діяльності демократичного механізму держави. Втручання президента Угорщини у діяльність Уряду та виконавчої влади обмежена Конституцією - носієм виконавчої влади є Державні Збори.

Функціональне домінування у владно-механізмі належить урядовій коаліції. Урядова коаліція та прем'єр-міністр мають практично монопольне становище на управлінські рішення в республіці з економічного і політичного блоку. З політичної точки зору, можливості президента для маневру обмежені тим фактом, що партії, які можуть сформувати Уряд, знаходяться в коаліції і висувають єдиного кандидата на пост прем'єр-міністра зі своїх лав, так що повноваження президента призначити главу Уряду в публічному праві не створюють незалежного рішення. Державні Збори є центральним політичним інститутом, який контролює політико-економічне життя Угорщини.

В аспекті конституційного права, політична вага президента Угорщини має бути дуже скромною (у порівнянні з президентом України), а його місце у державній системі стримування та противаг обмежено функцією арбітражу, щодо конституційного функціонування держави.

Персональний вплив президентів на державну політику та фактичні наслідки цього впливу: Україна

Дослідники відзначають наявний дисонанс між конституційними положеннями й політичною практикою. [2] Суб'єктивна роль особистості президента завжди надає трансформаційну дію на політичну кон'юнктуру і соціально-політичний розвиток держави. [3] На нашу думку, для розуміння генезису і сутності досліджуваних моделей інституту президентства потрібно досліджувати інститути в аспекті персоналій президентів у сукупності з соціокультурною й політичною реальністю.

Темі діяльності Л. Кучми на посаді президента України присвячено найбільшу кількість досліджень. Це пояснюється і найбільшою тривалістю його президентства, і тим, що саме в період 1994-2004 рр., як вважають дослідники, були сформовані інституційні умови, які призвели до утвердження в Україні політичної системи. [1] Слід зазначити, що інститут президентства став ядром вертикалі виконавчої влади багато в чому завдяки особистим

якостям другого президента Л. Кучми. [4]

Формально в Україні була обрана модель демократичного правління, яка не відповідала неформальним інститутам в державі – існували стійкі традиції тоталітарної системи. Дослідники висловлюють різні думки з приводу домінуючого впливу в проблематиці втілення обраної моделі та утвердження в Україні політичної системи. [5][6][7][8] Об'єктивні та суб'єктивні чинники переходу з парламентсько-президентської республіки в президентську визначимо як наступні: об'єктивні – соціокультурні умови посттоталітарної системи, суб'єктивні – персональні риси Л.Кучми.

Як зауважив дослідник, новообраний президент слабко уявляв суть організаційного, юридичного, морального «наповнення» такого демократичного інституту. За таких умов, у розвитку інституту президентства провідну роль відіграватиме саме персона новообраного президента, його світобачення і світовідчуття. [7, с. 769-770]

Л. Кучма проголосив державною стратегією політико-економічний курс створення «національної буржуазії», а функціонування системи влади повинна була забезпечити єдина виконавча вертикаль, витоком якої мав би слугувати безпосередньо інститут президента. [7, с. 11, с. 283] Відсутність демократичних традицій та розуміння сутності нового інституту, зумовило наповнення саме суб'єктивним сенсом ролі і місця президента в системі влади. На нашу думку, конституційну і політичну роль президента, Л. Кучма визначив саме через власне бачення розвитку держави і системи управління.

Якою мірою ручне формування промислових груп з-поміж обраних персоналій відповідало запитам суспільства (об'єктивно) і які обрії для цих груп були визначені (суб'єктивно) виявити у дослідженнях не вдалося. Однак, дослідники дають характеристику сформованої системи – залежність партій від олігархів, організаційна слабкість, неефективність здійснення державної влади всіма трьома гілками влади. [6, с. 788-790] [9]

На практиці це означає, що, з точки зору демократичного розвитку країни і соціально-економічного зростання, ефективного власника не створено, а політична діяльність партій і їх лідерів не підпорядкована інтересам суспільства. Авторитарне президентське правління і кулуарний розподіл національного майна, призвело до банальної приватизації фінансових потоків та бюджетних коштів. Більш того, є спірним сам по собі факт створення власника і власності, бо в умовах відсутності верховенства права можливий повторний перерозподіл будь-якого ресурсу.

Функціонування інституту президента не завжди відповідає рамкам формалізованих повноважень президента. Так, Л. Кучма через Адміністрацію Президента здійснював безпосередню виконавчу владу в державі. Суб'єктивне розуміння президентом порядку і справедливості, цілей і засобів надало важливий вплив на форми і методи управління державою. Внаслідок суб'єктивного світобачення і світовідчуття президента нація об'єктивно отримала кланово-олігархічну систему та інститут президентства з авторитарними традиціями правління.

Формальну модель державного функціонування неодноразово змінювали: Конституція 2004 року з розділенням повноважень президента між Верховною Радою та Урядом, повернення до Конституції 1996 року у 2010 році з авторитарним інститутом президента і знов повернення до Конституції 2004 року у 2014 році. Практична ж модель функціонування держави, а саме форми і методи управління відомі як «кучмізм» [6, с.786-788] [8] та олігархічні структури, які виступають, як неформальні інститути влади, залишилися в системі державного управління та соціально-політичному житті.

Л.Кучма, діючи в вузьких рамках ситуаційних рішень, виходячи зі свого світогляду і особистого досвіду, структурував соціальну тканину суспільства за параметрами, що дозволяють існування корумпованої системи влади і фактично створив «точки входу» в державну систему у ви-

гляді олігархічних груп і їх персоналій, з можливістю прямого впливу через них на соціально-політичне та економічне життя держави.

Результати діяльності Л.Кучми вийшли далеко поза межі терміну повноважень президента, а його суб'єктивна інтерпретація ролі президента істотно трансформувала інститут президентства і соціально-політичне життя держави.

Разом із тим, дослідники відзначають, що завдяки особистим якостям Л. Кучми, його амбіціям як політика була усунута можливість встановлення парламентсько-радянської республіки, ідейним прихильником якої виступав О. Мороз. [6, с. 788]

З червня 1994 року по січень 2005 року зовнішньополітична діяльність України знаходиться у повній залежності від президента України Л. Кучми. [3] Дослідники зазначають активну позицію президента у зовнішньополітичній галузі та зауважують, що проголошена Л. Кучмою багатовекторність на практиці носила досить непродуманий характер. [6, с. 776-785]

За законодавчою ініціативою Президента з 12.05.1998 по 01.01.2005 рік у Верховній Раді України зареєстровано 553 проекти законопроектів, з яких 245 проєктів були міжнародними угодами. [10]

Президент проголосив стратегічною метою вступ у НАТО та членство в ЄС, був ініціатором створення ГУАМ, на той же час був ратифіковано договору про дружбу співробітництво й партнерство Російською Федерацією і Чорноморський флот РФ одержав право базуватися в Севастополі на тривалий термін. Попри договір про дружбу співробітництво й партнерство з РФ, Л. Кучма відмовився підписувати угоду про так звані зовнішні кордони СНД, утворювати митний союз з Росією, підписувати конвенцію про Міжпарламентську асамблею СНД. Заявлений економічний пріоритет у розвитку країни не отримав продовження у вигляді підтримки національного виробника на міжнародних ринках: стосовно України так і не було скасовано поправку Джексона-Веніка, що гальмувало розвиток торгівлі

зі США, держава такі не отримала статус країни з ринковою економікою, не вступила до СОТ. Товарообіг із технологічно розвинутими державами ЄС був значно менш ніж з державами СНД. Більша частка українського експорту існувала як сегмент виробничо-технологічних ланцюжків колишнього СРСР. [3] [4] [6] [7, с.776-785]

На нашу думку, зовнішньополітична активність нівелювалася в практичній площині невизначеністю в позиціонуванні країни на міжнародній арені і перенесенням персональних відчуттів можливостей на справжній стан речей.

Негативний вплив персональних рис характеру Л.Кучми на зовнішню політику відзначені в роботах дипломатів того часу: «...його (Л. Кучма – *прим. автор*) негативні риси характеру у багатьох випадках зводили нанівець зовнішньополітичні зусилля досить досвідчених та професійно підготовлених дипломатичних кадрів України. Таким чином закладалися міні повільної дії під незалежність нашої держави, які вибухнули в 2014 році...». [3]

На нашу думку, Л.Кучма намагався забезпечити суб'єктивність право вибору своєї політики тим, що створював повну невизначеність зовнішньої політики. Така суб'єктивність може бути небезпечна коли має справу з сильними країнами – найменша зміна цієї невизначеності викликає невдоволення однієї зі сторін та навіть непередбачувану реакцію.

У 2002-2003 роках Кучму мало хто приймав на Заході. І саме в цей час були наполегливі сигнали з Москви, що треба повертатися «в сім'ю». [11]

Саме в цей час, у вересні 2003 р., трапився конфлікт із РФ навколо острова Тузла. Захід тоді не надав належної уваги цьому конфлікту й зайняв нейтральну позицію. Цікаво особисте відчуття Л. Кучми з цього конфлікту: «Ось тоді я в черговий раз – і дуже глибоко! – зарубав собі на носі наступне. Нікому у світі Україна не потрібна. Розраховувати ми повинні тільки на себе... а з Росією треба сідати і домовлятися. Домовлятися як сьогодні, так і надалі. З Росією!...». [7, с. 185] Таким

чином, сплановані дії сторонньої держави спровокували прийняття президентом особистого рішення, щодо подальшого позиціонування України на світовій арені.

За нових умов, українська зовнішня політика здійснила відчутний крен у бік Росії, і суголосно з нею заявила про необхідність розвитку євразійського вектора. Не змігши за перші роки незалежності відірватися від Росії, Україна знову попала в зону російського впливу в якості об'єкта політичної, економічної, культурної, інформаційної експансії. [12]

На нашу думку, саме персональні риси характеру Л.Кучми служили базисом багатовекторності у зовнішній політиці. Наслідком імітування суб'єктності вибору (так звана багатовекторність), стало поступово перетворення держави з суб'єкта зовнішньої політиці на об'єкт вибору сусідніх держав. Можливо були об'єктивні причини не надавати пряму відповідь на питання сильніших сусідів, однак це не скасовує необхідність національно орієнтованої повістки у зовнішній політиці. Окремо відзначимо негативну роль багатовекторності в аспекті спадкоємності влади. Без узгодження в елітах концепції розвитку держави і її місця в міжнародній спільноті, формуються майбутні ризики при транзиті влади, які неможливо страхувати встановленими особистими відносинами попередніх персоналій у владі.

Персональний вплив президентів на державну політику та фактичні наслідки цього впливу: Угорщина

На думку дослідників, угорці обрали парламентсько-президентського форму правління як таку, що надає можливість найбільш ефективно контролювати через демократичні інститути виконавчу владу, не допускати волюнтаризму та свавілля владних структур. [1, с. 115]

Конституційні повноваження президента Угорщини істотно обмежені і реалізуються за умови контрастигування, а обмеження його політичної ваги впливає з логіки партійної політики – партія переможець висуває свого лідера на посаду прем'єр-міністра, а президента обирають

парламентською більшістю, керуючись політико-конституційним консенсусом. У формальній моделі форми правління Угорщини конституційний і політичний центр ваги явно знаходиться навколо глави Уряду, а президент залишається символічним і представницьким суб'єктом. У практичній площині об'єктивні і суб'єктивні чинники можуть істотно трансформувати обрану модель.

Обранню президента Угорщини у 1990 році передувало згода двох великих політичних партій – Угорського демократичного форуму і Альянса вільних демократів. Висування персони Арпад Генца на пост президента був політичним компромісом партії переможця і опозиційної партії. [13]

Опозиційний політик був обраний парламентською більшістю на пост президента Республіки. З'явилася об'єктивна можливість використовувати пост президента, як політичну противагу в державній системі влади, хоча президент не є противагою у логіці конституційного права. Об'єктивні чинники визначили можливості, проте, як відзначають дослідники, саме суб'єктивні чинники надали реальної політичної ваги посаді президента.

«Арпад Генц на посаді президента наповнив моральним і інтелектуальним змістом цю державну посаду, що рідко зустрічається в інших країнах. Виступив, як компетентний національний лідер, що володіє моральним авторитетом завдяки своїй кар'єрі і талантом проголошувати цінності терпимості, плюралізму, верховенства закону і свободи.» [14]

Дослідники відзначають, що саме кар'єрний шлях, партійна приналежність, рольове сприйняття Арпада Генца обумовили фактичну політичну вагу поста президента. «Історія життя і політичних поглядів Арпад Генца – це також історія зародження угорської демократії.» [15] За словами Ференца Дюрчани, президента Демократичної коаліції, Арпад Генц був першим і останнім президентом Республіки, який зміг втілити єдність угорської нації відповідно до свого конституційного обов'язку. [16]

Особливо корисною є монографія Ткача Д.І., присвячена політологічному аналізу політичних трансформацій в угорській Республіці. Дослідник зазначив, що партії при владі в різні періоди новітньої доби будувалися на основі особистої відданості лідерів партії та жорсткої дисципліни. Лідери партій при владі мали схильність до одноособового керівництва партією, визначали її політичний курс та програми, засоби політичної боротьби, вони прагнули диктат всередині партії перенести на диктат в уряді, у тому числі і кадрових питаннях. [1, с.95] Поряд з цим він зазначає, що практика створення у парламенті більшості, яка у свою чергу формує уряд більшості, усувала протистояння гілок влади і створювала умови для конструктивної праці. [1, с.106]

На нашу думку, саме умовами конструктивної праці керувався Арпад Генц у державній політиці та проводив помірну соціально-демократичну політику.

Арпад Генц жодного разу не скористався правом відхилити рішення про призначення на посаду та інші кадрові рішення, право Вето використав лише кілька разів для законів, надзвичайно важливих для економічного та суспільного життя Угорщини, право законодавчої ініціативи використовував досить рідко. Але, саме за його наполегливістю всі шість партій парламенту прийняли спільну позицію, якою передбачалося об'єднання зусиль в інтересах європейської інтеграції. Саме постать Арпада Генца значною мірою сприяла формуванню політичного іміджу держави за кордоном і підвищенню міжнародного авторитету держави, завдяки особистому авторитету та рисам характеру посаду президента Угорщини було перетворено на серйозний політичний чинник. [1, с. 119-122]

Арпад Генц виступив проти 10 законопроектів протягом двох президентських циклів: вісім разів звертався до Конституційного Суду і двічі повертав законопроект в Державні Збори для перегляду. Що стосується впливу на виконавчу владу, відзначимо політичну боротьбу під час

уряду Йозеф Анталла (прем'єр-міністр Угорщини 1990-1993 роки) навколо обсягу повноважень президента і конфлікту, пов'язаного з перешкоджанням зміні президентів ЗМІ. Боротьбу було завершено резолюціями Конституційного Суду, якими ще більш були обмежені конституційні повноваження президента. [17] За часів наступних урядів Д. Хорна (1994-1998 рр.) і В. Орбана (1998-2002 рр.), спроби трансформувати ключові політичні інститути держави з боку президента не робилися, а прем'єр-міністр приділяв увагу переважно економічним питанням. [18]

На нашу думку, в цей період система державного управління Угорщини прийшла в рівноважний стан при якому взаємодія між гілками влади набула оптимальних рис, а робота інститутів була конструктивною.

У цьому контексті, є важливим зауваження дослідника про персональну роль президента: «...Після зміни режиму не тільки президентська функція в Республіці була невідома, але і відкриті дебати і управління політичними конфліктами були абсолютно новими. Без колишніх моделей йому (Арпад Гьєнц – *прим. автор*) довелося наповнити президентство Республіки місцем в надзвичайно делікатній пострезимовій обстановці. Він міг скористатися своїм становищем, але відкинув цю можливість і завоював довіру суспільства». [17]

В області зовнішньої політики Угорщини незмінно присутні три основні пріоритети: євроатлантична інтеграція, відносини з сусідніми країнами, захист прав угорців які проживають в цих країнах. Згідно зазначених пріоритетів, у 1990-1999 роках кожний наступний уряд визначав три основні напрями у сфері зовнішньої політики: інтеграція в європейські та євроатлантичні структури, встановлення добросусідських відносин с прикордонними державами, захист прав угорської національної меншини в сусідніх державах. [2, с. 133]

Література

1. Ткач Д. І. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: Монографія/ Ін. політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К.: МАУП, 2004. – 504 с.
2. Г.И. Зеленко. Институт президенства Украины в современном историко-политологическом

Саме за часи президентства Арпад Гьєнца отримують практичний розвиток різні форми співпраці у сфері зовнішньої політики: Вишеградська ініціатива, Центральноєвропейська ініціатива, Ініціатива співпраці в Південно-Східній Європі, Венгеро-італо-словенська та Венгеро-австрійсько-румунський тристоронні кооперації. Росія, водночас (в силу свого геостратегічного положення, а також давніх зв'язків з даним регіоном), залишається одним з найважливіших торговельних і політичних партнерів Угорщини, хоча відносини між двома країнами слід будувати заново і в іншому ключі. Угорщина стає повноправним членом Ради Європи, членом організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), вступає в альянс і веде тісну взаємодію з НАТО. [1, с. 376-411] [18]

Конституція Угорщини надає президенту повноваження за якими він є символічним і представницьким суб'єктом. Арпад Гьєнц зміг стати активною частиною повсякденної політики, що мало сильний політичний вплив і наповнило інститут президентства Угорщини мораллю і організаційною культурою.

Висновки

1. Результати діяльності президента можуть виходити далеко поза межі терміну повноважень президента.
2. Суб'єктивний фактор, а саме персональні якості президента – кар'єрний шлях, партійна приналежність, рольове сприйняття, інтерпретація повноважень, обумовлюють фактичну політичну вагу поста президента.
3. Президент з потужним моральним авторитетом в суспільстві, політичною вагою і амбіціями має важливе значення у державній системі стримування та противаг, істотно трансформує інститут президентства і соціально-політичне життя держави.

дискурсе України. – Україна, Київ, 2017. – 20 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://elibrary.ivinas.gov.ua/442/1/Zelenko_2017_3.pdf

3. Ткач Д. І. Роль суб'єктивного чинника у зовнішній політиці за часів президентства Л.Д. Кучми. 2018. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://sp-sciences.io.ua/s2631968/tkach_dmytro_2018_role_of_subjective_factor_in_foreign_policy_of_ukraine_in_times_of_president_leonid_d_kuchma_social_and_human_sciences_polish-ukrainian_scientific_journal_02_18

4. Телліс С.О. Інститут президентства в Україні 1991-2014 р.: історично-правові аспекти, суб'єктивні чинники та їх наслідки (частина 2). 2018. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://library.krok.edu.ua/media/library/category/zhurnali/pravnychy-visnyk-universytetu-krok/pravnychy-visnyk-universytetu-krok-n30.pdf>

5. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: Монографія / За заг. ред. д.і.н., проф. А. І. Кудряченка. – К.: НІСД, 2007. – 396 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/book/Kudr_mon/05.pdf

6. Белов Д.М., Бисага Ю.М. Досвід конституційно-правового регулювання інституту президента в зарубіжних країнах. Монографія. – Ужгород: Ліра, 2007. – 275 с.

7. Головаха Є. І. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності : [комплекс. дослідж.] / [О. Г. Аркуша та ін. ; редкол.: В. М. Литвин (голова) та ін.]; НАН України, Ін-т історії України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – Київ: Ніка-Центр, 2008. – 986 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001524>

6. Ткач Д. І. Тернистий шлях зовнішньої політики України. 2016. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/1385>

7. Леонид Кучма: «После майдана 2005-2006. Записки президента». [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.kuchma.org.ua/upload/iblock/303/posle_maidana_2005_2006_zapiski_prezidenta.pdf

8. Дем'яненко Б.Л. Генезис інституту президентства в Україні. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26663/03-Demyanenko.pdf?sequence=1>

9. Черленяк І.І. «Модифікація Конституції України в контексті ефективності системи державного управління». [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://academy.gov.ua/ej/ej2/txts/pol-prav/05ciisdu.pdf>

10. Законопроекти зареєстровані Верховною Радою України [Електронний ресурс] – Режим доступу: (<http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc2>)

11. Олександр Мартиненко. Програма «Ваша Свобода», 09 серпня 2018р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/29390316.html>

12. Алексієвеч Микола, Секо Ярослав. Зовнішня політика України: від багатовекторності до безальтернативності. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/6936/1/Aleksieyevets.pdf>

13. Gulyás András. Göncz Árpád a demokráciáért, a demokrácia kialakulásáért [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://www.gonczarpad.hu/goncz_arpad_a_demokraciaert_a_demokracia_kialakulasaert&prev=search

14. MARIO VARGAS LIOSA: A TÚLÉLŐ. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.gonczarpad.hu/mario_vargas_liosa_a_tulelo

15. Tükör által világozott. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.gonczarpad.hu/tukor_altal_vilagosan

16. Egy európai plebejus – Göncz Árpád. 2016. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://nepszava.hu/1095272_egy-europai-plebejus-goncz-arpad

17. LÓRINCZ TAMÁS. Göncz Árpád mindig keményen harcolt. 2015. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.origo.hu/itthon/20151008-igazi-harcos-volt-goncz-arpad.html>

18. Усиевич М.А. Десятилетие реформ в Венгрии. 90-е годы XX века // Новая и новейшая история. – 2002. – № 5. – С. 80–97. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.ckofr.com/istoriya/213-desyatiletie-reform-v-vengrii-90-e-gody-20-veka?showall=1>

19. The Constitution of the Republic of Hungary (Act XX of 1949). (Редакція Конституції 1949 року включає в себе всі зміни і поправки, внесені до 2010 року включно). [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.wipo.int/wipolex/ru/text.jsp?file_id=190398

20. Конституція України. Документ 254к/96-ВР, перша редакція – прийняття від 28.06.1996 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vp/ed19960628?lang=uk>

Додаток 1

Згідно Конституції Угорщини [19]	Згідно Конституції України [20]
Уряд	
<p>пропонує на посаду прем'єр-міністра [19, ст.33 (3)]</p> <p>прем'єр-міністр обирається Державними Зборами [19, ст.19 (3) к)]</p> <p>призначає на посаду та приймає рішення про відставку міністрів (за пропозицією прем'єр-міністра) [19, ст.33 (4)]</p> <p>прем'єр-міністр призначає заступника прем'єр-міністра з числа міністрів [19 , ст.33 (2)]</p> <p>Уряд несе відповідальність перед Державними Зборами [19, ст.39 (1)] члени Уряду несуть відповідальність перед Урядом і Державними Зборами [19 , ст.39 (2)]</p> <p>члени Уряду повинні прийняти присягу перед Державними Зборами [19 , ст.33 (5)]</p>	<p>призначає на посаду прем'єр-міністра; припиняє повноваження прем'єр-міністра та приймає рішення про його відставку; [20, ст.106, п.9]</p> <p>до повноважень Верховної Ради України належить надання згоди на призначення Президентом України Прем'єр-міністра України; [20, ст.85, п.12]</p> <p>призначає міністрів, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій (за поданням прем'єр-міністра) та припиняє їхні повноваження на цих посадах [20, ст.106, п.10]</p> <p>утворює та ліквідує міністерства та органи виконавчої влади (за поданням Прем'єр-міністра) [20, ст.106, п.15]; скасовує акти Уряду [20, ст.106, п.16]</p> <p>Уряд відповідальний перед Президентом та керується, в тому числі, актами Президента України. [20, ст.113]</p> <p>Уряд складає повноваження перед новообраним Президентом [20, ст.115]</p>
Судова влада	
<p>пропонує на посаду Голови Верховного Суду[19 , ст.48 (1)]</p> <p>призначає заступників голови Верховного суду (за пропозицією Голови Верховного суду, [19 , ст.48 (1)]</p> <p>призначає професійних суддів [19 , ст.48 (2)] (за пропозицією Голови Верховного суду)</p> <p>Голова Верховного суду обирається Державними Зборами [19, ст.19 (3) к)]</p> <p>члени Конституційного суду обираються Державними Зборами [19, ст.19 (3) к)]</p> <p>Голова Конституційного суду обирають члени суду зі свого складу таємним голосуванням. [19, ст.32 / А (5)]</p>	<p>Голова Верховного Суду обирається на посаду та звільняється з посади шляхом таємного голосування Пленумом Верховного Суду в порядку, встановленому законом. [20, ст.128]</p> <p>призначає професійних суддів [20, ст.128] призначає третину складу Конституційного Суду; [20, ст.106, п.22]</p> <p>Голова Конституційного Суду України обирається на спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду України зі складу суддів Конституційного Суду шляхом таємного голосування [20, ст.148].</p>

Прокуратура	
<p>пропонує на посаду Генерального прокурора [19, ст.51 (1)]</p> <p>призначає на посаду заступників Головного прокурора [19 , ст.52 (1)] (за пропозицією Головного прокурора)</p> <p>Генеральний прокурор обирається Державними Зборами [19, ст.19 (3) к)]</p> <p>для прийняття закону про державну прокуратуру і службових відносинах з державними обвинувачами потрібно дві третини голосів присутніх членів парламенту [19, ст.53 (4)]</p>	<p>призначає на посаду Генерального прокурора та звільняє з посади [20, ст.106, п.11]</p> <p>до повноважень Верховної Ради України належить надання згоди на призначення Президентом України на посаду Генерального прокурора України; висловлення недовіри Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади [20, ст.85, п.25]</p>
Національний банк	
<p>призначає на посаду і звільняє з посади керівника і заступників керівника Національного банку [19, ст.30 / А (1) і] за контрасигнатурою прем'єр-міністра або відповідального міністра [19, ст.30/А (2)]</p>	<p>призначає половину складу Ради Національного банку [20, ст.106, п.12]</p> <p>до повноважень Верховної Ради України належить призначення на посаду та звільнення з посади Голови Національного банку України за поданням Президента України [20, ст.85, п.18]</p>
Органи нагляду	
<p>призначає на посаду і звільняє з посади Президента Органу фінансового нагляду [19, ст.30 / А. (1) і] за контрасигнатурою прем'єр-міністра або відповідального міністра [19, ст.30 / А. (2)]</p> <p>віце-президенти Органу фінансового нагляду призначаються прем'єр-міністром [19, ст.40 / D. (2)]</p> <p>президент і віце-президент Державної Аудиторської Служби обирається Державними Зборами [19, ст.19 (3) к)]</p>	<p>призначає на посади та звільняє з посад Голову Антимонопольного комітету, Голову Фонду державного майна [20, ст.106, п.14]</p> <p>до повноважень Верховної Ради належить надання згоди на призначення на посади та звільнення з посад Президентом Голови Антимонопольного комітету, Голови Фонду державного майна [20, ст.85, п.24]</p>
Державні СМІ	
<p>на посаду Президента Національної адміністрації засобів масової інформації та комунікацій призначає прем'єр-міністр [19 , ст.40/ E (2)]</p>	<p>призначає на посади та звільняє з посад (за згодою Верховної Ради) Голову Державного комітету телебачення і радіомовлення України [20, ст.106, п.14]</p> <p>призначає половину складу Національної ради з питань телебачення і радіомовлення [20, ст.106, п.13]</p> <p>до повноважень Верховної Ради належить надання згоди на призначення на посади та звільнення з посад Президентом Голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України [20, ст.85, п.24]</p>

Законотворчість	
законодавство може бути ініційоване Президентом [19, ст. 25 (1)] ратифікує і розпоряджається оприлюдненням законів прийнятих Державними Зборами [19, ст. 26 (1)] або повертає закон зі своїм зауваженнями до Державних Зборів на повторний розгляд [19, ст. 26 (2)] або може передати цей закон до Конституційного Суду для розгляду [19, ст. 26 (4)]	має право законодавчої ініціативи у Верховній Раді; законопроекти, визначені Президентом як невідкладні, розглядаються Верховною Радою позачергово [20, ст.93] підписує закони, прийняті Верховною Радою України; [20, ст.106, п.29] має право Вето щодо прийнятих Верховною Радою законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради [20, ст.106, п.30]
має право ініціювати проведення національних референдумів [19, ст. 30/ А (1) (g)] оголошує дати національних референдумів [19, ст. 30/ А (1) (d)] ратифікує закон, що підлягає національному референдуму, якщо такий закон підтверджується національним референдумом [19, ст. 26 (6)]	проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою; призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції [20, ст.106, п.6] законопроект про внесення змін до Конституції України може бути поданий до Верховної Ради Президентом [20, ст.154]
Виконавча влада в областях і районах	
має право розпустити представницькі органи місцевого самоврядування, дії яких були визнані неконституційними [19, ст. 19 (3) 1)] (за рекомендацією Уряду) забезпечення контролю за правовою діяльністю органів місцевого самоврядування покладено на Уряд [19, ст. 35 (1) d)] основні права органів місцевого самоврядування можуть бути обмежені Урядом [19 , ст. 44/С]	Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом (за поданням Уряду). [20, ст.118] Голови місцевих державних адміністрацій при здійсненні своїх повноважень відповідальні, в тому числі, перед Президентом. Неконституційні рішення голів місцевих державних адміністрацій можуть бути скасовані, в тому числі, Президентом [20, ст.118] Місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують виконання, в тому числі, актів Президента [20, ст.119 п.1]
Міжнародні відносини, участь в укладанні міжнародних договорів	
Президент представляє Угорщину [19, ст. 30/ А (1) (a)] укладає міжнародні договори від імені Республіки; якщо предмет договору підпадає під його законодавчу компетенцію, для укладення договору необхідна попередня ратифікація Парламентом [19, ст. 30/ А (1) (б)] акредитувати та отримувати послів і посланців [19, ст. 30/ А (1) (c)] за контрасінатурою прем'єр-міністра або відповідального міністра [19 , ст. 30/ А (2)]	Президент представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України [20, ст.106, п.3] акти Президента України, видані в межах вказаних повноважень, скріплюються підписами Прем'єр-міністра України і міністра, відповідального за акт та його виконання [20, ст.106] приймає рішення про визнання іноземних держав [20, ст.106, п.4] призначає та звільняє глав дипломатичних представництв в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав [20, ст.106, п.5]

Захист прав українського народу в парламентській діяльності Кирила Трильовського

У статті досліджено парламентську діяльність Кирила Трильовського в якості посла австро-угорського парламенту та Галицького крайового сейму. Проаналізовано зміст промов діяча у стінах парламенту, зокрема в контексті захисту прав і свобод українського народу. Висвітлено участь парламентарія у суспільно-політичному житті краю на початку ХХ ст.

Ключові слова: австро-угорський парламент, Галицький крайовий сейм, Кирило Трильовський, парламентська діяльність, парламентська промова.

Т.В. Гуменюк
аспірант,

Університет економіки та права «КРОК»

Защита прав украинского народа в парламентской деятельности Кирилла Трилевского

В статье исследуется парламентская деятельность Кирилла Трилевского в должности посла австро-венгерского парламента и Галицкого краевого сейма. Проанализировано содержание выступлений К. Трилевского на заседаниях парламента, в частности в контексте защиты прав и свобод украинского народа. Освещено участие парламентария в общественно-политической жизни края начала ХХ века.

Ключевые слова: австро-венгерский парламента, Галицкий крайовой сейм, Кирилл Трилевский, парламентская деятельность, парламентская речь.

T. Gumenyuk
post-graduate student
«KROK» University

Protection of the rights of the ukrainian people in the parliamentary activity of Kiril Trylovsky

The article deals with the parliamentary activities of Kirill Trilovskiy as Ambassador of the Austro-Hungarian Parliament and the Galician Region Sejm. It was analyzed the content of Kirill Trilovskiy speeches during parliamentary session, in particular in the context of protecting the rights and freedoms of the Ukrainian people. The participation of parliamentarians in the social and political life of the region in the early twentieth century was highlighted.

Key words: Austro-Hungarian parliament, Galician regional council, Kirill Trilovsky, parliamentary activity, parliamentary speech.

Постановка проблеми

На сучасному етапі розвитку держави і права постає можливість звернутися до вивчення діяльності осіб, які були сподвижниками розвитку української державності, всю свою діяльність спрямовували на захист прав та інтересів рідного народу. Важливим завданням у даному контексті є дослідження не лише життєвого шляху персоналій, а й змісту їх професійної практики та її впливу на державотворчі процеси. З огляду на це, вивчення і засвоєння досвіду парламентської діяльності К. Трильовського видається винятково актуальним для усвідомлення особливостей державотворчих процесів минулого і встановлення їх впливу на розвиток сучасної української державності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Даній проблемі присвячували багато уваги низка відомих учених, з-поміж яких: Т. Андрусак, С. Баран, А. Бойчук, Л. Бойчук, І. Головацький, В. Кульчицький, В. Костицький, М. Петрів, О. Святоцький та інші. Науковці ґрунтовно досліджували суспільно-політичну та правову діяльність К. Трильовського. Проте його правозахисна практика, зокрема в контексті парламентської діяльності, потребують, на наш погляд, глибокого аналізу.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На сьогоднішній день у вітчизняній історіографії недостатньо уваги приділяється ролі й значенню персоналій у розбудові української державності, професійна діяльність яких значною мірою впливала на становлення вітчизняної державності та права. До таких осіб належить видатний український адвокат і громадсько-політичний діяч К. Трильовський.

Формулювання цілей статті

Метою статті є висвітлення особливостей захисту прав українського народу в парламентській діяльності Кирила Трильовського.

Виклад основного матеріалу

Парламентська діяльність К. Трильовського починається з 1907 року, тобто з моменту обрання його послом до Палати Послів Державної Ради у Відні. Завдяки своїй право-просвітницькій та громадській активності діяч завоював довіру більшості виборців, а з-поміж усіх депутатів парламенту здобув надзвичайно велику підтримку населення (44 тисячі голосів, перемігши у двох виборчих округах) [5, с. 1].

Ще з початку своєї парламентської діяльності К. Трильовський особливо гостро починає відстоювати права українського населення. Зокрема, він викриває зловживання Галицької крайової адміністрації. Потрібно зазначити, що до цієї проблеми адвокат звертався за кожної слушної нагоди. Як стверджував діяч, «...ставши послом до віденського парламенту в 1907 році, вносив багато інтерпеляцій і довів до того, що у моїм виборчій окрузі Коломия-Косів жандарми боялися злочинно поводитися з арештованими селянами» [9, с. 75]. Зауважимо, що знущання над арештованими набули тоді масового явища.

Показовим є виступ К. Трильовського 22 липня 1907 р., де під час дебатів з приводу бюджетних питань він виголошує викривальну промову, згодом опубліковану під заголовком «Проч із шляхтою! Проч із єї посіпаками!» [6], де викриваються зловживання з боку польської панівної верхівки в Галичині по відношенню до українських селян, її протизаконні дії під час виборів та зловживання в галицьких судах при розгляді справ за участю українців. Цю промову його помічник Іван Чупрей переклав українською мовою та видав окремою брошурою під однойменною назвою. Промова мала і європейський резонанс – лауреат Нобелівської премії, норвезький письменник і захисник українців перед європейським суспільством Б'єрнстєрне Б'єрсон у листі до Кирила Трильовського, подякувавши за знамениту промову, зазначив, що досі нічого кращого не читав про польсько-українські взаємини в Галичині [7, с. 433-434].

Промова цікава як з огляду на ті численні факти грубих порушень, особливо під час виборів, що мали місце в Галичині, так і як приклад безкомпромісної боротьби законними методами, яку проводив політик у Австрійському парламенті. Як зазначив з цього приводу діяч: «В тій промові я старався здемаскувати польсько-шляхетську кліку, що панувала в Галичині, та її слуг, польських бюрократів, передовсім суддів і прокурорів. З історії наводив факти знущань польських дідичів над українськими селянами... Я мусів наглядно показати, як виглядає на практиці галицько-польське судівництво, зокрема в політичних справах» [9, с. 183-184].

Оскільки всі ключові посади мали саме поляки, то вони зосередили у своїх руках усю повноту влади в краї. Це призвело до відкритої дискримінаційної політики проти українського народу. В зв'язку з цим К. Трильовський наводив конкретні приклади порушень законодавства президентом Вищого крайового суду Галичини Тхуржницьким, президентом Карного суду в Львові Пшилуським; зловживання польських послів у Галицькому сеймі; факти, які свідчили про несправедливість рішень польських суддів [3, с. 167].

Зауважимо, що проблеми захисту прав українського народу К. Трильовський вважав основною ідеєю своєї депутатської діяльності, тому цілком аргументованим видається надати цьому питанню міжнародної ваги. Так, 1908 року з ініціативи К. Трильовського та Т. Масарика у Празі організовано масштабне віче, де було повідомлено чеській громадськості про тотальні переслідування українського народу представниками польської адміністрації краю [2, с. 30]. У своїх промовах К. Трильовський переконливо стверджував, що і в подальшому буде ініціювати подібні заходи по всіх краях Австрії та всієї Європи [1, с. 128]. З цією метою він й надалі активно використовував парламентську трибуну, а його промови викликали широкий суспільний резонанс.

Сучасний дослідник М. Петрів встановив, що за першу каденцію (1907-1911)

К. Трильовський виголосив 11 великих промов, кожна з яких тривала 2-4 год., а під час «обструкції» українськими депутатами виголосив 10-годинну промову, торкаючись найрізноманітніших форм порушення чинного законодавства, законних прав та інтересів громадян крайовими й місцевими органами влади [7, с. 433-434]. Крім того, за цей самий період депутат вніс майже тисячу депутатських запитів щодо правових проблем: покриття державою шкоди, завданої повинню; право на володіння та користування зброєю пастухами для охорони свійських тварин; обов'язковість використання в судах української мови при написанні протоколів і актів обвинувачення; встановлення чіткого переліку предметів, які не можуть бути забрані у випадку стягнення податків (що не забирали в селянина «останньої одежини»); право українських військовослужбовців відзначати українські свята тощо. З метою захисту прав селян як депутат, використовував усі можливості, зокрема очолив (13.06.1909) делегацію з 23-ох селян до намісника Галичини Бобжинського з вимогою дотримання їх сервітутних прав для випасу худоби в камеральних лісах. У вересні 1908 р. у складі парламентської делегації Кирило Трильовський брав участь у роботі міжнародної парламентської конференції в Берліні. В цей самий період виступив на чисельних (понад 100) зборах та вічах у повітах [7, с. 433-434].

Суспільно-політична ситуація в імперії зумовила видання Францом-Йосифом наприкінці березня 1911 р. рескрипту про розпуск палати послів. Нові парламентські вибори були призначені на 19 червня того ж року.

У липні 1911 р. у ході виборів до Державної ради К. Трильовський знову був обраний депутатом. Загалом у результаті виборів представники радикальної партії отримали п'ять мандатів: Л. Бачинський, П. Лаврук, М. Лагодинський, В. Стефаник і К. Трильовський. Після виборів К. Трильовський став членом Радикального клубу. Відомий громадський діяч М. Лагодинський пропонував йому очолити цей клуб,

проте політик відмовився через проблеми зі здоров'ям [3, с. 167]. Цього ж місяця у Відні відбулася спільна нарада новообраних депутатів, присвячена питанню парламентської організації. Планувалося створити єдине українське представництво в Державній раді.

Значну увагу в цей період політик приділяв боротьбі за дотримання виборчого законодавства. Мова йде насамперед про виборчі фальсифікації до парламенту, Галицького сейму і громадських рад. У парламенті 29 червня 1911 р. він виступив із закликом неухильно дотримуватися виборчого законодавства, оскільки зловживання в цій сфері можуть привести до збройних конфліктів. У промові «Про кроваві вибори в Дрогобичі», яка стала дебютною у другій депутатській каденції, парламентар розкрив численні фальсифікації виборів та повідомив про використання проти мирного населення зброї.

Детально аналізуючи даний факт К. Трильовський заявляв, що у правовій державі, яка керується конституцією, подібні випадки з боку уряду є неприйнятними. Це зумовило подання до парламенту спеціальної петиції про розслідування даного злочину та відповідного покарання винних. Активна громадянська позиція парламентарія сприяла тому, що лише впродовж 1911 р. ним подано більш як 60 запитів стосовно порушення чинного законодавства у виборах до Державної Ради.

Знаменним став виступ К. Трильовського 28 березня 1912 р. під час обструкції українськими депутатами роботи Віденського парламенту з метою отримання від уряду дозволу на відкриття українського університету в Львові. Як згадував парламентарій: «Та що то говорити про боротьбу за наш університет, коли українці мусіли боротися навіть за гімназії!» [9, с. 148]. Характерно, що замість обговорення цього питання депутати поставили на порядок денний законопроект про будівництво каналів, що політик вважав яскравим виявом політики дискримінації українського народу тогочасним урядом. Спо-

чатку передбачалося будівництво каналів у західній (польській) частині провінції і лише згодом, після 1923 р. – у східній. Як аргументовано вважає Л. Бойчук, існували актуальніші потреби, на задоволення яких можна було спрямувати виділені кошти, в тому числі й відкриття університету в Львові [3, с. 169].

Улітку 1913 р. було оголошено чергові вибори до Галицького крайового сейму. Ще 22 травня цього ж року з'явилася відповідна виборча відозва, адресована членам і прихильникам УРП, підписана М. Лагодинським, головою партії і секретарем М. Балицьким. Вибори до Галицького крайового сейму відбулися 30 червня 1913 р. З цього моменту К. Трильовський був обраний послом Галицького крайового сейму. В Галицькому сеймі він увійшов до складу “Українського соймового клубу”, який очолював К. Левицький [10, с. 77].

Сеймова діяльність політика характеризується різноплановими виступами з парламентської трибуни, запитами, поданими до тогочасних державних уставов. Паралельно з цим він брав активну участь у зборах, вічах і мітингах. Його діяльність спрямовувалася на захист прав українського населення у протиборстві з утисками тогочасної польської адміністрації.

Висновки

Кирило Трильовський є знаковою постаттю українського державотворення другої половини XIX – початку XX століття. Виражаючи інтереси населення у парламенті він боровся проти порушення вимог законодавства представниками місцевої адміністрації стосовно простого населення західноукраїнських земель, на що першочергово звертав увагу суспільства. Поєднання адвокатської практики і парламентської діяльності дало йому змогу широко відстоювати права не тільки галичан, але й представників інших народів та національностей у протистоянні з тогочасною владою.

Література

1. Андрусяк Т. Правові погляди Кирила Трильовського / Т. Андрусяк // Вісник Львівського університету. Серія: Юридична. – 2000. – Вип. 35. – С. 121-130.
2. Бойчук А. Політико-правові погляди Кирила Трильовського / А. Бойчук // Вісник Одеського національного університету. Правознавство. – Одеса, 2009. – Т. 14. – Вип. 9. – С. 29-36.
3. Бойчук Л. Парламентська діяльність Кирила Трильовського (1907–1918 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. – Історія. – 2012. – Вип. 22. – С. 166-172.
4. Гловацький І. Ю. Українські адвокати у політичних судових процесах у Східній Галичині (1921–1939 рр.) / І. Ю. Гловацький. – Львів : Тріада плюс, 2003. – 348 с.
5. Громадський голос. – 21 травня 1907 р. – С. 1.
6. З діяльності д-ра Кирила Трильовського jako посла до Ради Державної. Накладом І. Чупрея. Друковано в друкарні Михайла Білоуса в Коломиї. – Коломия, 1911. – 12 с. – Передрук: Упорядник І. Монолатій. – Коломия, 1993. – 15 с.
7. Петрів М. Й. Українські адвокати: державні, громадські, політичні та культурноосвітні діячі кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. – Кн. 1. – Київ: Вид-во «ЮСТІНІАН», 2014. – 544 с.
8. Спомини др. Кирила Трильовського «До Львова» // Західно-Українська народна республіка 1918–1923. Документи і матеріали. – Т. 1. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – С. 497-500.
9. Трильовський К. З мого життя. – Київ-Едмонтон-Торонто. – Ви-во «ТАКСОН», 1999. – 278 с.
10. Яковлев Ю. Діяльність Миколи Лагодинського в українській радикальній партії на початку ХХ ст. // Галичина. Науковий і культурно-просвітній красназничий часопис. До 95-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. – 2014. – Ч. 25–26. – С. 72-87.

УДК 340.01

А.В. Шевцова

*здобувач наукового ступеня кандидата юридичних наук,
Університет економіки та права «КРОК»*

Співвідношення природного права та позитивного в домодерній українській правовій традиції домодерної епохи

У статті розкривається проблема співвідношення природного права та позитивного в домодерній період розвитку української правової традиції. З'ясовано, що в добу княжої України інтенсивно стверджуються ціннісні природно-правові засади правового розвитку, які акумулюються в правових звичаях, договорах, прецедентному та позитивному праві. Показано, що до середини XVII ст. на українських землях домінує природне право над особистою волею господаря, втіленою в законі.

Ключові слова: природне право, позитивне право, правовий звичай, правовий договір, закон, правові цінності, природно-правова парадигма мислення, справедливість, правова рівність, правовладдя.

А.В. Шевцова

*соискатель ученой степени кандидата юридических наук,
Университет экономики и права «КРОК»*

Соотношение естественного права и позитивного в домодерной украинской правовой традиции домодерной эпохи

В статье раскрывается проблема соотношения естественного права и позитивного в домодерной эпохе развития украинской правовой традиции. Показано, что в эпоху княжеской Украины интенсивно утверждаются ценностные естественно-правовые основы правового развития, которые аккумулируются в правовых обычаях, договорах, прецедентном и позитивном праве. Доказано, что к середине XVII века на украинских землях доминирует естественное право над личностной волей главы государства, выраженной в законе.

Ключевые слова: естественное право, позитивное право, правовой обычай, правовой договор, закон, правовые ценности, естественно-правовая парадигма мышления, справедливость, правовое равенство, правовластие.

A. Shevtsova

*Post-graduate student,
«KROK» University*

Correlation of natural-legal paradigm and positiv in the ukrainian legal tradition of the pre-modern era

The article reveals the problem of the correlation of natural law and positive law in the pre-modern period of the development of the Ukrainian legal tradition. It is revealed that on the day of prince of Ukraine the values of natural and legal principles of legal development, which are accumulated in legal

customs, treaties, case law and positive law. It is shown that by the middle of the seventeenth century the Ukrainian lands dominated the natural right over the owner's personal will embodied in the law.

Key words: natural law, positive law, legal custom, legal agreement, law, legal values, natural-legal paradigm of thinking, justice, legal equality, power.

Постановка проблеми

Дослідження проблеми співвідношення права та закону в українській філософсько-правовій галузі знання розпочалося порівняно недавно. Ототожнення права та закону в радянську епоху нівелювало взагалі таку проблему, і лише в 90-х роках минулого століття наші дослідники взяли за аналіз проблеми сучасного праворозуміння, оскільки демократичні перетворення в країні неможливі без цього чинника. Саме в контексті сучасного гуманістичного праворозуміння і стає можливим розрізнення права та закону, аналіз їх співвідношення, що, в свою чергу, допомагає розрізнити, наприклад, принцип законності та принцип верховенства права, законовідносини і правовідносини, законопорушення та правопорушення тощо. Сучасне правове мислення стає потужним чинником розбудови новітньої України як правової держави, тому дослідження української правової традиції, зокрема співвідношення у ній права й закону, є важливим аспектом цієї проблеми і нині не може не бути на часі.

Аналіз останніх публікацій

Різні аспекти досліджуваної проблеми розроблялися українськими науковцями. Зокрема, основним типам праворозуміння присвячено напрацювання: Н. Бордун, М. Братасюк, В. Градової, В. Кравця, М. Козюбри, В. Селіванова, Л. Петрової, Г. Попадинець, Л. Ромашкіна, М. Кельмана, О. Осауленка, В. Нерсисянца, Г. Радбруха та ін. [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14]. У контексті цієї наукової проблеми висвітлено також такі аспекти, як сучасні концепції розуміння права, його смислові ознаки, функції, його зв'язок з фундаментальними зв'язками людського буття, трактування закону як вторинного, похідного від права позитивного явища тощо. Проте дослідження співвідношен-

ня права та закону в українській правовій традиції поки що не знайшло своєї комплексної розробки нашими науковцями.

Мета статті – на основі аналізу наукових джерел висвітлити проблему співвідношення права і закону в українській правовій традиції домодерної епохи.

Виклад основного матеріалу

Правова традиція будь-якого народу є втіленням та вираженням історичних, культурних, етноментальних, психологічних тощо рис, характеристик цього народу, вона виростає органічно з живого буття конкретного народу, з його психоментальних характеристик, з його духу [10; 15; 16]. Дослідження української правової традиції домодерної доби неможливе без з'ясування низки особливостей та характеристик розвитку української культури цього періоду, світоглядно-ментальних рис праукраїнців. Вважається, що до цих рис треба віднести міфічну свідомість праукраїнців, почуття єдності людини з природою, формування християнізованої картини світу, духовність як чинник формування праукраїнської культури загалом та правової зокрема тощо. Неофрейдист К. Юнг слушно наголошував на тому, що архетипи колективного підсвідомого визначають контури розвитку національної культури набагато віків наперед. Зважаючи на це, необхідно врахувати впливи української міфічної свідомості, стереотипи мислення й коди поведінки праукраїнців на становлення української правової традиції, розуміння праукраїнцями права, закону, їх співвідношення, функції, призначення. Не можна не погодитися з В. Бачиніним у тому, що і норми, і принципи природного та позитивного права несуть на собі сліди архаїчних міфологем, нормативно-ціннісні архетипічні структури давньоміфічних уявлень, подібність міфів і права тощо [17].

У наукових джерелах зазначається, що найдавнішим джерелом права кожного окремого народу був звичай [4; 11; 13; 14; 18]. Праукраїнці не були винятком. Починаючи з IX ст., звичай у праукраїнців набув статусу неписаної правової норми [18]. Звертаючись до витоків норм звичаєвого права, варто зазначити, що вони складаються під впливом об'єктивних умов життя народу, залежать від природного середовища, національної психіки, просто людської природи і буття. «Оскільки людям, як істотам розумним, властиві однакові почуття та закони волі у них ті ж самі, то їхня свідомість освячує ті норми, які встановлюються природою» – слушно наголошують українські автори [18, с.9].

Праукраїнська свідомість являла собою симбіоз морального й правового. Право і закон не могли в цих умовах розумітися відмежовано, як окремішні сутності. Зважаючи на цю особливість праукраїнської свідомості, можемо вважати, що право цієї епохи – це моралізоване право або юридизована мораль, що одне і те ж. Недиференційовані правила поведінки, що склалися між вільними представниками родоплемінної знаті, поєднували в собі особливості будь-якої норми поведінки, тому не могли належати ні до права, ні до моралі, ні до етикету [4; 18]. Тобто, ці норми – це симбіоз першого, другого і третього.

Природне право трактується, зазвичай, як сукупність загальних принципів, що впливають із основ природного буття, в т.ч. людського, адекватно відображають інтереси та потреби людей, є першопочатковими, визначальними стосовно позитивного права і є обов'язковими для виконання всіма суб'єктами права, оскільки є загальнозначущими [3; 4; 11]. До цих принципів відносяться: принцип поваги до людини, її життя як найвищої цінності; принцип поваги до людської гідності, принцип справедливості, принцип індивідуальної свободи, принцип розумності, добросовісності, принцип спільного блага, принцип рівності, принцип істини, поваги до приватної власності тощо. Як бачимо, ці принципи стверджують такі загальнолюд-

ські цінності, як: людина, її життя, гідність, честь, справедливість, свобода, добро, спільне благо, істина, рівність тощо. Ці цінності складають основи людського буття і заперечувати їх, руйнувати загальнолюдські принципи, на підставі яких формуються правові моделі людських відносин – це означає руйнувати основи людського життя [19].

Норми звичаєвого права не випадково займають таке важливе місце в житті русичів. Правовий звичай є природним, органічним регулятором їх правовідносин. Юснатуралістичне трактування права як загальних принципів стає в цю добу типовим.

Аналіз праукраїнського правового словника дає підстави вважати, що право та закон для наших пращурів досліджуваної епохи були тотожними. Правда, закон звичай, норв, закон – ці терміни, як стверджують дослідники, є однопорядковими, ними, як правило, позначали правовий звичай [18]. Отже, правовий звичай мислиться як закон, хоч і неписаний. Наприклад, літописець Нестор згадує звичай та закони батьків як однопорядкові явища. Так само трактувала середньовічна Європа свої звичай, наприклад, “Lex Salica” “Lex Ribuaria”. Не можемо підтримати позицію, згідно з якою закон у праукраїнців «наповнений ще моральним змістом, а не правовим» [18, с. 162]. Цей зміст синкретичний, морально-правовий, це юридизована мораль.

Розрізнення права та закону стало можливим лише в контексті природно-правової доктрини. Юснатуралістичне розуміння права праукраїнцями особливо підсилює запровадження в княжій Україні християнства з його відомими заповідями. Зокрема, істотний вплив на юснатуралістичне праворозуміння, крім власної міфічної свідомості з її ідеями гармонії людини та природи, антропологічності, зробили християнська ідея людинолюбства і принцип рівності всіх християн перед Богом. Ідея християнського актуалізувала принцип поваги до людини, що створена за образом та подобою Бога, до її життя, що є

даром Божим. Підтримуємо позицію українських авторів, які вважають, що «нинішній принцип справедливості як складова мегапринципу верховенства права – це і є модифікований під сучасність принцип Вищої Справедливості праукраїнців» [4, с. 106-107]. Наприклад, міжкнязівські договори та договори земель з князями зобов'язували сторони чинити один стосовно одного справедливо, не чинити зла, шкоди, не зловживати владою, не порушувати системи управління, чинити і захищати справедливий суд [15; 4].

Українські науковці зазначають, що в княжій Україні інститут права та доба формування правосвідомості русичів починаються з «Руської правди», цього першого писаного акта державного права [20, с.163]. Ми не зовсім погоджуємося з цією думкою. На наш погляд, є сенс говорити у цьому випадку не про формування у праукраїнців інституту права взагалі, а *формування інституту саме писаного позитивного (державного) права і такої ж законницької свідомості*. Бо ж до появи позитивного права у формі закону існувало природне право у формі неписаного правового звичаю, до творення якого державна влада не мала стосунку.

До писаного закону суспільні відносини праукраїнців регулювалися нормами правового звичаю та правового договору, що доволі добре виконували свою місію. У княжій Україні відомі договори купівлі-продажу, позики, поклажі, особистого найму, міжнародні договори тощо. Тобто, *є сенс розрізняти в контексті правової культури княжої України природно-правову парадигму, що формувалася під впливом неофіційного права, правового звичаю, правових договорів та позитивно-законницьку парадигму, що поступово стала формуватися в державі*.

У правосвідомості праукраїнців поступово формується розрізнення права та закону. Якщо право мислиться апріорно як вища справедливість, добро, відсутність зла, повага до честі людини тощо, то закон, починаючи з появи писаного права, пов'язують з державною владою, яка його

творить та захищає від порушень, вважають явищем штучним, змінюваним, на противагу органічно твореному, вічному, відповідному вищому благу, праву. *Формується уявлення про природне право, що виражене принципами та цінностями, як смисловою основою таких форм права, як правовий звичай, правовий договір та закон як писане право*.

Дослідники наголошують на гуманістичному вимірі праукраїнського законодавства, що проявлялося в інституті захисту власності, дієздатності жінок, захисті вдов, дітей, інституті розподілу майна, покараннях, які були доволі м'які, без застосування смертної кари та покалічення тощо. Низка статей «Руської правди» спрямована на захист честі й гідності людини, її автономії і прав. [18; 21]. Загалом можна констатувати, що в цьому акті проглядається вирішення проблеми природних прав людини та проблеми справедливого суду, що є змістовними складовими верховенства права [4].

Окрім форм права, немало інформації про правовий розвиток дає нам правова ідеологія княжої України, мається на увазі низка пам'яток релігійного, філософського, історичного плану. Зокрема, митрополит Іларіон у відомому творі «Слово про закон і благодать» зазначає, називаючи Старий Заповіт законом, що прорісний людськими пристрастями, який може роз'єднувати народи, руйнуючи рівність їх, підносячи одних і принижуючи інших, він далекий від такого вищого блага як свобода тощо [22]. Нині ми назвали б такий закон неправовим. Новий Заповіт для Іларіона – це благодать, істина, що є універсальною, яка долає всі недолугості старого закону, врівнює всі народи у гідності та рівності, належить не одному народові, а людству. Мовиться про відповідність закону загальнолюдським цінностям. До речі, в Іларіона звучить ідея рівності людей у Христі, і ми можемо допустити, що по мірі того, як християнство зміцнювало свої позиції як ідеологія в княжій Україні, воно сприяло формуванню правової рівності праукраїнців. У Іларіона звучить

також ідея божественної справедливості та ідея природного права народу бути володарем на своїй землі, хоча і в теологізованій формі.

Про достатньо розвинені ціннісні уявлення праукраїнців, що стали ціннісними засадами форм права, в т.ч. і писаного, свідчать інші джерела того часу. В «Повісті...» Нестора віднаходимо окремі юснатуралістичні ідеї – він піднімає проблему якості державного правління. Правовладдя неможливе в умовах несправедливого державного правління, тому князівська влада має бути справедливою.

У «Слові о полку Ігоревім» розвивається ідея правовладдя в тому сенсі, що князь має справедливо владарювати, дбати про державницький, а не приватний інтерес, виражати спільну волю народу, бути відповідальним.

В «Ізборнику 1073 року» Іоанн Грешний аналізує принципи взаємовідносин людини з князівською владою, зокрема принцип справедливої князівської влади, що має бути людинолюбною, захищати людей від свавілля і несправедливості феодалів [23]. Автором захищається справедливість, праведне життя, яке є джерелом благополуччя і має наслідком спільне благо.

У «Повчанні Володимира Мономаха» наголошується, що князівська справедливість має бути втілена в усіх актах князівської влади, законодавчій і судовій найперше. Князь роздумує про справедливий суд та покарання і застерігає: «ні правого, ні винуватого не вбивайте і не веліть убивати його. Якщо навіть заслуговуватиме смерті і то не погубляйте жодного християнина» [24]. Людські закони мають бути відповідні божественному, тобто Істині.

Значущість звичаїв предків полягає в тому, що поступово, разом зі становленням держави, вони трансформуються у правові звичаї, а згодом – у систему писаних правових норм, які, будучи санкціонованими державою, складають ядро законодавства [4; 18; 21].

Державне право княжої України склалося як наслідок природного права, фор-

мою буття якого був правовий звичай. На основі правових звичаїв, як зазначають дослідники [18; 21], формувалося загальне право княжої України, що стало, в свою чергу, підґрунтям для державного писаного права.

Важливо також зрозуміти, що поява писаного права була необхідним процесом, оскільки правові звичаї на різних територіях могли дуже відрізнятись, що не сприяло єдності правового життя і зміцненню держави.

Цінності природного права в княжій Україні покликані були протистояти насильству, неправу, свавілля та дезорганізації суспільства у всіх можливих формах. Зрозуміло, що такий гуманістичний світогляд міг сформуватися в умовах недеспотичного суспільства і такої ж політико-правової культури, про що пишуть українські науковці [9; 25; 26].

Наше дослідження дає підстави вважати, що *правові звичаї та писане право в добу княжої України співіснували, взаємодоповнюючи одне одного аж до поневолення України-Руси Московією.*

В епоху першого українського передвідродження та Відродження правові звичаї зберегли своє домінуюче становище в правовій реальності тогочасної України, яка, втративши самостійність, увійшла до складу Литви, а Галичина – Польщі. Оскільки українські землі у складі Литви перевершували литовські територіально, влада, не маючи засобів і можливостей, не стала ламати усталені норми життя, тим паче, що українське населення було перейняте збереженням «старовини», «батьківських звичаїв», «давнини», вважаючи новації «кривдою» [18, с.24]. Дослідники зазначають, що кожна українська земля мала своє «земське право», підтверджене місцевим земським правлінням. Звичаєве право українців поширювалося поволі на всю територію Литви.

О. Шевченко зазначає, що до кодифікації 1529 року в Литві домінував не закон, а звичаєве право [18] з його моральними принципами та цінностями. Рецепційованими з «Руської правди» були принципи

та положення приватного права, громадянських прав особи, в цивільному праві домінували приватноправові елементи над публічними; в кримінальному судочинстві теж збереглися засади українського давнього права. У державному праві, як і в добу княжої України, спостерігалися ті ж самі риси: роль народних віче та загальних зборів при вирішенні низки питань, тобто збереглася вага народної волі й волі окремої особи; розгляд судових справ у судах копних та громадських. Сліди «Руської правди», за твердженнями дослідників, можна відстежити в князівських привілеях, уставах, ухвалах тощо [21].

У правовому розвитку Литви та й Польщі, у складі яких перебували українські землі, збільшувалася вага писаного права, проте воно було відповідне нормам саме українського звичаєвого права, з природно-правовими принципами та цінностями, уявленнями про справедливість, добро, спільне благо, повагу до людини, її гідності тощо, приватної власності тощо.

Х. Хвойницька слушно зазначає, що в період першого українського Відродження «...здійснювалися енергійні спроби реалізувати концепцію громадянського гуманізму і пов'язане з нею природне право в сфері громадського життя (судові й адміністративні реформи 50-60-х рр. XVI ст., впровадження Магдебурзького права як засади міського самоврядування, статуту 1566 і 1588 рр., створення Головного Литовського трибуналу)». На її думку, всі ці зміни були відповідні «традиціям українського народу, його ментальності, духу й характеру, способів життя, отже, солідаризувалися з його природним правом» [27, с. 127]

Братчики боролися за право людини на свободу совісті, навчання рідною мовою, економічні права, справедливий суд, участь в органах місцевого управління, право на національну церкву тощо. Дослідники зазначають, що цехи, «крім вирішення матеріальних питань своїх членів, захищали також їх особисті, релігійні та громадські права. Кожен цех мав свій костел, вівтар, касу, збройний арсенал, влас-

ну башту на міському мурі» [28, с.33-34]. М. Грушевський наголошує, що цехи розвивали традицію самоврядування, зміцнювали засади міської демократії [29]. Братчики з усіма їх організаційними утвореннями стверджували в житті принцип правової рівності як складову верховенства права [4].

Братчики виступали проти неправда у будь-яких формах. З'являється низка мислителів, що розвивають природно-правову ідеологію, яка втілювала загальнолюдські цінності й, найперше, природні права людини. Л. Зизаній у роботі «Катехізіс» розвинув теорію вільного вибору, яка зводилася до висновку про можливість вільного вибору між добром і злом, право бути самим собою, жити по своїй волі на засадах розумності [30, с. 42].

Із ренесансного розуміння людини виводиться рівне право всіх людей на задоволення їх земних потреб, насолоду від земного життя, краси всього сущого. «Бог... создал людей равными и едино им даровал душу разумную и бессмертную, и равно им даде весь мир видимый, и еже в нем, и равно им едино небо покров, солнце и луна, единый светильник в дому их и земля едина трапеза и дождь равно проливается», – пише К.-Т. Ставровський [31; ч. II, 7л.]. Людські закони не можуть бути виписані всупереч здоровому глузду, велінням людського розуму, – вважав С. Оріховський. У його творах звучить ідея домінування в ідеальному суспільстві права, якому всі підкоряються, а «саме воно не підвладне нікому – ні королеві, ні сейму, ні шляхті» [32, с. 243-244]. Найбільшим злом, яке заподіювала Річ Посполита українцям, був наступ на їх права і звичаї, – вважав С. Оріховський.

Як засвідчує проведений вище аналіз поглядів українських гуманістів, *українській правосвідомості того часу було властиве визнання пріоритету природного права перед особистою волею володаря.*

Підсумовуючи, можна констатувати, що в досліджуваній період в Україні домінувала природно-правова парадигма, сформована всім життям українського на-

роду, його культурою, ментальністю, тожсамістю. В її основі лежало уявлення про первинність і визначальність природного

права як установлень, що мають витоків в природі, людському розумові та Богові, стосовно писаного права, законів державної влади.

Література

1. Бордун Н. І. Витоки та утвердження прав людини в контексті природно-правової та позитивістської традицій / Н. Бордун // Європейські перспективи: Науково-практичний журнал. – 2012. – №5. – С. 149–154.
2. Братасюк М. Г. Людська гідність як джерело європейських стандартів прав людини / М. Г. Братасюк // Науковий вісник КНУВС. – 2010. – № 3. – С. 85–95.
3. Братасюк М. Г. Співвідношення принципів та норм права крізь призму форм раціональності / М. Г. Братасюк // Порівняльно-аналітичне право. – 2016. – №1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.pap.in.ua.
4. Градова В. Ідея верховенства права в українській правовій традиції: Дис. ...к.ю.н.: 12.00.12 – філософія права / В. Градова. – Київ, 2013. – 250 с.
5. Кравець В. М. Типи праворозуміння як методології основних філософсько-правових дискурсів: дис... канд. юрид. наук: 12.00.12 – філософія права / В. Кравець; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2003. – 179 с.
6. Козюбра М. Принципи верховенства права та вітчизняна теорія і практика / М. Козюбра // Українське право. – 2006. – Число 1(19). – С. 15–24.
7. Селіванов В. Право і влада в сучасній Україні: методологічні аспекти / В. Селіванов. – К., 2003. – 724 с.
8. Ромашкін С. Типи правопізнання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 – філософія права / С. Ромашкін. – Харків, 2008. – 23 с.
9. Попадинець Г. О. Український світоглядно-філософський гуманізм як засада розвитку української правової культури: дис. ...канд. філос. наук: 12.00.12 – філософія права / Г. О. Попадинець. – К., 2008. – 196 с.
10. Петрова Л. В. Фундаментальні проблеми методології права: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. юрид. наук: 12.00.12 – філософія права / Л. В. Петрова. – Харків, 1998. – 38 с.
11. Нерсесянц В. С. Філософія права: учебн. для вузов / В. С. Нерсесянц. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1997. – 652 с.
12. Радбрух Г. Філософія права / Г. Радбрух. – М.: Международные отношения, 2004. – 238 с.
13. Кельман М. С., Мурашин О. Г., Хома Н. М. Загальна теорія держави та права: підручник. – Л.: «Новий Світ – 2000», 2003. – 417 с.
14. Осауленко О. І. Загальна теорія держави і права: Навчальний посібник / О. Осауленко. – К.: Знання, 2006. – 334 с.
15. Аннерс Э. История европейского права / Э. Аннерс. – М.: Наука, 1996. – 395 с.
16. Кістяківський Б. Вибране / Б. Кістяківський. – К.: Абрис, 1996. – 512 с.
17. Бачинин В. А. Філософія права и преступления / В. А. Бачинин. – Х.: Фолио, 1999. – 468 с.
18. Шевченко О. О., Вовк О. Й., Капелюшний В. П. та ін. Історія українського права / за ред. О. О. Шевченка. – Київ: Олан, 2001. – 214 с.
19. Братасюк М. Г. Співвідношення принципів та норм права крізь призму форм раціональності // Порівняльно-аналітичне право. – 2016. – №1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.pap.in.ua
20. Мірошниченко М. І. Історія вчень про державу і право: навч. посіб. / М. І. Мірошниченко, В. І. Мірошниченко. – К.: Атіка. – 2001. – 223 с.
21. Захарченко П. П. Історія українського права: навч. посіб. / П. Захарченко. – Київ: ВД «Освіта України», 2019. – 436 с.
22. Іларіон Митрополит. Слово про закон та благодать.
23. Ізборник 1073 року // Історія філософії України / упор. М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин (керівники), А. К. Бичко, І. В. Бичко, С. В. Бондар, Д. П. Кирик, О. В. Логвиненко та ін.: Хрестоматія. – К.: Либідь, 1993. – С.43-44.
24. Володимир Мономах. Твори // Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1989. – С.454–464.
25. Горський В. Нариси з історії філософської культури Київської Русі / В. Горський. – К.: Наукова думка, 1993. – 163 с.

26. Огородник І. В. Історія філософської думки в Україні / І. В. Огородник, В. В. Огородник. – К. : Вища школа, 1999. – 543 с.
27. Хвойницька Х. М. Легітимація природного права в Україні та європейська юснатуралістична традиція. Дис. ... к.ф.н. : 09.00.05 – історія філософії / Х. Хвойницька. – Львів, 2013. – 199 с.
28. Czolowski A./ Pogląd na organizacje i działalność dawnych władz miasta Lwowa do 1848 r/ A. Czolowski. – S. 34.
29. Грушевський М. Історія України-Руси: в II т. – К.: Наукова думка, 1994. – Т.5: Суспільно-політичний та церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків.
30. Проблема людини в українській філософії XVI–XVIII ст. – Львів, 1998.
31. Ставровецький К. – т. Євангеліє учительное. – Рахманов, 1619. – Ч. 1, 2.
32. Оріховський С. Твори / С. Оріховський : пер. з лат. та старопол. мов В. Литвинова. – К. : Дніпро, 2004. – 669 с.

УДК 340.15(470)

*А.О. Сімоненко
здобувач наукового ступеня
кандидата юридичних наук,
Університет «КРОК»*

Формування інституту адвокатури в СРСР (на етапі становлення союзної держави)

У статті досліджено особливості формування інституту адвокатури в СРСР у період становлення радянської держави. Проаналізовано еволюцію нормативно-правових актів з урахуванням специфіки історичної епохи. Розкрито вплив партійно-державного керівництва на формування тогочасної судової системи.

Ключові слова: адвокатура, партійне керівництво, радянська влада, СРСР, судовий захист.

*А.О. Сімоненко
соискатель ученой степени
кандидата юридических наук,
Университет «КРОК»*

Формирование института адвокатуры в СССР (на этапе становления союзного государства)

В статье раскрываются особенности формирования института адвокатуры в СССР на этапе становления советского государства. Проанализирована эволюция нормативно-правовых актов с учетом специфики исторической эпохи. Раскрыто влияние партийно-государственного руководства на формирование судебной системы изучаемого периода.

Ключевые слова: адвокатура, партийное руководство, советская власть, СССР, судебная защита.

*A. Simonenko
post-graduate student
«KROK» University*

Formation of the institute of advocates in the USSR (at the evaluation of the union state)

The article reveals features of the formation of the Institute of Advocacy in the USSR during the period of the foundation of the Soviet state. The evolution of normative-legal acts is considered in the light of the specifics of the historical epoch. The influence of the party-state leadership on the formation of the judicial system is revealed.

Key words: advocacy, party leadership, Soviet power, USSR, judicial protection.

Постановка проблеми

Створення Радянського Союзу супроводжувалося подіями, що позначилися на основних сферах життєдіяльності суспільства, в тому числі й на особливостях функціонування правової системи. Радянське державотворення відбувалося паралельно з утвердженням і поширенням адміністративно-командної системи управління. З огляду на це законодавство Радянського Союзу розвивалося умовно, та як основою радянської системи була правляча Комуністична партія. Вона визначала законодавчу політику, контролювала систему судочинства, що, у свою чергу, позначалося на функціонуванні інституту адвокатури в період становлення союзної держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Даній проблемі присвячували багато уваги низка відомих учених, з-поміж яких можна визначити: Н. Акініну, Т. Андрусюка, В. Бабенка, А. Ісакову, А. Верещагіну, Г. Камалову, Є. Камалова, І. Потапчук, А. Шагланову, Ю. Шпаковського, С. Юношева та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На сьогоднішній день ученими багато уваги відводиться загальним питанням створення СРСР та формуванню законодавства союзної держави. Актуальним у зв'язку з цим є з'ясування особливостей формування правової системи з урахуванням факторів, що безпосередньо вплинули на цей процес. Дослідження інституту адвокатури дозволить глибше усвідомити специфіку радянського законотворення в період становлення союзної держави.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження особливостей формування інституту адвокатури в СРСР на етапі становлення союзної держави.

Виклад основного матеріалу

Після жовтневих подій 1917 р. пред-

ставниками партійного керівництва було проголошено курс на ліквідацію всієї судової системи. Декретом про суд № 1, прийнятим 22 листопада 1917 р., ліквідовувалася й адвокатура [4, с. 67]. Ліквідувавши інститут адвокатури, радянська влада разом з тим спробувала забезпечити кожному громадянину право мати захисника своїх інтересів у суді. Згідно з Декретом про суд № 1 до виконання функції захисту в кримінальних справах і представництва в цивільних допускалися всі добросесні громадяни (ст. 3) [8, с. 212]. Проте Декрет не визначав форму організації судового захисту [5, с. 12].

Очевидно, що у перші роки радянської влади відбувалися пошуки найбільш прийнятної форми функціонування системи судочинства. У Декреті судам формально було надано право використовувати раніше чинні закони, якщо вони не були до цього скасовані органами радянської влади і не суперечили «революційній правосвідомості». Однак, у зв'язку з тим, що більшість законодавчих актів царського і тимчасового урядів суперечили офіційним декретам, а також основним положенням програми партії більшовиків, вони, природно, не могли застосовуватися [3, с. 253].

Окрім того, визначався порядок утворення судових органів місцевими радами. З цього випливає, що суди були поставлені в пряму залежність від місцевих органів влади. Останні постійно втручалися в їх роботу, нав'язуючи свої рішення за окремими справами, а також здійснювали спроби розглядати скарги на вироки судів.

У Декреті не вказувалися судові органи, до відання яких відносилися кримінальні справи, що перевищували межі підсудності місцевих судів. Загалом у ньому лише у загальних рисах закріплювалися основи судоустрою і судочинства, що свідчить про відсутність теоретично обґрунтованої концепції побудови радянської судової системи.

Певним кроком у процесі функціонування інституту захисту в радянській судовій системі можемо вважати Інструкцію Народного комісаріату юстиції (НКЮ)

від 19 грудня 1917 р. про організацію при революційних трибуналах колегій правозаступників, які мали право виступати в судовому процесі як обвинувачами, так і захисниками [1, с. 220].

Більш чітка регламентація інституту захисту закладена в Декреті про суд № 2 від 7 березня 1918 р., який поклав основне завдання захисту на колегії правозаступників. У Декреті йшлося, що при Радах робітничих, солдатських, селянських і козацьких депутатів створюється колегія осіб, які мають займатися правозаступництвом як у формі громадського обвинувачення, так і суспільного захисту (ст. 24). В ці колегії вступають особи, які обираються Радами робітничих, солдатських, селянських і козацьких депутатів. Тільки ці особи мають право виступати в судах за плату (ст. 25) [8, с. 219]. Зазначимо, що Ради не тільки обирали членів колегії, але і мали право їх відводу, а це дозволяло не допускати до захисту осіб, негативно налаштованих до радянської влади.

Пошукам форми організації судового захисту та представництва велику увагу приділяли також обласні й губернські з'їзди представників юстиції. Хоча підбір кадрів у колегії проводився під наглядом відділів юстиції губернських виконкомів, у колегії приходили досвідчені представники адвокатури, відомі правозаступники. Це часто викликало супротив радянської влади. Уже 21 жовтня 1920 р. новим Положенням про народний суд, прийнятим ВЦВК, колегії правозаступників ліквідувалися. Тепер захист організовувався в порядку трудової повинності. До неї залучалися всі громадяни, які за своєю професією, освітою, партійним чи службовим досвідом були підготовлені до виконання обов'язків захисників у суді [9, с. 90].

Однак здійснення судового захисту на основі принципу трудової повинності виявилось малоприсадибним на практиці. Крім захисту в суді, населення потребувало й інших видів правової допомоги. Надавати її за призначенням судових органів було неможливо, і тому це завдання покладалося на відділи юстиції при губернських

виконкомах та консультантів повітових бюро юстиції. Подібна форма організації юридичної допомоги, як показала практика, також виявилася нежиттєздатною [5, с. 12].

Перехід до мирного будівництва значно розширював сферу господарських відносин. Це сприяло змінам в організації судового захисту і судового представництва. Кодифікаційні роботи початку 1920-х років поставили на порядок денний питання про відновлення основних інститутів юстиції, таких, як адвокатура й прокуратура. Партійним керівництвом проголошено, що черговим завданням є запровадження у всіх сферах життя суворих основ революційної законності. Судові установи мали функціонувати відповідно до нових вимог. У рамках підготовки та реалізації судової реформи в травні 1922 року засновувався спеціальний орган нагляду за революційною законністю – радянська прокуратура [7, с. 32].

Одночасно з Положенням про прокуратуру розроблявся проєкт закону про адвокатуру. В ході його обговорення розгорнулася гостра політична боротьба. Як свідчать матеріали III сесії ВЦВК IX скликання, перші кроки, зроблені в правовій сфері, у багатьох партійних функціонерів зустріли не тільки різке засудження, а й протидію. Справа в тому, що у низці проєктів, які розглядалися на губернських з'їздах діячів юстиції, висувалися пропозиції про створення замкнутої корпоративної організації адвокатури, і про «абсолютну» незалежність адвокатури від радянської влади. В одному з проєктів передбачалося створення адвокатської організації із загальнодержавним з'їздом та Радою адвокатів. Очевидно, що в такому випадку контроль з боку влади над вказаними процесами суттєво б зменшувався.

Проєкти автономії адвокатури не вкладалися в загальний курс правової політики радянської влади і були відкинуті, оскільки, як зауважив сучасний дослідник Т. Андрусак, «радянська державно-правова система виключала можливість існування суспільно значимої адвокатури. Вона

діяла в чітко окреслених фахових межах, що виключали будь-який вплив адвоката на громадську думку, його активну національну позицію» [2, с. 18].

Узимку 1922 року на IV Всеросійському з'їзді діячів радянської юстиції прийнято рішення, відмінне від більшості резолюцій губернських з'їздів: вихід адвокатури з-під жорсткого державного контролю визнавався неприйнятним, а принцип найму захисту підсудним – несумісним з основними цілями і практичними завданнями революційного суду, оскільки «для найнятого приватною особою адвоката інтереси приватної особи в ході судового процесу стають вище інтересів матеріальної істини» [6, с. 43].

У ході обговорення проекту Положення про адвокатуру 23 січня 1922 року Малий Раднарком вніс низку поправок, спрямованих на встановлення певної автономії колегії адвокатів від суду й адміністративних органів, перед якими вони повинні були захищати права та інтереси громадян. Зокрема, відповідно до поправок до затвердження належали тільки перші склади колегій. Надалі прийом у колегії нових членів повинен був проводитися самими колегіями. Президії адвокатських колегій мали обиратися колегіями і не підлягали будь-якому затвердженню.

Нова економічна політика зумовлювала необхідність вирішення питання не тільки про зміцнення законності, а й про посилення нагляду за діяльністю державного апарату та правоохоронних органів. Задеклароване прагнення влади забезпечити кожному радянському громадянину ві право на юридичну допомогу вимагало створення спеціальної організації, здатної дієво здійснювати таку функцію. Ці обставини сприяли відродженню інституту адвокатури. 22 лютого 1922 року було затверджено Проект положення «Про адвокатуру». 26 травня він був схвалений III сесією ВЦВК IX скликання і став законом [6, с. 43].

Відповідно до норм цього Положення члени адвокатських колегій першого складу затверджувалися Президіями гу-

бернських виконкомів рад за поданням губернських судів. У подальшому колегії отримали право відкликання будь-якого члена в місячний термін. Колегії створювалися при народних судах і вели справи за дорученням зацікавлених осіб та за призначенням Президії колегії. Керівництво колегією мала здійснювати президія, що обиралася загальними зборами. Вона мала широке коло повноважень з прийому і виключення членів колегії, розгляду дисциплінарних справ, організації юридичних консультацій.

5 липня 1922 р. НКЮ видав положення «Про колегії захисників», що передбачало створення колегій захисників у цивільних і кримінальних справах при губернських відділах юстиції, згодом – при губернських судах [5, с. 13]. Новий закон передбачав відродження інституту адвокатури на губернському та повітовому рівнях. Здійснення нагляду за діяльністю адвокатських колегій покладалося на суди, прокуратуру і місцеві ради. Місцеві органи влади мали право вето на рішення колегії з прийому нових членів. Колегії адвокатів повинні були висилати в губернський суд та прокуратуру стенограми всіх своїх засідань. Окрім того, президія колегії зобов'язувалася двічі на рік надавати звіти про свою діяльність у губернський суд. Приватна адвокатська діяльність законом не регулювалася.

Потрібно зауважити, що Положення про адвокатуру стало певним кроком уперед хоча б тому, що створювало систему органів судового захисту, здатних кваліфіковано здійснювати свою діяльність у нових умовах. Нові органи отримали певну свободу діяльності, хоча й надалі залишалися під контролем держави.

Влада прагнула ввести максимальну кількість своїх представників до складу колегій. 8 серпня 1922 року представники НКЮ виступили в газеті «Правда» зі статтею, в якій обґрунтували допустимість і принципову бажаність участі представників партії в колегіях адвокатів. 2 листопада 1922 року ЦК РКП (б) видав за підписом В. Молотова спеціальний циркуляр «Про

вступ комуністів в колегію захисників». Характерно, що як і більшість тогочасних документів, які належали до правової сфери (як партійні, так і нормативно-правові), він був складений з відкрито класових позицій.

У циркулярі давалися принципові вказівки, що визначали діяльність комуністів – членів колегій захисників. ЦК РКП (б) вказав, що члени партії в колегіях повинні утворювати фракції, підзвітні губернським комітетам партії. Комуністам у колегіях заборонялося приймати справи про захист «буржуазних елементів» у їх спорах проти державних підприємств і установ [5, с. 14]. Не можна було захищати в судах «явних контрреволюціонерів, розкрадачів майна і хабарників». Окрім того, на них покладалися, по суті, поліцейські обов'язки: бути «органом нагляду за антирадянськими елементами» в колегії адвокатів. Згодом більшовицькі фракції поступово взяли під свій контроль усю діяльність адвокатури.

У подальшому діяльність адвокатури знаходилася під постійним контролем вищих державних і партійних органів. Це ще раз доводить партійно-державну природу радянської адвокатури. Як зауважила з цього приводу Г. Камалова, держава розглядала адвокатуру як щось другорядне, що заважало здійснювати державну владу. Звідси – прагнення контролювати кадровий склад (класова приналежність, партійність) і збереження дієвих важелів перевірки діяльності (звіти, чищення, перевірки й т.д.) [5, с. 13].

Висновки

Організаційно-правові засади формування та діяльності радянської адвокатури на початковому етапі становлення союзнаї держави тісно перепліталися з ідеологією і революційною практикою правлячої партії. Адвокат фактично став представником інтересів соціалістичної держави. Колегії адвокатів усе більш обмежували свою діяльність юридичними консультаціями, а не захистом інтересів клієнта в суді.

Література

1. Акинина Н. Ю., Исакова А. М. История развития института бесплатной юридической помощи в России / Н. Акинина // Вестник Югорского государственного университета. – 2016. – Вып. 1 (40). – С. 219–224.
2. Андрусак Т. Г. Адвокаты та їх роль у розвитку української правової думки / Т. Андрусак // Адвокатура України: історія та сучасність: матеріали Всеукраїнського круглого столу. – Київ; Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. – 2013. – С. 14–18.
3. Бабенко В. Н. Проблемы формирования советской системы правосудия (1917–1920) / В. Бабенко // Россия и современный мир. – 2017. – № 3(96). – С. 250–259.
4. Верещагина А. В. Декрет № 1 о суде: история подготовки и его содержание / А. Верещагина // Судебная власть и уголовный процесс. – 2017. – № 3. – С. 61–70.
5. Камалова Г. Т. Характер деятельности советской адвокатуры в годы НЭПа / Г. Камалова // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Право. – 2015. – № 3. – Т. 15. – С. 12–18.
6. Камалова Г. Т., Камалов Е. Б. Организационно-правовые основы формирования советской адвокатуры / Г. Камалова, Е. Камалов // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Право. – 2006. – № 5. – С. 42–46.
7. Шагланова А. Н. К вопросу об образовании и становлении советской прокуратуры в 20–30 гг. XX века / А. Шагланова // Омский научный вестник. – 2004. – 4(29). – С. 31–33.
8. Шпаковский Ю. Г., Потапчук И. В. Декреты о суде № 1, 2, 3 / Ю. Шпаковский, И. Потапчук // Вестник Университета имени О. Е. Кутафина. – 2018. – № 4. – С. 210–223.
9. Юношев С. В. Очерк развития адвокатуры в России / С. Юношев // Юридический вестник Самарского университета. – 2018. – № 1. – Т.4. – С. 88–92.

Рецензія на монографію Француз-Яковець Т.А. «Конституційні основи бікамералізму в сучасних державах Європи: порівняльний аспект»

Монографія Т.А. Француз-Яковець присвячена дослідженню конституційних основ бікамералізму в сучасних державах Європи: порівняльний аспект.

Книга є продовженням наукового пошуку автора, розпочатого у 2010 році, що свідчить про послідовність, цілеспрямованість і державницькі позиції у стратегічному мисленні молодого вченого на шляху демократичного реформування посттоталітарного українського суспільства. Демократична модернізація парламентської конструкції неможлива без створення її ефективного механізму, що позитивно зарекомендував себе у європейських країнах розвиненої, сталої демократії, – бікамералізму.

Автор володіє необхідними знаннями у сфері теорії та історико-правової практики становлення, розвитку і впровадження бікамералізму в сучасних державах Європи. Звертає увагу на себе пошуковий характер дослідження, його порівняльний аспект.

У монографії чотири розділи, які пов'язані між собою єдністю мети, засобів і логікою дослідження. Автором проаналізовано значний масив наукових джерел як дореволюційного часу, так і часів радянської доби, зарубіжних і вітчизняних наукових та публіцистичних праць, сучасної теоретико-правової й історичної науки.

Рецензована монографія готувалася в умовах перехідного періоду реформування в Україні, пошуках ефективних форм розбудови парламентської демократії. Автор висвітлює особисте бачення основних підходів і напрямків реформування, узагальнює історико-правову та конституційну європейську і вітчизняну практику й досвід.

У першому розділі монографічного дослідження розкриваються поняття, сутність, ключові ознаки бікамералізму як самостійного виду конституційно-правового

режиму розвитку парламентаризму, як об'єкта конституційно-правового дослідження. У даному розділі здійснено належний рівень узагальнення результатів дослідження конституційних основ бікамералізму як предмету дослідження конституційно-правової науки, зроблено конституційно-правовий аналіз окремих аспектів характеристики теоретичних конструкцій і вимірів дослідження бікамералізму.

Досвід сучасних європейських демократій реально засвідчує раціональність, ефективність бікамералізму, оскільки бікамеральні парламенти є набагато менше вразливими до тоталітаризму і монополізації парламентської діяльності. Позапартійна верхня палата служить бар'єром до недопущення диктату, прийняття авантюрних рішень.

Центральним і основним розділом монографії є другий розділ, у якому розкривається генеза бікамералізму в сучасних та інших державах Європи, основні фактори утвердження, етапи становлення і розвитку, перспективи запровадження в Україні. Історико-правова реальність доводить, що двопалатність стала відображенням соціальних та класових протиріч для їх ефективного подолання, створення і запровадження механізмів дії компромісів. Бікамералізм демонструє різні варіанти побудови парламенту. Історико-правовий досвід європейської та світової демократії засвідчує, що альтернативи бікамеральному парламенту немає – це основа європейської демократії, де основний пріоритет базується на загальнолюдських цінностях і у центрі соціальних вимірів є людина, її свободи, фундаментальні природні права, здоров'я, честь та гідність.

Третій розділ присвячено основоположним принципам оптимізації конституційних засад організації діяльності двопа-

латних парламентів, їх порядку формування, функцій та повноважень, особливостей організації роботи, гарантій діяльності.

Оптимізація конституційних засад організації діяльності бікамеральних парламентів сприяє прийняттю раціональних, ефективних політико-правових рішень, недопущенню і локалізації конфліктів між гілками влади.

Досить унікальним, теоретично і практично значним з нашого погляду є четвертий розділ монографії, в якому розглядається проблематика бікамералізму як визначального елементу конституційних систем стримувань і противаг між гілками влади, взаємодії парламенту і глави держави у європейських монархіях та республіках, взаємовпливу і взаємодії з урядом, громадянським суспільством. Цілком адекватним є питання бікамеральної європейської й світової практики, що має давню власну історико-правову практику і традицію, стверджується часом та демократичним поступом. Двопалатність фундаменталізується на своїй раціональності й ефективній функціональності, що доведено часом, сталістю демократичного та економічного розвитку європейських держав й інших держав світу, які повинні бути прикладом для України.

Авторський тематичний виклад, на нашу думку, вдало поєднується з доречними фрагментами окремих наукових праць, на які автор посилається у монографічному дослідженні. Опрацювання, систематизація і генерація більше семиста джерел з даної проблематики окреслює науковий формат дослідницького підходу, дає можливість виокремлення окремих

самостійних думок і підходів, поєднуючи у собі наукову оглядовість та хрестоматійність. Представляючи деякі напрямки дослідження, автор висвітлює маловідомі їй європейські підходи і бачення, відтак, істотно розширюється уявлення про історико-правову практику й традицію, історіософське осмислення зазначеної проблематики.

Водночас, як і у будь-якому науковому дослідженні, у рецензованій монографії є певні недоліки та дискусійні положення. Було б бажано приділити дещо більшу увагу питанням конституційної відповідальності органів державної влади і їх посадових осіб за обмеження й порушення прав і свобод людини та громадянина, зробити наголос на питаннях забезпечення системності прав і свобод людини та громадянина.

Отже, рецензована монографія Т.А. Француз-Яковець значною мірою є актуальною і вагомо співзвучною тим пошукам, що постійно актуальні та ведуться у галузі дотримання і забезпечення прав людини й громадянина, у даній Конституції саме через призму бікамеральної демократії, її механізмів і елементів. У результаті цього можна зазначити, що автор запропонував цікаве й актуальне дослідження, зробивши відповідний внесок у процеси формування адекватної сучасності та європейській дійсності розуміння зазначеної проблематики, що дозволяє і дає направлення мислення, реформування та дій, в який спосіб повинна чинити держава і суспільство з метою забезпечення бікамеральної демократії у всій її повноті.

Заслужений юрист України,
доктор юридичних наук, професор

Бабенко К. А.

Розділ 2

Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Міжнародне право. Господарське право, господарсько-процесуальне право

УДК 347. 121:651.92

Р.Б. Шишка
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри державно-правових дисциплін,
Університет «КРОК»

Грошові зобов'язання в праві України

У статті йдеться про грошові зобов'язання і вказується на непослідовність та помилки їх регулювання. Автор виходить із широкого розуміння грошових зобов'язань як у тих випадках, коли вони є одним їх предметом, так і коли вони є зустрічним зобов'язанням в оплатних договорах. Розроблені ознаки таких зобов'язань та запропоновано їх визначення: грошовим є зобов'язання, за яким кредитор упевнений вимагати виконання боржником дії зі сплати на користь кредитора грошей.

Ключові слова: гроші, грошові зобов'язання, кошти, сторони, сплата.

Р.Б. Шишка
доктор юридических наук, професор,
професор кафедри державно-правових дисциплін,
Університет «КРОК»

Денежные обязательства в праве Украины

В статье говорится о денежных обязательствах и указывается на непоследовательность и ошибки их регулирования. Автор исходит из широкого понимания денежных обязательств в тех случаях, когда они являются одним их предметом, а также когда они выступают встречным обязательством в платных договорах. Разработаны признаки обязательств и предложены их определения: денежным есть обязательства, по которым кредитор вправе требовать исполнения должника действий по уплате в его пользу денег.

Ключевые слова: деньги, денежные обязательства, средства, стороны, уплата.

R. Shishka
Doctor of Law, Professor
Professor of the Department of State and Legal Disciplines,
«KROK» University

Monetary liabilities in the law of Ukraine

The article deals with monetary obligations and points to inconsistency and errors in their regulation. The author proceeds from a broad understanding of monetary obligations in cases where they are one of their subject matter; and also when they are counter-obligations in payment contracts. The features of such obligations are developed and their definition is proposed: monetary is an obligation on which the creditor is entitled to demand execution by the debtor of actions for payment in favor of the money lender.

Key words: money, money commitments, funds, parties, payment.

Постановка проблеми

Одними із складних серед зобов'язань у праві наразі є грошові зобов'язання. Тут є економічна, зокрема матеріальна, соціальна, правова складові. Справа у тому, що такі зобов'язання можуть виникати стосовно грошей: у загальному правовому режимі – як об'єктів цивільних прав чи на інституційному рівні, або бути елементом платного зустрічного зобов'язання, що не завжди вирізняється в економічному й правовому аспектах, інколи зі суб'єктного розуміння.

Гроші, як об'єкти цивільних прав проявляються, як 1) вид зобов'язань узагалі; 2) складова видів забезпечення виконання оплатних зобов'язань; 3) еквівалент (сума) за предмет договору чи інше натуральне зобов'язання (деліктне) в разі неможливості його виконання; 4) складова охоронного зобов'язання; 5) фінансова послуга тощо. Власне, гроші придумані для того, щоб полегшити обмін товарами. Всяке еквівалентне зобов'язання може бути виражене в формі грошового еквівалента в силу припису чинного законодавства, домовленості сторін зобов'язань (відступне), традиції (передача монет при даруванні ножів чи інших колючо-ріжучих предметів тощо). Грошові ж зобов'язання передбачають передачу боржником грошей кредитору як його основного предмету.

Це зумовлене роллю грошей як: 1) універсального еквівалента; 2) сполучної

ланки між товаровиробниками; 3) об'єкта права та предмету грошово-кредитного регулювання економіки розвинутих країн; 4) засобу обслуговування обміну між країнами, зокрема руху товарів, робочої сили та капіталів; 5) носія капіталу й обміну. Додає тому актуальності поява електронних грошей, зокрема криптовалюти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблемами грошових зобов'язань переймалися у свій час такі фахівці, як: М. М. Агарков, А. Є. Алісов, І. А. Безклубий, Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Т. Б. Замотаєва, Н. С. Кузнецова, В. В. Луць, Р. А. Майданик, Є. О. Мічурін, О. Е. Сімсон, С. О. Сліпченко, І. В. Спасибо-Фатєєва, С. І. Шимон, В. Л. Яроцький та інші.

Проте з тих часів з'явилися як нові види грошей, так і грошових зобов'язань, нові підходи до грошей у суспільстві в міжнародних та національних програмах розвитку, які не досліджені попередниками. Практично залишилося без уваги посилення позитивного регулювання грошових зобов'язань у ЦК України та відхід від монополії на операції з грошима.

З ними виникли і суперечності в доктрині права та правовій природі договорів стосовно грошей, грошових послуг, які ускладнені чинним законодавством з віднесенням їх до сфери фінансів та фінансових послуг. Так, останні здебільшого не проявляють конститутивних ознак послуг

як об'єктів цивільних прав, а грошовий обіг перестав і надалі перестає бути монополією держави. Такі тенденції або ігноруються, або недооцінюються. Це стосується й концепту грошових зобов'язань, зокрема з огляду на втрату державами значення емісіонерів грошей та майнінгу криптовалют приватними особами.

Мета статті – розкрити та запропонувати в доктрину авторське бачення грошових зобов'язань у цивільному праві України. *Об'єктом* є зобов'язання щодо грошей як особливого різновиду речей, а *предметом* – положення чинного законодавства, практика його застосування, наукова доктрина.

Виклад основного матеріалу дослідження

Загальноприйнято, що гроші у суспільстві виконують п'ять функцій: міри вартості; засобу обігу; засіб утворення скарбів, накопичень і заощаджень; кошти платежу; світових грошей. Відповідно, вони себе проявляють по-різному: 1) як основний чи альтернативний об'єкт зобов'язань, де гроші як законний платіжний засіб є зустрічним зобов'язанням; 2) як предмет зобов'язань: договірний при обміні грошей чи їх колекціонуванні (нумізматики), чи альтернативних, деліктних, у разі неможливості виконати зобов'язання в натурі. Чинне законодавство слідує традиції і цих тонкощів не враховує. Йдеться про грошові зобов'язання зі сплати грошей як речових (ст.ст. 177, 192 ЦК України [9]). Проте не зрозуміло, чому вони Законом України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» віднесені до зобов'язальних та окремі з них до фінансових послуг?

Визначення поняття (термін) *грошове зобов'язання* ґрунтується на положеннях цивільного та спеціального законодавства України і нормах права, що регулюють суспільні відносини в публічній сфері, зокрема в оподаткуванні. Оновлення зобов'язань у Книзі п'ятій ЦК України не обійшлося без непослідовності щодо них: їх не виділено в окрему главу, розрахункам, як виконанню грошових зобов'язань,

надано не властиве їм самостійне значення як окремих договірних зобов'язань (Глава 74 ЦК України), дотримано концепт надання фінансових послуг.

Насправді здебільшого тут ідеться про виконання зобов'язань за договором банківського рахунку та їх різновидів, зокрема карткового рахунку, за яким банк зобов'язаний виконувати розпорядження клієнта про перерахування і видачу відповідних сум та проведення інших операцій за рахунком (ст. 1066 ЦК України). До того, передбачені ч.1 ст. 1088 ЦК України види безготівкових розрахунків (платіжне доручення, акредитив, розрахункові чеки, інкасо та інші види розрахунків, за своєю суттю, є вказівками про виконання зобов'язань, що охоплюються договором банківського рахунку і договором карткового рахунку. При тому окремі з них своє значення вже втратили. Тож чому вони опинилися серед договірних зобов'язань – досі не зрозуміло? Вбачається, що такий підхід законодавця скоріше є слідуванням радянській традиції імперативізму в сфері грошей, що є сучасним та науково виваженим підходом.

Окремої уваги заслуговує регулювання позикових та кредитних зобов'язань, які, за традицією, опинилися серед послуг, навіть якщо вони названі фінансовими послугами. Згідно з п.6 ч.1 ст. 4 Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» [8] надання коштів у позику, в тому числі й на умовах фінансового кредиту, віднесено до фінансових послуг. Зауважимо, що термін «фінанси» в їх розумінні є публічно-правовою категорією і стосується мобілізації коштів у бюджет, їх розподілу та витрачання. Позика та її різновиди, по суті, є переданням грошей як речей (ст. 177 ЦК України) у власність, а позичальник повинен повернути не ті самі гроші, а таку ж їх кількість та відсотки за некористування ними, а отримання їх має забезпечувати свободу їх використання.

Тож у підході до грошових зобов'язань збережено радянський підхід до моннопольного становища національної валюти,

що надає формальну можливість притягнути фізичну особу до відповідальності за порушення валютного законодавства. Тим проігноровано фактичну лібералізацію обігу на території України іноземної валюти та інститути зобов'язального права: обмін валют, долю їх регулювання НБУ України чи монополію останнього. Лібералізація у цій сфері й надання пошти права на обмінні операції свідчить про зворотне.

Не виважена вказівка, що сторонами таких зобов'язань є підприємства, установи та організації незалежно від форм власності та господарювання, а також фізичні особи-суб'єкти підприємницької діяльності, а підставами виникнення не лише договір, за яким передбачено обов'язок сплатити кошти, а й заподіяння шкоди, безпідставне набуття грошей, обов'язок продавця повернути аванс через невиконання ним постачання та розірвання покупцем такого договору, визнанням недійсним договору та застосуванням реституції тощо. Згідно з Державним реєстром частка підприємств незначна і вони лише різновид організації як юридичних осіб (ст. 80 ЦК України).

У Законі України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань» [4] від 22 листопада 1996 року N 543/96-ВР, що регулює договірні правовідносини між платниками та одержувачами грошових коштів щодо відповідальності за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань між підприємствами, установами та організаціями незалежно від форм власності й господарювання, а також фізичними особами-суб'єкти підприємницької діяльності, лише з його змісту вбачається, що такими є зобов'язання між платниками та одержувачами грошових коштів. До речі, цей закон проігнорував 3 відсотки річних, що мав би сплатити платник за прострочку більше одного року, як й інфляційні. Це варто було б надолужити, як і розширити сферу його дії на фізичних осіб.

У ст.1 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [2] грошове

зобов'язання визначене як зобов'язання боржника заплатити кредитуру певну грошову суму відповідно до цивільно-правового договору та на інших підставах, передбачених цивільним законодавством України. До складу грошових зобов'язань боржника не зараховуються недоїмка (пеня й штраф), визначена на дату подання заяви до господарського суду, а також зобов'язання, які виникли внаслідок заподіяння шкоди життю і здоров'ю громадян, зобов'язання з виплати авторської винагороди, зобов'язання перед засновниками (учасниками) боржника – юридичної особи, що виникли з такої участі, зобов'язання боржника – фізичної особи – підприємця, які виникли безпосередньо у фізичної особи на підставах, не пов'язаних із здійсненням таким боржником підприємницької діяльності. Склад і розмір грошових зобов'язань, у тому числі розмір заборгованості за передані товари, виконані роботи й надані послуги, сума кредитів з урахуванням процентів, які зобов'язаний сплатити боржник, визначаються на день подання в господарський суд заяви про порушення провадження у справі про банкрутство, якщо інше не встановлено цим Законом. Тут ідеться про широке розуміння грошових зобов'язань.

Таке визначення проведено в постанові пленуму Вищого господарського суду «Про деякі питання практики застосування законодавства про відповідальність за порушення грошових зобов'язань» від 17.12.2013 №14 [6] та інших постановях ВСУ. Відповідно до п.1.1 цієї постанови грошовим, за змістом ст.ст. 524, 533—535, 625 ЦК, є виражене в грошових одиницях (національній валюті України чи еквіваленті в іноземній валюті) зобов'язання сплатити кошти на користь іншої сторони, яка має право вимагати від боржника виконання його обов'язку. Термін «кошти», як поняття бухгалтерського обліку, відображає ліквідні активи підприємства та включає готівку в касі, кошти на рахунках у банках, електронні гроші, емітовані у відкрито циркулюючій системі, депозити до запитання і кошти в дорозі.

Грошовим є зобов'язання, за яким кредитор управи вимагати виконання боржником дій зі сплати на користь кредитора грошей. Таке визначення є оптимальним і могло би бути проведене в ЦК України. Це пояснюється тим, що така позиція проведена у постановках ВСУ, згідно з якими зобов'язання, що зводиться до сплати коштів, є грошовим. Воно охоплює як зобов'язання чисто щодо грошей, зокрема деліктні, позикові та інші, так і мінові, де гроші є еквівалентом (ціною) зустрічного предмету зобов'язань.

Складно погодитися з п.5.2 цієї постанови стосовно правила ч.2 ст.625 ЦК. За ним обов'язок боржника сплатити суму боргу з урахуванням індексу інфляції та процентів річних не виникає у випадках: повернення коштів особі, яка відмовилася від прийняття зобов'язання за договором (ст.612 ЦК); повернення сум авансу і завдатку; повернення коштів у разі припинення зобов'язання (у тому числі шляхом розірвання договору) за згодою сторін або визнання його недійсним; відшкодування збитків та шкоди; повернення безпідставно отриманих коштів (ст.1212 ЦК).

Незважаючи на підставу виникнення в боржника обов'язку сплатити кредитору певну суму, таке зобов'язання все одно є грошовим, і з моменту перерахування (сплати) коштів у отримувача був час ними розпорядитися, а платник не мав такої змоги. Тож застереження п.5.2 постанови, що підстави для застосування ч.2 ст.625 ЦК відсутні через те, що такі дії вчиняються не на виконання взятих на себе грошових зобов'язань, є необґрунтованим, оскільки її положення не пов'язують можливість її застосування з таким фактом.

Таке положення має застосовуватися до всіх випадків порушення грошового зобов'язання незалежно від підстав його виникнення (підстави виникнення цивільних прав і обов'язків, які, по суті, є змістом зобов'язання, вказані в ст.11 ЦК). Воно відображає природу грошей, що повинні «робити гроші», та коливання курсів. Тож, якщо у боржника виник обов'язок щодо сплати грошей у зв'язку

із заподіянням ним збитків, шкоди, безпідставністю набуття (утримання) коштів кредитора, виникненням обов'язку повернення авансу (попередньої оплати), то всі ці зобов'язання є грошовими. У такому разі обґрунтованим є право кредитора на нарахування за період їх прострочення інфляційних витрат та 3% річних. Такий підхід не лише законодавчо обґрунтований, а й відповідає засадам справедливості й розумності (ст. 3 ЦК України). У всякому разі кошти кредитора незалежно від підстав, що зумовили обов'язок їх сплатити, знецінюються, тому останній повинен бути захищений від недобросовісності боржника.

Водночас протягом останніх років Верховний Суд України майже щомісяця змінював правову позицію щодо правомірності застосування її положень. Насамперед ідеться про нарахування інфляційних витрат та 3% річних у випадках, коли такий обов'язок виник у боржника не на підставі відповідного договору. Так, за цивільною справою № 6-1003цс16, Верховний Суд України сформулював правову позицію, в якій вказав, що грошовим зобов'язанням є таке правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана сплатити гроші на користь другої сторони (кредитора), а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку. Тут слід було б уточнити: з передбаченими наслідками у сфері грошового обороту. Наразі проведено мінімум дві правові позиції ВСУ:

1) інфляційні витрати і 3% річних можуть бути стягнуті, якщо боржник не виконав передбаченого умовою договору обов'язку щодо сплати коштів. Тож у інших випадках ст.625 ЦК не застосовується, оскільки відсутнє грошове зобов'язання. Також є різні підходи щодо інфляційних;

2) будь-який обов'язок щодо сплати коштів, незалежно від підстав його виникнення, є грошовим зобов'язанням, а тому положення ст.625 ЦК підлягають застосуванню. Такий підхід, на наш погляд, є розумним та справедливим: у всякому разі кредитор не повинен втрачати від невиконання зобов'язання боржником.

Так чи так, наразі виникає проблема перегляду ставлення до грошових зобов'язань, їх структури з огляду на глобалізм економіки, протистояння всесвітнього еквіваленту та світових грошей. Проте в ЦК України не визначено грошове зобов'язання, що, з одного боку, відображає традиції, а з другого – є прогалиною. Тим більше, що підходів до їх визначень досить багато.

Кваліфікуючими ознаками грошового зобов'язання є: 1) вид майна чи речей, а саме гроші, що слідує зі ст. 177 ЦК України; 2) що підлягає переданню боржником на користь кредитора (ст. 509 ЦК України (спосіб виконання зобов'язання) незалежно від підстави виникнення); 3) особливості гарантій забезпечення спроможності грошей при тривалому їх невиконанні, а саме обов'язок боржника виплатити інфляційні, а при прострочці більше одного року виплатити 3 відсотки річних (ст. 625 ЦК); 4) при несплаті грошей має стягуватися неустойка, і при тому штрафна.

Окрім того, є особливості окремих грошових операцій, зокрема обмінних: а) при обміні валют; б) при обміні грошей між нумізматами. Там не завжди йдеться про номінальну вартість грошей.

Постановою правління НБУ 12.12.2002 № 502 «Про затвердження Інструкції про порядок організації та здійснення валютно-обмінних операцій на території України та змін до деяких нормативно-правових актів Національного банку України» [7] встановлено порядок організації та здійснення валютно-обмінних операцій з готівковою іноземною валютою на території України для уповноважених банків (далі – банк), а також для уповноважених фінансових установ та національного оператора поштового зв'язку (далі – фінансова установа), їх кас, пунктів обміну іноземної валюти та пунктів обміну іноземної валюти, що відкриваються банком, фінансовою установою на підставі укладених агентських договорів з юридичною особою-резидентом. Грошовим зобов'язанням, як підставою виникнення відносин неспроможності або банкрутства, є обов'язок

боржника сплатити кредиторіві (державі) грошову суму основного зобов'язання, що ґрунтується на цивільно-правовому договорі (правочині), або грошову суму основного обов'язкового платежу з податків (зборів) до відповідного бюджету, або основну грошову суму єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, або інших грошових коштів, обов'язок сплати яких у боржника виник на підставах, передбачених законодавством України.

Невиправдано до грошових зобов'язань боржника не зараховувати зобов'язання, які виникли внаслідок заподіяння шкоди життю і здоров'ю громадян, зобов'язання з виплати авторської винагороди, зобов'язання перед засновниками (учасниками) боржника – юридичної особи, що виникли з такої участі. Попри те, що до цих грошових вимог законом встановлено спеціальний порядок заявлення та черговість їх задоволення, вони все ж таки є грошовими. Навіть якщо не всі грошові вимоги є підставами для звернення кредитора з заявою про порушення справи про банкрутство стосовно боржника, по своїй суті вони є грошовими. Такий підхід є більш конструктивним для задоволення вимог потерпілих кредиторів.

Деякі слова про негативні наслідки порушення грошових зобов'язань, зокрема відповідальність як широку категорію, яка охоплює акцесорне та деліктне зобов'язання як стягнення з платника грошей, так і саму відповідальність. Уразливість цивільно-правової відповідальності як всякого стягнення санкцій уже не потребує особливого доказування. Проте слід нагадати, що за ст. 124 Конституції України [2] правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, і делегування функцій судів, а також їх привласнення іншими органами чи посадовими особами не допускаються. При тому юрисдикція судів поширена на будь-який юридичний спір. Навіть якщо медіація, то однаково спір вирішується поза процесуальною формою, і тут є два випадки: 1) виконання поза рішенням суду, що є виконанням акцесорно-

го чи деліктного зобов'язання; 2) затвердження медіативного рішення судом унаслідок чого воно набуває обов'язковості. У всякому разі юридична відповідальність пов'язана із застосуванням примусу до особи від імені держави державною виконавчою службою чи приватним виконавцем, що має право його застосувати.

Висновки

Таким чином, грошові зобов'язання мають низку особливостей як із гарантіями їх забезпечення, так і з їх виконанням та відповідальністю за порушення. Це свідчить про можливість та доцільність виділення грошового зобов'язання та посилення його забезпечення в ЦК України. Тим

більше, що основні положення про них у ЦК сформовані й лише потрібні певні зміни, які об'єднують ці зобов'язання в одне ціле. Найбільш оптимальним є визначення «за грошовим зобов'язанням боржник зобов'язаний сплатити гроші на користь кредитора або вчинити інші дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку». Воно не є тавтологічним і універсальним, що надає таким зобов'язанням еластичності та втримує в межах державного впливу. Окрім того, глави про розрахунки слід помістити як параграфи загальних положень про виконання зобов'язань і від окремих форм розрахунків відмовитися.

Література

1. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/go/436-15
2. Конституція України від 28 липня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996. № 30. Ст. 141. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр
3. Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом: Закон України від 14.05.1992 № 2343-XII. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/go/2343-12
4. Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань : Закон України від 22.11.1996 № 543/96-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1997. N 5. Ст. 28.
5. Про внесення змін до деяких нормативно-правових актів Національного банку України : постанова Правління Національного банку України №63 від 7 червня 2018 року від 16.01.2003 № 436-IV. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://bank.gov.ua/document/download?docId=71475939>
6. Про деякі питання практики застосування законодавства про відповідальність за порушення грошових зобов'язань : Постанова пленуму Вишого господарського суду від 17.12.2013 №14. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/go/v0014600-13
7. Про затвердження Інструкції про порядок організації та здійснення валютно-обмінних операцій на території України та змін до деяких нормативно-правових актів Національного банку України : Постанова правління НБУ 12.12.2002 № 502. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0021-03>
8. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг : Закон України від 12.07. 2001 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2664-14>
9. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01. 2003 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/go/435-15

УДК 346.14

М.В. Григорчук
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Ю.А. Зайцева
здобувач вищої освіти ступеня «магістр»,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Особливості припинення договору найму (оренди) будівлі або іншої капітальної споруди (їх частин)

У статті розглядаються особливості припинення договору найму (оренди) будівлі або іншої капітальної споруди (їх частин).

Ключові слова: припинення, розірвання, відмова, договір, найм (оренда), будівля, інша капітальна споруда, зобов'язання, наймодавець (орендодавець), наймач (орендар), акт повернення.

М.В. Григорчук
кандидат юридических наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
ВУЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Ю.А. Зайцева
соискатель высшего образования степени «магистр»,
ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»

Особенности прекращения договора найма (аренды) здания или другого капитального сооружения (их частей)

В статье рассматриваются особенности прекращения договора найма (аренды) здания или другого капитального сооружения (их частей).

Ключевые слова: прекращение, расторжение, отказ, договор, наем (аренда), здание, другое капитальное сооружение, обязательства, наймодавец (арендодавец), наниматель (арендатор), акт возврата.

М. Hryhorchuk
PhD in Law,
Assosiated Professor of the Department of State and Legal Disciplines,
«KROK» University

Y. Zaitseva
Master's Degree Student
«KROK» University

Specifics of Termination of the Contract for Hiring (Rent) of Buildings or other Capital Constructions (their Parties)

The features of the termination of the contract for hire (rent) of buildings or other capital constructions are described in the article.

Key words: *termination, dissolution, refusal, contract, hire (rent), building, other capital construction, obligation, landlord (lessor), tenant (renter), act of return.*

Постановка проблеми

Відповідно до ст. 41 Конституції України та ст. 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства та на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права [1, 2].

Принцип свободи підприємницької діяльності, закріплений ст. 43 Конституції України [1], дає змогу залучати різноманітні механізми формування майнової основи її здійснення.

Безперечно, з погляду економічної ефективності, рентабельним є використання основних фондів виробничого призначення на праві власності, проте це не завжди зручно і можливо. Саме тому існував та продовжує активно діяти інститут оренди (найму) як альтернативний спосіб вирішення господарських завдань.

Договір найму (оренди) будівлі або іншої капітальної споруди (їх частин), далі – договір найму (оренди) будівлі (споруди), є найпоширенішим договором за цивільним законодавством України, що спрямований передавати нерухоме майно у тимчасове користування за плату та на певний строк. Будівлі й інші капітальні споруди (їх частини) як об'єкти нерухомого майна мають значну специфіку правового регулювання. Тому в правозастосовній практиці виникають нез'ясовані принципово важливі проблеми теоретичного та практичного характеру, які стосуються припинення (розірвання) договору найму (оренди) будівлі (споруди) й, відповідно, повернення з найму (оренди) нерухомого майна. Зокрема, це зумовлено недосконалістю понятійного апарату та недостатньою конкретизацією окремих правових норм.

Актуальність теми дослідження зумовлюється також необхідністю вдосконален-

ня чинного цивільного, господарського законодавства України, інших правових актів щодо регулювання договору найму (оренди), в тому числі найму (оренди) будівлі (споруди), та правозастосовної практики в цій сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питанням припинення договору найму (оренди) будівлі (споруди) присвятили свої дослідження вчені та практики в галузі права: І. В. Борщевський, В. Я. Романів, О. М. Семенька, Н. М. Процьків, В. А. Кройтор, Є. О. Мічурін та інші науковці.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На нашу думку, дотепер невирішеною або недостатньо дослідженою є низка проблем, серед яких: момент, підстави припинення договору найму (оренди) будівлі (споруди), а також інші правочини, пов'язані з тимчасовою передачею права власності.

Формулювання цілей статті

Метою дослідження є з'ясування особливостей припинення договору найму (оренди) будівлі (споруди), в тому числі дослідження підстав такого припинення, а також формулювання пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання припинення договору найму (оренди) будівлі (споруди) та рекомендацій для усунення проблем у правозастосовній практиці.

Виклад основного матеріалу дослідження

Слід зазначити, що розмежування понять «припинення зобов'язань», «зміна договору», «припинення договору», «розірвання договору», «одностороння відмова від договору» в цивільному законодавстві України не проводиться [3, с. 143].

На думку Н. М. Процьків, розірвання договору – це дія, направлена на припинення частково або повністю невиконаного договору на майбутнє [4, с. 6].

Ми вважаємо, що поняття припинення договору є ширшим, ніж поняття «розірвання договору» та «відмова від договору», на нашу думку, ці дві дії спрямовані саме на припинення договору, незважаючи на те, чи договір виконаний, чи ні.

Можна зробити висновок, що поняття «припинення договору» з поняттями «розірвання договору» та «відмова від договору» співвідносяться як загальне та спеціальне поняття.

Проте, незважаючи на те, що припинення договору є наслідком як розірвання договору, так і відмови від договору, припинення може мати й самостійне спеціальне значення.

Як впливає з п. 1 ст. 631 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) та п. 7 ст. 180 Господарського кодексу України (далі – ГК України), закінчення строку дії договору, яким вважається проміжок часу, протягом якого сторони мають право здійснювати свої права та обов'язки, зумовлює припинення можливості здійснювати відповідні права стороною договору [5, 6].

Для визначення особливостей припинення договору найму (оренди) будівлі (споруди) слід надати характеристику та визначити підстави для «розірвання договору» і «відмови від договору».

Щодо питання розірвання договору, то ми вважаємо, що оскільки § 4 «Найм бу-

дівлі або іншої капітальної споруди» ЦК України [5] не встановлює підстави розірвання даного виду договору, слід звернутися до загальних положень про найм (оренду), які закріплені в Главі 58 ЦК України.

Загальні положення закріплюють право як наймодавця (ст. 783 ЦК України), так і наймача розірвати договір (ст. 784 ЦК України). Для їх розуміння відображаємо нижче підстави для такого розірвання.

ЦК України не надається розмежування того, що можна вважати користуванням річчю всупереч договору або призначенню речі.

На нашу думку, таким слід розуміти користування об'єктом не за призначенням, яке визначено в договорі. Наприклад, наймачем (орендарем) орендується офіс для здійснення господарської діяльності: сторони щодо цього дійшли згоди та чітко прописали це в договорі, проте після прийняття об'єкту наймач (орендар) користується ним не за призначенням, припустимо, використовує його для проживання. В такому випадку це і слугуватиме причиною для розірвання наймодавцем (орендодавцем) договору.

У ч. 1 та абз. 2 ч. 2 ст. 780 ЦК України зазначено: «Шкода, завдана у зв'язку з користуванням річчю, відшкодовується наймодавцем, якщо буде встановлено, що це сталося внаслідок особливих властивос-

Таблиця 1

Підстави розірвання договору найму

ПІДСТАВИ РОЗІРВАННЯ ДОГОВОРУ НАЙМУ (за вимогою)	
НАЙМОДАВЦЯ	НАЙМАЧА
1) наймач користується річчю всупереч договору або призначенню речі	1) наймодавець передав у користування річ, якість якої не відповідає умовам договору та призначенню речі;
2) наймач без дозволу наймодавця передав річ у користування іншій особі	2) наймодавець не виконує свого обов'язку щодо проведення капітального ремонту речі
3) наймач своєю недбалою поведінкою створює загрозу пошкодження речі;	
4) наймач не приступив до проведення капітального ремонту речі, якщо обов'язок проведення капітального ремонту був покладений на наймача	

Джерело: розроблено автором

тей або недоліків речі, про наявність яких наймач не був попереджений наймодавцем і про які він не знав і не міг знати. Умова договору найму про звільнення наймодавця від відповідальності за шкоду, завдану внаслідок особливих властивостей чи недоліків речі, про наявність яких наймач не був попереджений наймодавцем і про які він не знав і не міг знати, є нікчемною» [5].

У даному випадку наймач має довести, що про зазначені недоліки речі він не знав і не міг знати в момент укладання договору, оскільки ч. 3 ст. 767 ЦК України закріплений обов'язок наймача у присутності наймодавця перевірити справність речі [5].

Згідно з ч. 3 ст. 291 ГК України: «Договір оренди може бути розірваний за згодою сторін. На вимогу однієї із сторін договір оренди може бути достроково розірваний з підстав, передбачених Цивільним кодексом України для розірвання договору найму, в порядку, встановленому статтею 188 цього Кодексу» [6].

Договором найму будівлі (споруди) можуть бути встановлені інші підстави його дострокового розірвання на вимогу як наймача, так і наймодавця. Одночасно сторони можуть прямо виключити при укладанні договору будь-яку з законних підстав його дострокового розірвання.

На нашу думку, доцільно передбачити процедуру одностороннього розірвання договору обома сторонами (порядок для кожної зі сторін може бути різним).

Щодо питання відмови від договору, яке, зокрема, регулюється згідно зі ст. 782 ЦК України, в якій зазначено таке: «Наймодавець має право відмовитися від договору найму і вимагати повернення речі, якщо наймач не вносить плату за користування річчю протягом трьох місяців підряд. У разі відмови наймодавця від договору найму договір є розірваним з моменту одержання наймачем повідомлення наймодавця про відмову від договору» [5].

Відмова від договору є правом, а не обов'язком наймодавця. Про реалізацію цього права наймодавець повинен повідомити наймача. Закон не встановлює строку, протягом якого повинно бути зроблене

таке повідомлення, тому логічною буде в цьому випадку реалізація права наймодавця в розумний строк, тобто строк, протягом якого наймач зможе отримати повідомлення наймодавця та підготувати річ до повернення наймодавцеві.

Відмова від договору найму на підставі ст. 782 ЦК України має бути оформлена письмово. Тобто, це означає, що наймодавцю (орендодавцю) немає потреби додатково звертатися до суду з вимогою про розірвання договору найму.

Семенька О. М. вважає, що законодавець допустив помилку, коли визначив невнесення платежів за користування майном підставою для відмови від зобов'язання найму (оренди), а не в якості підстави для розірвання цього договору [7, с. 148].

Ми не погоджуємося з такою думкою, оскільки, вважаємо, що наймодавець (орендодавець) повинен мати право саме в односторонньому порядку розірвати договір у разі невнесення наймачем (орендарем) орендної плати. На нашу думку, викладена редакція ч. 1 ст. 782 потребує змін, що стосується формулювання «трьох місяців поспіль», так як наймач (орендар) може умисно не вносити плату за два місяці поспіль, у третьому місяці внести і знову не вносити, цим самим не перевищуючи тримісячний термін.

Дискусійним, на наш погляд, залишається питання щодо того, чи буде договір розірваним (у відповідності до ч. 2 ст. 782 ЦК України) в разі, якщо наймодавець (орендодавець) відправить відмову від договору поштою за місцезнаходженням наймача (орендаря), що зазначена в ЄДР з урахуванням часу поштового обігу, але наймач (орендар) навмисно чи неумисно не отримає цю відмову.

Ми вважаємо, що при тому, коли наймодавець (орендодавець) відправить відмову від договору за місцезнаходженням чи місцем проживання наймача (орендаря) з урахуванням строку для поштового обігу, такий договір слід вважати розірваним з моменту такого належного повідомлення.

Практика показує, що доцільно врегулювати це питання в самому договорі,

наприклад, прописавши його таким чином: «Наймодавець (орендодавець) може направити поштою наймачу (орендарю) будь-яку кореспонденцію, в тому числі повідомлення, відмову від договору за місцезнаходженням наймодавця (орендаря), зазначеним в ЄДР, і така кореспонденція вважатиметься отриманою з часу належного повідомлення адресата».

Також, на нашу думку, слід закріпити право наймача (орендаря) відмовитися від договору в разі, якщо наймодавець (орендодавець) не передав об'єкт найму (оренди) в його тимчасове користування.

Згідно зі ст. 598 ЦК України: «Зобов'язання припиняється частково або у повному обсязі на підставах, установлених договором або законом» [5].

Підстави припинення договору найму (оренди) встановлено в ч. 1 та ч. 2 ст. 781 ЦК України, згідно з якими договір найму припиняється у разі смерті фізичної особи - наймача, якщо інше не встановлено договором або законом. Договір найму припиняється у разі ліквідації юридичної особи, яка була наймачем або наймодавцем [5].

Натомість, ч. 2 ст. 291 ГК України містить дещо більший перелік підстав для припинення договору оренди майна, такі як: закінчення строку, на який його було укладено; викупу (приватизації) об'єкта оренди; ліквідації суб'єкта господарювання-орендаря; загибелі (знищення) об'єкта оренди [6].

Зобов'язання з договору найму будівлі (споруди) може припинятися, крім того, за домовленістю сторін (ч. 1 ст. 604 ЦК України) [5].

Оскільки наймачем за договором найму може бути не тільки фізична особа, а й юридична та фізична особа-підприємець, вважаємо в ЦК України як підставу для припинення договору найму слід також передбачити ліквідацію юридичної особи, яка була наймачем, та у разі припинення підприємницької діяльності фізичної особи-підприємця, яка була наймачем або наймодавцем, у зв'язку з внесенням відповідного запису до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань.

Разом з тим, у ст. 795 ЦК України [5] передбачено, що повернення наймачем предмета договору найму оформляється відповідним документом (актом), який підписується сторонами договору. З цього моменту договір найму припиняється.

В. Я. Романів у своєму дослідженні зазначив, що при такому правовому регулюванні виникає запитання: з якого моменту в орендаря виникає обов'язок повернути об'єкт оренди. Адже якщо договір оренди свою дію ще не припинив, то на підставі чого в орендаря виникає обов'язок повертати об'єкт оренди. Від встановлення обов'язку повернути об'єкт оренди, а точніше – від встановлення невиконання такого обов'язку, залежить можливість застосування до орендаря неустойки у розмірі подвійної плати за користування річчю за час прострочення. Отже, з встановленням невиконання обов'язку щодо повернення об'єкта оренди виникає чимало проблем [8, с. 96].

Ми вважаємо, що закріплення та прив'язка повернення об'єкта з найму (оренди) до складання акта повернення є правильним рішенням, оскільки це пов'язано з особливим предметом договору – нерухомим майном, однак необхідно надати альтернативу на випадок, коли такий акт повернення в силу певних обставин не буде складено, або ж одна зі сторін буде відмовлятися від його складання.

Тому, поки така альтернатива відсутня, на нашу думку, слід у договорі передбачати як порядок складання актів повернення об'єкта сторонами, так і порядок його двостороннього підписання та, звісно, відповідальність однієї зі сторін, яка буде відмовлятися від підписання такого акта.

Цікавим є те, що у 2015 році Верховний Суд України пристав на позицію, що не вкладалася в усталену практику (постанова від 23.12.2015 р. у справі № 918/144/15). Так, визнання недійсним договору оренди нежитлового приміщення, який сторони розірвали, а майно повернули, є неможливим, оскільки зобов'язання за спірним правочином є припиненими [9].

Однак, у 2018 році Велика Палата Верховного Суду відступила від висновку

щодо застосування норми права в подібних правовідносинах, викладеного в раніше ухваленій постанові Верховного Суду України від 23 грудня 2015 року в справі N 918/144/15 (провадження N 3-1143Гс15), оскільки розірвання сторонами договору, виконаного повністю або частково, не позбавляє сторони права на звернення в майбутньому з позовом про визнання такого договору недійсним (постанова від 27.11.2018 р. у справі №905/1227/17) [10].

Висновки

Проведений аналіз особливостей припинення договору найму (оренди) будівлі або іншої капітальної споруди дозволив зробити висновки про те, що загальні підстави розірвання договору оренди, передбачені ст.ст. 783 і 784 ЦК України та ст. 291 ГК України, спеціальних підстав припинення (розірвання) договорів найму (оренди) будівлі (споруди) законодавство не містить, проте це не обмежує право сторін у визначенні таких умов у самому договорі.

Також, на нашу думку, слід закріпити право наймача (орендаря) відмовитися від договору в разі, якщо наймодавець (орендодавець) не передав об'єкт найму (оренди) в його тимчасове користування.

Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – №30. – Ст.141.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 року // Урядовий кур'єр. – 2010. – №215.
3. Цивільне право: підручник. У 2 ч. / за заг. ред. В. А. Кройтора та Є. О. Мічуріна. – Х. : Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2013. – Ч. 2. – 814 с.
4. Процьків Н. М. Правове регулювання розірвання цивільно-правових договорів за цивільним законодавством України: автореф... дис. канд. юрид. наук / Н. Процьків. – К., 2003. – 23 с.
5. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435–IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №№ 40–44. – Ст. 356.
6. Господарський Кодекс України : Закон України від 16.01.2003 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18; № 19–20; № 21–22. – Ст. 144.
7. Семенька О. М. Договір найму (оренди) будівлі або іншої капітальної споруди за цивільним законодавством України: дис. канд. юр. наук / О. Семенька. – Одеса, 2018. – 186 с.
8. Романів В. Я. Договір оренди нерухомого майна за цивільним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка Міністерства освіти і науки України. – Л., 2015. – 212 с.
9. Рішення Верховного Суду України від 23.12.2015 р. у справі N 918/144/15 // Офіційний веб-сайт «Єдиний державний реєстр судових рішень». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54630884>
10. Рішення Великої Палати Верховного Суду від 27.11.2018 р. у справі N 905/1227/17 // Офіційний веб-сайт «Єдиний державний реєстр судових рішень». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [https://verdictum.ligazakon.net/document/78160738?ch=981095&q=\(905-2F1227-2F17\)](https://verdictum.ligazakon.net/document/78160738?ch=981095&q=(905-2F1227-2F17))

Вважаємо, що слід внести такі доповнення до ст. 781 ЦК України: «в разі ліквідації юридичної особи, яка була наймачем, та у разі припинення підприємницької діяльності фізичної особи-підприємця, яка була наймачем або наймодавцем, у зв'язку з внесенням відповідного запису до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань».

Також ми дійшли висновку, що законодавець момент припинення договору прив'язує до дати повернення об'єкта з найму (оренди), що є недоцільним, оскільки якраз припинення договору, навіть враховуючи загальні положення про договір, має своїм наслідком обов'язок повернути об'єкт оренди. З огляду на це, вважаємо за доцільне виключити норму ч. 2 ст. 795 ЦК України «з цього моменту договір припиняється».

Дослідження показує, що припинення договорів найму (оренди) будівлі (споруди) є важливим завершенням договірних відносин, а тому цілком логічним є те, що на даний час існує велика кількість питань і проблем, що потребують негайного правового врегулювання. Це, в свою чергу, залишає широке поле для подальших наукових досліджень даної тематики.

О.В. Двірська
старший викладач кафедри
державно-правових дисциплін,
Університет економіки та права «КРОК»

Методи медичного права

У даній статті досліджуються та аналізуються види та специфічні особливості методів правового регулювання та юридичної техніки медичного права. Пропонується класифікація засобів та техніки правового регулювання із застосуванням різних підходів до їхнього поділу на групи.

Ключові слова: медичне право, методи, юридична техніка, дозволи, заборони.

О.В. Двирская
старший преподаватель кафедры
государственно-правовых дисциплин,
Университет экономики и права «КРОК»

Методы медицинского права

В данной статье исследуются и анализируются виды и специфические особенности методов правового регулирования и юридической техники медицинского права. Предлагается классификация средств и техники правового регулирования с применением разных подходов к их разделению на группы.

Ключевые слова: медицинское право, методы, юридическая техника, разрешения, запреты.

O. Dvirská
the teacher of department of state-legal disciplines,
Faculty of Law
University of Economics and Law “KROK”

Methods of medical right

The main idea article is analyse kinds and specific features of methods of the legal adjusting and legal technique of medical right. There are offered different approaches about classification of facilities and technique of the legal adjusting with their dividing into groups.

Keywords: medical right, methods, legal technique, permissions, prohibitions

Постановка проблеми

Медичне право, як комплексна галузь, включає основу – норми, які регулюють винятково медичні правовідносини, і використовує для вирішення поставлених перед ним цілей норми інших галузей права - фундаментальних (конституційного, адміністративного, цивільного та кримінального), похідних, наприклад, трудового, і комплексних (екологічного, інформа-

ційного та ін.). Але включення цих норм у медичне право повинно проводитися вкрай обережно і завжди обґрунтовуватися практичною необхідністю.

Окрім того, комплексність галузі права, зазвичай, виводять із комплексності, тобто складності об'єкта та предмета правового регулювання.

Природа медичного права ідентифікується комплексом сутнісних рис, серед

яких важливе місце посідають методи регулювання. Породжена комплексність медичного права тим, що для даної галузі не є характерними наявність єдиного методу та механізму регулювання, на відміну, наприклад, від адміністративного й кримінального права.

Актуальність теми зумовлена недостатнім рівнем науково-теоретичної розробки проблем, пов'язаних з методами регулювання медичного права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Теоретичним і методологічним підґрунтям даного дослідження є здобутки вітчизняних і зарубіжних учених, таких як: Антонов С. В., Степаненко А. В., Фесенко Є. В., Скакун О. Ф., Селіванов В. П., Віденко В. П., Стефанчук Р. О., Радько Т. Н., Онищук І. І., Шуток І. Д., Узунов Ф. В., Алексєєв С. С., Нерсесянц В. С., Іпсен Я., Сухов Н., Вайдман Г. та інших. Але здебільшого в роботах зазначених учених розглядаються адміністративно-правові, конституційні, цивільно-правові та інші проблеми, значно рідше - питання побудови і розвитку медичного права як галузі та методів його правового регулювання.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Також вартує зазначити, що наразі недостатньо досліджуються юридична методика і техніка перетворення досягнень медичної науки й практики.

У зв'язку з цим виявляється все-таки недостатній ступінь наукової розробленості та дослідження власне методів правового регулювання медичного права.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження питання методів правового регулювання, їх видів і специфічних особливостей та юридичної техніки медичного права.

Виклад основного матеріалу дослідження

Методи регулювання медичного права можуть бути визнані юридичними, коли їх

застосування дає певні юридичні наслідки, тобто забороняє або дозволяє ту або ту поведінку, породжує права та обов'язки, визначає спеціальну правоздатність, способи захисту й інше.

Аналіз нормативно-правових актів визначає, що в цей час у сфері регламентації медичної діяльності й охорони здоров'я або переважає юридично непрофесійний підхід, що характеризується ігноруванням застосовуваних у юриспруденції методів, або панує імперативний метод правового регулювання, переважно пов'язаний зі встановленням заборон (або відмовою від заборон) та притягненням до відповідальності за медичні правопорушення. Ігнорування, вільне або мимовільне, юридичних методів проявляється при вирішенні досить істотних питань. Так, Степаненко А. В. зазначає, що в цей час у законодавстві не вирішене питання про обов'язковість або добровільність використання медичних стандартів [1].

Це значить, що ігнорується відмінність між приписами до дії, якими, як уже зазначалося, зобов'язують дотримуватися положень відповідних адміністративних регламентів та дозволів, тобто наданням можливості й права діяти.

Така ситуація багато в чому пояснюється характером медичної діяльності, залежним положенням пацієнта, що навіть має право на інформацію, згоду та інше.

У правовій літературі це проявляється переважно у сфері досліджень кримінально-правової відповідальності [2, с. 11] або цивільно-правової відповідальності за заподіяння шкоди [3, с. 13].

Позитивне регулювання виражене значно менш ефективно.

Отже, постає необхідність у дослідженні поняття методу правового регулювання. У теорії права під методом розуміється сукупність юридичних прийомів та засобів впливу на суспільні відносини. Таке розуміння, на наш погляд, у принципі відповідає цілям права і не перешкоджає спільному розгляду методів та юридичної техніки [4, с.43].

С. С. Алексєєв визначає методи як прийоми юридичного впливу, їх комбіна-

ція, що характеризує використання в даній галузі суспільних відносин того або того комплексу юридичного інструментарію, засобів юридичного впливу. Він, як і більшість дослідників цієї проблеми, виділяє централізоване, (імперативне) правове регулювання (метод субординації) і децентралізоване (диспозитивне) регулювання (метод координації) [5, с. 205].

Таким чином, можна вважати, що відносно до медичного права слід розглядати можливості застосування диспозитивного та імперативного методів, маючи на увазі необхідність їх конкретизації з метою забезпечення придатності для переробки медичної інформації в правову.

Виділяють також і диспозитивно-імперативний та імперативно-диспозитивний методи, називаючи їх змішаними [6, с. 12].

В юридичній літературі, що не відноситься до медичного права, методи правового регулювання розглядаються при характеристиці дії права в цілому, правового механізму дії права, іноді разом з описом функцій права, але все-таки частіше в рамках характеристики галузі права [7, с.345]. Щодо вище зазначеного, становить істотний інтерес розробка Т. Н. Радько щодо основних і неосновних власне юридичних функцій права. По-перше, очевидно, не випадково говориться саме не просто про юридичні, але про власне юридичні функції.

По-друге, перелічуються шляхи (елементи) здійснення регулятивної функції права, що утворюють, як нам здається, саме метод регулювання в його технічному прояві [8, с. 457].

У той же час необхідно зазначити, що розповсюджена характеристика методів галузевого регулювання відносно медичного права видається недостатньою. Вона потребує конкретизації на основі використання адаптованих засобів юридичної техніки.

Регламентація медичної діяльності, наприклад, шляхом введення стандартів, припускає використання й імперативного, і диспозитивного методів. Однак стандарти в медицині реалізуються принципово інакше, ніж стандартизація, наприклад, фінансової діяльності.

Останнім часом увага дослідників прикута до правових засобів, що розкривають сутність правового регулювання, і юридичної техніки, яка, як можна вважати, в остаточному підсумку завжди спрямована на здійснення цілей права, а значить, забезпечує вплив на предмет права, тобто його регулювання.

Така позиція дозволяє вважати, що системним компонентом надання юридичної сутності та форми медичному праву, дійсно, є спільна розробка його методів, способів впливу на регульовані об'єкти і його юридичної техніки.

Специфіка методів регулювання медичних правовідносин полягає в такому. Проблематика методів і юридичної техніки медичного права, на наш погляд, має не тільки істотне практичне значення, але і є вкрай складною.

Оскільки розробка цієї проблеми має своєю метою наділити галузь медичного права властивими їй юридичними ознаками і засобами, то методи, які застосовуються, й техніка правового регулювання повинні відповідати вимогам ефективності, корисності та технологічності. У принципі слід розраховувати, що саме наявність власних юридичних способів, засобів впливу на регульовані відносини визначається як потреба в медичному праві, так і ефективність його дії.

Специфіка методів і юридичної техніки медичного права визначається, з одного боку, змістом соціальних та професійних норм, що трансформуються в правові норми, які наділяються юридичними ознаками й властивостями. З іншого боку, вона визначається предметом медичного права, необхідністю використання професійних знань, позиціями суб'єктів медичного права та моральними позиціями окремих соціальних груп і суспільства загалом. Останній фактор у низці випадків виявляється вкрай важливим, особливо при виборі між дозволом і заборонаю. Позиції церкви, переконання або упередження активних громадян можуть у значній мірі визначати спектр юридичних засобів та змісту прийнятих рішень.

Дослідження літератури із загальної теорії права і галузевих дисциплін надає можливість узагальнити, що методи правового регулювання розглядаються окремо від юридичної техніки. Звичайно, навіть у ґрунтовних систематичних роботах з цивільного та адміністративного права коротко на двох-трьох сторінках вказується на природу використовуваних методів, перелічуються способи регулювання, але техніка здійснення цих способів не розглядається.

Наприклад, аналіз юридичної літератури з адміністративного права, дозволяє дійти висновку, що загалом сутність методів адміністративного правового регулювання розкривається переліком таких правових засобів впливу на адміністративно-правове середовище: 1) встановлення певного порядку дій або прийняття рішень; 2) заборона певних дій під погрозою застосування відповідних адміністративних санкцій, встановлення правообмежуваних або певних вимог; 3) надання можливості вибору одного з варіантів належної поведінки, передбачених в адміністративно-правовій нормі; 4) надання можливості діяти або не діяти на свій розсуд [9, с. 137].

Також варто взяти до уваги і той факт, що головні ознаки методу правового регулювання виявляються при відповіді на запитання: яке встановлюване юридичне положення сторін; з якими юридичними фактами пов'язано виникнення, зміна, припинення правовідносин; як визначаються права й обов'язки суб'єктів правовідносин та як вони захищаються. Отже, метод характеризує волю сторону регулятивних властивостей галузі. Можливо, це відбувається тому, що докладний опис методу, засобів і юридичної техніки правового, а особливо галузевого регулювання, може перерости у виклад усього змісту тієї або тієї галузі права, або тому, що досягнута згода про природу методів публічного й приватного права.

Відповідно, стосовно медичного права все-таки видається необхідними не тільки підкреслити значення методу і техніки, але й розкрити їх зміст. Таке припущення ґрунтується на аналізі поведінки медич-

них працівників і пацієнтів, їх комунікації та способів розв'язання конфліктів юридичними засобами.

Насамперед, у медичному праві в силу його природи, зокрема комплексності, застосовуються всі виділені вище види й методи правового регулювання залежно від предмету, який регулюється, та інших факторів.

Так, імперативний метод застосовується в організаційних відносинах, для забезпечення якості надання медичних послуг. Диспозитивний метод характеризується рівністю учасників правовідносин, котрі самостійно і за своїм розсудом реалізують власні права й обов'язки. У межах медичного права це правовідносини, які виникають між суб'єктами з приводу надання медичних послуг.

Убачається, що така тенденція буде взагалі властива майже всім галузям сучасного права, за винятком класичних галузей, таких як адміністративне, цивільне, кримінальне право. Навіть в адміністративному праві вже існують приватноправові інститути публічно-правових договорів, а в цивільному праві присутній контроль над умовами дійсності угод [10, с. 345] і захист прав споживачів [11, с.65].

Ця тенденція досить докладно прослідковується та аналізується в німецькій літературі з адміністративного права. Практично в кожному підручнику містяться параграфи з назвою «Розмежування публічного та приватного права» [12, с.5], в яких розглядається теорія інтересу, субординаційна теорія, суб'єктна теорія, особливі теорії, що розвиваються окремими авторами.

У медичному праві потенційна і реальна сфери застосування названих методів різні. Більше того, існує дуже складне завдання їх балансування, вибору правильного співвідношення. Так, найбільш складні проблеми пов'язані з визначенням сфери платності медичних послуг проведенням обов'язкових або примусових процедур (щеплення, вимоги до приміщень у лікувальних установах, огляди) та інше.

Приватноправовий метод переважає, хоча в різних країнах у різній мірі, у від-

носінах між пацієнтом і лікарем (або лікувальною установою), при визначенні цілей лікувального впливу, виборі стратегії лікування, тощо.

Імперативний метод переважає в управлінні системою охорони здоров'я, встановленні юридичної відповідальності, освіти та функціонуванні дозвільної системи, наприклад, для здійснення фармацевтичної діяльності.

Диспозитивно-імперативний метод використовується в страховому праві, тому що ніхто не може бути примушений до укладання договору страхування, але діяльність страхових організацій і права застрахованих осіб регулюються імперативними нормами.

Імперативно-диспозитивний метод характерний для відносин, що виникають при трансплантації органів і тканин, тому що, з одного боку, всі ці відносини суворо регламентовані Законом України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» [13], з іншого боку, у рамках цієї регламентації у пацієнта є право вибору та розпорядження приналежними йому ресурсами.

Методи галузевого правового регулювання реалізуються, як ми вже зазначали, шляхом застосування юридичної техніки або способів правотворчості та правореалізації. У літературі представлені різні визначення юридичної та, зокрема, законодавчої техніки.

І. Д. Шутак юридичну техніку визначає як сукупність засобів і методів, за допомогою яких цілі визначені владними органами, включаються до правових норм та досягаються шляхом чинного виконання цих норм. Іншими словами, юридична техніка – це сукупність науково розроблених методологічних способів, використовуваних при створенні й застосуванні норм права [14, с.640].

У цьому визначенні, на наш погляд, недостатньо чітко розмежовуються методи та власне юридична техніка.

Зрозуміло, що юридична техніка визначає і для медичного права шляхом юридичного впливу, виражаючи їх у галузевих юридичних нормах, в інших елементах

правової системи, позитивні зобов'язання, дозволи, заборони та обмеження.

Медичному праву, що визначається з його поняття, змістовної характеристики і предмету, повинні бути властиві різноманітні способи впливу, які утворюють юридичну техніку. Однак реальне визначення їх кола та можливостей застосування являє собою складне науково-дослідне завдання.

Отже, варто дослідити класифікацію засобів і техніки правового регулювання. На основі аналізу змісту медичного права та практики його застосування можна запропонувати різні підходи до їхнього поділу на групи. При цьому враховуються різні критерії й показники.

Перша класифікація будується за формою вираження норми та дозволяє виділити позитивні обов'язки, дозволи і заборони як способи правового регулювання.

Під позитивними обов'язками слід розуміти встановлення обов'язку суб'єкта вчинити певні позитивні дії [15, с.32]. У медичному праві він використовується досить широко. Характерним прикладом є інститут інформованої згоди. Лікар зобов'язаний проінформувати пацієнта та не має права діяти, не одержавши її, або всупереч згоді пацієнта, за винятком передбачених у законодавстві про охорону здоров'я випадків.

Спосіб дозволу в медичному праві охоплює як цивільно-правову частину відповідних норм, так і, наприклад, ліцензійну діяльність (дозвіл займатися медичною практикою та фармацевтичною діяльністю). Як правило, спосіб дозволу супроводжується встановленням його меж. Так, ліцензійна діяльність є дозволеною діяльністю для отримання ліцензії й обмежувальною, тому що здійснювати її можна тільки при виконанні ліцензійних умов. Вона ж є заборонаю для тих, хто не одержав ліцензії. Таким чином, застосування одного способу не значить незастосування іншого, найчастіше вони перетинаються.

Іноді дозволи обмежуються тільки колідуючими правовими нормами. Наприклад, воля наукової діяльності обмежується

ся правом на життя, заборону медичного експерименту над людьми.

Для заборонного способу характерна наявність санкцій, що містяться у Кримінальному кодексі України та кодексі про адміністративні правопорушення України.

Друга класифікація може бути побудована згідно з елементами юридичної техніки. Вона містить у собі характеристику суб'єктів права, поняття юридичних дій, юридичних і реальних фактів (останнє широко використовується в німецькому адміністративному праві [16, с. 23]), дозвольні акти, наприклад, стандарти, сертифікати, ліцензії та інше.

Третя класифікація може бути побудована згідно з цілями засобів, що використовуються. До них можемо віднести: способи правового опису фактичних обставин – склади діяння; способи опису правових наслідків – санкції та інші заходи впливу; способи опису правил прийняття правових

рішень, наприклад, підстав адміністративної або кримінальної відповідальності.

Висновки

Отже, необхідно зазначити, що специфіка методів медичного права визначається не тільки змістом соціальних і професійних норм, які трансформуються в правові норми, але й предметом медичного права, необхідністю використання професійних знань, позиціями суб'єктів медичного права та моральними позиціями окремих соціальних груп і суспільства загалом. Тому, враховуючи комплексну природу медичного права, ми можемо стверджувати, що при визначенні методів правового регулювання медичного права необхідно теж застосовувати комплексний підхід. Тому медичному праву властиві такі методи правового регулювання, як:

- диспозитивний метод;
- імперативний метод;
- диспозитивно-імперативний;
- імперативно-диспозитивний.

Література

1. Степаненко А. В. Уніфікована методика з розробки клінічних настанов, медичних стандартів, уніфікованих клінічних протоколів медичної допомоги, локальних клінічних протоколів медичної допомоги (клінічних маршрутів пацієнтів) на засадах доказової медицини / Укр. мед. часопис. – 2009. – URL: <http://www.umj.com.ua>.
2. Фесенко Є.В. Злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.08. Київ, 2004. 444 с.
3. Антонов С.В. Цивільно-правова відповідальність за заподіяння шкоди здоров'ю при наданні платних медичних послуг дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.0306. Київ, 2004. – 202 с.
4. Скакун О.Ф. Теорія держави і права. – Харків : Консум, 2000. – 655 с.
5. Алексеев С.С. Общая теория права. – М.: Юрид. лит., 1981. – Т. I. – С. 294-297.
6. Селиванов В.П., Віденко Н.П. Правова природа регулювання суспільних відносин // Право України. – 2000. – № 10. – С. 10–20.
7. Нерсисянц В.С. Общая теория права и государств. – М.: Норма-Инфа, 1999. – 539.
8. Радько Т. Н. Функции права / Т. Н. Радько, В. А. Толстик // Хропанюк В. Н. Теория государства и права: хрестоматия / В. Н. Хропанюк. – М.: Интерстиль, 1998. – 936 с.
9. Поярков В. О. Адміністративно-правові методи суб'єктів забезпечення економічної безпеки держави / Наукові праці МАУП. – 2014. – № 42. – 136-140 с.
10. Узунов Ф. В. Удосконалення інструментарію реалізації державно-приватного партнерства в Україні : дис. ... д-ра наук з держ. управління : 25.00.02. – Київ, 2015. – 376 с.
11. Якість життя та захист прав споживачів. В. Бедратий, В. Кирилов, К. Бляха / Стандартизація, сертифікація, якість, № 3, 2008, с. 60-66.
12. Ipsen J. Allgemeines Verwaltungsrecht. – 5. Aufl. – Köln, München, 2007. S. 5-11.
13. Закон України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині»: Закон України від 17.05.2018/ Відомості Верховної Ради, 2018, № 28, ст.232
14. Шутак І. Д. Юридична техніка: питання доктрини / І. Д. Шутак, І. І. Онищук // Правова доктрина України (у 5 т.). Т. 1: Загальнотеоретична та історична юриспруденція / за заг. ред. О. В. Петришина. – Х., 2013. – С. 638–691.
15. Стефанчук Р.О. Цивільне право України // Навчальний посібник. – К.: Наукова думка, 2004. – 361 с.
16. Suckow H., Weidemann H. Allgemeines Verwaltungsrecht und Verwaltungsrechtsschutz. – 15 Aufl. – Stuttgart: Kohlhammer, 2008. – 203 s.

УДК 347.2

І.І. Світлак

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри правового регулювання
економіки і правознавства,

Вінницький навчально-науковий інститут
Тернопільського національного економічного університету

І.В. Скірський

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правового регулювання
економіки і правознавства,

Вінницький навчально-науковий інститут
Тернопільського національного економічного університету

Окремі питання співвідношення цивільно- правового та державного примусу

У статті досліджено особливості реалізації примусу в цивільному праві як комплексу заходів захисту та заходів відповідальності, що є реакцією держави на порушення суб'єктивних прав або невиконання юридичних обов'язків. Визначені характерні риси цивільного примусу, що обумовлені предметом правового регулювання суспільних відносин. Представлено огляд науково-теоретичних поглядів на співвідношення цивільно-правового та державного примусу.

Ключові слова: державний примус, цивільний примус, правовий захист, цивільно-правовий захист, форма захисту, порядок захисту, способи захисту.

И.И. Светлак

кандидат юридических наук, доцент
заведующий кафедры правового регулирования
экономики и правоведения,

Винницкий учебно-научный институт экономики,
Тернопольский национальный экономический университет

И.В. Скирский

кандидат юридических наук, доцент
доцент кафедры правового регулирования
экономики и правоведения,

Винницкий учебно-научный институт экономики,
Тернопольский национальный экономический университет

Отдельные вопросы соотношения гражданско-правового и государственного принуждения

В статье исследованы особенности реализации принуждения в гражданском праве как комплекса мер защиты и мер ответственности, являющиеся реакцией государства на нарушение субъективных прав или неисполнение юридических обязанностей. Определены характерные черты гражданско-правового принуждения, обусловленные предметом правового регулирования общественных отношений. Представлен обзор научно-теоретических взглядов на соотношение гражданско-правового и государственного принуждения.

Ключевые слова: государственное принуждение, гражданское принуждение, правовая защита, гражданско-правовая защита, форма защиты, порядок защиты, способы защиты.

I. Svitlak

*Candidate of Juridical Sciences, docent,
Head of the Department of Economics and Law Legal Regulations
in Vinnitsa Institute of Economics
(branch of Ternopol National Economic University)*

I. Skyrsky

*Candidate of Juridical Sciences, docent,
Docent, of the Department of Economics and Law Legal Regulations
in Vinnitsa Institute of Economics
(branch of Ternopol National Economic University)*

Issues of correlation of civil-law and state coercion

Article examines the features of the implementation of coercion in civil law, as a complex of measures of protection and measures of responsibility, which is a reaction of the state to violation of subjective rights or non-fulfillment of legal obligations; determines the characteristic features of civil compulsion, which are caused by the subject of legal regulation of social relations; presents a review of scientific and theoretical views on the relation of civil-law and state coercion.

Key words: state coercion, civil coercion, legal protection, civil protection, form of protection, protection order, methods of protection.

Постановка проблеми

У сучасних умовах важливе значення має формування державою дієвого правового механізму захисту прав учасників цивільних відносин, які реалізуються через відповідні цивільно-правові гарантії. З огляду на це, проблема співвідношення цивільно-правового та державного примусу потребує науково-теоретичного висвітлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Теоретичну основу дослідження державного примусу становили праці провідних вітчизняних і зарубіжних фахівців у галузі теорії держави і права, таких як: С. С. Алексєєв, В. К. Бабаєв, М. В. Вітрук, О. В. Зайчук, А. П. Заєць, М. С. Кельман, А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, О. Л. Копиленко, В. М. Корельський, В. О. Котюк, О. Г. Мурашин, Ю. М. Оборотов, О. Г. Попкова, О. В. Петришин, П. М. Рабінович, О. В. Скрипнюк, М. В. Цвік та інші.

У галузевій юридичній літературі значний внесок у розробку досліджуваної проблеми також внесли цивілісти: В. І. Борисова, М. І. Брагінський, В. В. Вітрянський, О. С. Іоффе, О. А. Красавчиков, В. В. Луць, М. С. Малєїн, З. В. Ромовська, Є. О. Харитонова та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Оскільки в окремих галузях (адміністративне, кримінальне та інші публічні галузі) відсутня можливість застосування примусу з боку приватних осіб, а лише з боку держави та її уповноваженими органами і посадовими особами, мова йде виключно тільки про державний примус. Натомість, у цивільному праві застосовується дуалістичний підхід до цієї проблеми, відповідно, виділяють публічний та приватний цивільно-правовий примуси. Такий підхід до розв'язання цієї проблеми ґрунтується на сучасних тенденціях розвитку національної правової системи, за

якими вченими обґрунтовується поділ на публічне та приватне право. Відбувається своєрідна правова дифузія (проникнення норм публічного права у сферу особистих немайнових та майнових відносин), що безпосередньо впливає на правовий механізм захисту суб'єктивних цивільних прав і законних інтересів.

Викладене дає підстави констатувати доцільність ґрунтовного науково-теоретичного аналізу співвідношення державного примусу та цивільно-правового примусу.

Формулювання цілей статті

Метою дослідження є висвітлення особливостей державного примусу з урахуванням його публічного характеру та притаманних цивільним правовідносинам предмету, методу й принципам правового регулювання.

Виклад основного матеріалу дослідження

Для дослідження особливостей застосування державного примусу в цивільних відносинах доцільно зупинитися на висвітленні суті правового захисту в чинному законодавстві та юридичній літературі.

Право на захист цивільних прав та інтересів закріплено у ст. 15 ЦК України, в якій зазначено, що кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорування і захист свого інтересу, що не суперечить загальним засадам цивільного законодавства [1].

Сучасні доктринальні підходи щодо трактування правового захисту є неоднозначними. У зв'язку з цим, заслуговує на увагу дослідження правового захисту, представлене С. О. Погрібним на підставі аналізу різних наукових поглядів. Під захистом пропонують розуміти дії уповноваженої особи, а також діяльність юрисдикційних органів та осіб, які у передбаченому законом порядку зобов'язані вжити заходів для поновлення порушеного, оспореного чи невизнаного цивільного права [2, с. 108].

На нашу думку, у визначенні, сформу-

льованому С. О. Погрібним, не вказана така важлива ознака правового захисту цивільних прав, як державно-примусовий характер. Саме на дану особливість правового захисту звертали увагу українські вчені-цивілісти (З. В. Ромовська, Є. О. Харитонов, О. А. Підпригора, В. О. Сумін).

Як убачає З. В. Ромовська, однією з гарантій здійснення особою свого права є правовий захист, тобто державно-примусова діяльність щодо забезпечення виконання юридичного обов'язку та відновлення порушеного права. Саме реалізація державного примусу є головним у суті правового захисту [3, с. 480]. Забезпеченість суб'єктивного права можливістю державного примусу – це його невід'ємна якість, і така можливість існує не паралельно з іншими, закріпленими в суб'єктивному праві можливостями, а властива їм самим, тому що без цього вони не були б юридичними можливостями [4, с. 422].

Зазначене вище дає підстави констатувати, що у застосуванні примусу з боку держави при захисті суб'єктивних цивільних прав та законних інтересів, використовується низка способів, які визначені у чинному цивільному законодавстві.

Однак слід зазначити, що чинний ЦК України не містить легальної дефініції поняття «спосіб захисту», тому в цивільній науці, присвяченій різним аспектам захисту суб'єктивних цивільних прав, ученими дана правова конструкція тлумачиться неоднозначно. Виключно через аналіз названих способів захисту цивільних прав, указаних у ст. 16 ЦК України, та правил застосування способів захисту І. О. Ромашенко пропонує розглядати їх зміст та ознаки, оскільки акти цивільного законодавства України не містять легального визначення способу захисту цивільних прав, що, відповідно, певним чином ускладнює процедуру з'ясування його сутності та притаманних йому ознак [5, с. 3].

Детальний аналіз різних наукових думок щодо цього поняття здійснила О. П. Кулініч і дійшла загального висновку, що спосіб захисту – це захід цивільно-

правового примусу [6, с. 224]. На наш погляд, авторка таким підходом не розв'язала існуючої термінологічної проблеми, а навпаки, ускладнила, об'єднуючи «спосіб захисту» та «цивільно-правовий примус». За змістом це різні правові конструкції і їх не можна ототожнювати.

Авторам імпонує позиція стосовно цієї проблеми Р. А. Майданника, який дотримується розуміння способів захисту суб'єктивних цивільних прав як правоохоронних заходів у вигляді закріплених законом або договором матеріально-правових заходів примусового характеру, за допомогою яких здійснюється відновлення (визнання) порушених, оспорюваних прав і вплив на порушника [7, с. 10].

Подібний підхід до розкриття змісту способів захисту формулює і В. І. Борисова: «способом захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів є визначені законом або договором матеріально-правові заходи, спрямовані на відновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав та вплив на правопорушника» [8, с. 346].

Неоднозначність науково-теоретичних підходів щодо визначення понять «захист права», «форма захисту», «порядок захисту», «способи захисту», а також відсутність відповідних законодавчих дефініцій призводить до ототожнення, підміни або неправильного використання названих термінів. На наш погляд, «засоби» та «форми» захисту є не тотожними поняттями, а структурними елементами загальної системи захисту цивільних прав та інтересів.

Під формою захисту розуміється комплекс внутрішньо узгоджених організаційних заходів із захисту суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів [7, с. 353]. Ураховуючи доробки сучасної цивільно-правової науки щодо диференціації існуючих форм захисту, вважаємо, що найбільш прийнятною класифікаційною ознакою є суб'єкт, який правомочний здійснювати захист суб'єктивних прав. Виходячи з даного критерію, традиційно виділяють дві форми захисту - юрисдикційну та неюрисдикційну. Під юрисдик-

ційною формою захисту розуміють порядок захисту порушених або оспорюваних суб'єктивних цивільних прав й інтересів, який здійснюється спеціально уповноваженими на те державою органами з властивим кожному з них певним процесуальним порядком діяльності. Неюрисдикційна форма захисту цивільних прав та інтересів являє собою сукупність дій управомочної особи з відновлення порушеного права без звернення за захистом цього права до уповноважених державних органів й організацій. Оскільки остання форма немає характеру публічності (державного примусу), вона не є предметом нашого дослідження.

Такий поділ форм захисту, де за основу для класифікації береться саме суб'єкт, що здійснює заходи державного примусу, є визначальним для характеристики повноважень такого суб'єкта. Зокрема, юрисдикційна форма захисту цивільних прав та інтересів реалізується в судовому, адміністративному та нотаріальному порядках.

Судова форма захисту, на нашу думку, є основною. Адже надійний захист цивільних прав та інтересів може бути тільки тоді, коли в суспільстві існують реальні можливості реалізації цього захисту. З цієї позиції саме юрисдикційний, зокрема, судовий захист, який полягає у можливості застосування примусу до правопорушника є ефективним та дієвим. У зв'язку з цим законодавець перерахував у ст. 16 ЦК України такі важливі способи судового захисту, які мають право обирати суб'єкти порушеного права. Така свобода вибору виду, способу захисту, на нашу думку, витікає з диспозитивної природи цивільних правовідносин і залежить не стільки від форми захисту, скільки від специфіки права, що захищається, характеру порушення тощо.

Окремі автори акцентують увагу лише на судових способах захисту, під якими розуміють передбачені законодавством і вживані судом заходи державного примусу, спрямовані на примусову реалізацію прав та інтересів особи [9, с. 126]. Таке розуміння судових способів захисту, на дум-

ку О. В. Бігняка, звучує їх правову природу, крім цього, при захисті прав особа має право самостійно обрати спосіб захисту, передбачений законодавством, та скористатися адміністративною формою захисту, відповідно до якої уповноважені органи застосують заходи примусу, які будуть спрямовані на дієвий захист і реалізацію прав [10, с. 46]. Позиція О. В. Бігняка має законодавче підґрунтя, тому що, крім названої ним форми захисту цивільних прав, чинне законодавство передбачає ще одну юрисдикційну форму захисту цивільних прав - нотаріальну.

В. І. Борисова всі способи захисту цивільних прав та інтересів диференціює за таким критерієм, як результат і характер наслідків їх застосування для відновлення порушеного права. Саме результат і буде виступати відправним началом для вибору суб'єктом порушеного права оптимального способу його захисту. За визначеним критерієм усі способи захисту цивільних прав та інтересів вчена поділяє на три групи:

1) способи захисту, застосування яких дозволяє підтвердити (засвідчити) право, що захищається, або припинити (змінити) обов'язок;

2) способи захисту цивільних прав, застосування яких дозволяє попередити або припинити порушення права;

3) способи захисту цивільних прав, застосування яких має за мету відновити порушене право і (або) компенсувати втрати, понесені у зв'язку з його порушенням. Такий результат може бути досягнуто шляхом відновлення становища, що існувало до порушення права; визнання правочину недійсним; відшкодування збитків; компенсації моральної шкоди [8, с. 347-350].

О. В. Бігняк, враховуючи існуючі способи захисту прав, умовно їх згрупував як способи профілактичного характеру та способи примусового здійснення прав і виконання обов'язків, які отримали пряме законодавче закріплення, які не можуть бути залежними від форми захисту [10, с. 107].

У межах юрисдикційної форми захисту В. І. Борисова виділяє загальний і спеці-

альний порядок захисту порушених прав. За загальним правилом, захист цивільних прав і охоронюваних законом інтересів здійснюється в судовому порядку [8, с. 353]. Спеціальним порядком захисту цивільних прав і охоронюваних законом інтересів, на думку вченої, є адміністративний порядок.

Захист цивільних прав у основному ґрунтується на судовому порядку захисту, тому не випадково В. І. Борисова називає адміністративний порядок захисту цивільних прав спеціальним або не типовим для цивільних відносин. Використання адміністративного порядку захисту цивільних прав та законних інтересів, на нашу думку, так само як і при судовому захисті, має спільну мету – реальне відновлення порушеного суб'єктивного цивільного права шляхом застосування відповідних способів захисту, але поряд з цим має певні відмінності. В суб'єктів цивільних правовідносин є альтернатива між судовим і адміністративним порядком захисту своїх прав. Хоча адміністративний порядок захисту цивільних прав застосовується лише у випадках, передбачених законом, рішення, прийняте публічними органами щодо захисту цивільних прав та інтересів, не є перешкодою для подальшого звернення за їх захистом до суду, що є додатковою гарантією захисту.

Відповідно до ст. 17 ЦК України захист цивільних прав та інтересів здійснюється Президентом України, органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим або органами місцевого самоврядування [1].

Безпосередньо зміст адміністративного порядку захисту полягає в оскарженні дій і актів державних органів за ієрархічним принципом у вищій по відношенню до них орган виконавчої влади або ж у прийнятті державними органами, наділеними відповідними повноваженнями, рішень із використанням способів захисту цивільних прав, передбачених ст. 16 ЦК України при дотриманні процедури, встановленої нормативними актами. Тобто, в будь-якому випадку суб'єктами, що здійсню-

ють адміністративний порядок цивільних прав, є виключно суб'єкти, наділені владними повноваженнями.

Досліджуючи особливості застосування адміністративного порядку захисту цивільних прав, О. А. Кузнєцова диференціює суб'єктів, які здійснюють цивільно-правовий захист порушених цивільних прав у адміністративному порядку за ієрархічною підпорядкованістю. Вчена також акцентує увагу на тому, що під час адміністративного порядку захисту цивільних прав доцільно враховувати, у яких відносинах перебуває потерпілий та особа, яка порушила права (координації або субординації) [11, с. 44]. У першому та другому випадках можливим є адміністративний порядок захисту, але сам механізм такого захисту буде різним.

Відповідно до ч. 3 ст. 17 ЦК України, орган державної влади, орган влади Автономної Республіки Крим або орган місцевого самоврядування здійснюють захист цивільних прав та інтересів у межах, на підставах та у спосіб, що встановлені Конституцією України та законом [1].

Чинне законодавство не містить повного та вичерпного переліку способів цивільно-правового захисту, які використовуються в адміністративному порядку. На підставі аналізу загального та спеціального законодавства з досліджуваного питання можна назвати основні способи адміністративного порядку захисту суб'єктивних цивільних прав та законних інтересів:

1) скасування вищестоящим уповноваженим органом актів підвідомчих їм органів виконавчої влади;

2) зупинення дії нормативно-правових актів нижчестоящих органів;

3) визнання дії (бездіяльності) посадової особи неправомірними.

Ураховуючи специфіку цивільно-правових відносин, плинність цивільного законодавства, в сучасних умовах способи захисту цивільних прав в адміністративному порядку можуть змінюватися і доповнюватися в залежності від вимог суб'єкта, який формулює заходи захисту для усунення порушення та відновлення

права, а також від компетенції уповноваженого державного органу.

А. І. Дрішлюк до способів адміністративного порядку захисту цивільних прав відносить використання органами державної влади та місцевого самоврядування, наділеними юрисдикційними повноваженнями, способів захисту цивільних прав, установлених ст. 16 ЦК України [4, с. 444]. Дана теза свідчить ще раз про те, що адміністративна форма (порядок) захисту в чинному законодавстві не знаходить належної правової регламентації та поширення, хоча даний порядок захисту має низку переваг (відсутність формалізованих вимог до скарги; можливість самотійно формулювати захід захисту; відсутність держмита тощо).

Цивільне законодавство, зокрема ст. 18 ЦК України, передбачає також можливість застосування ще однієї юрисдикційної форми захисту цивільних прав – нотаріальної, шляхом вчинення виконавчого напису на борговому документі у випадках і в порядку, встановленому законом. Дана нотаріальна дія є основним позасудовим безспірним способом примусового виконання зобов'язань, що дозволяє кредитору при дотриманні певних формальних вимог за допомогою нотаріуса здійснити швидке відновлення порушених прав у разі невиконання боржником своїх обов'язків. Застосування такого засобу позасудового захисту цивільних прав юридичних та фізичних осіб як вчинення виконавчого напису нотаріусом набуває сьогодні широкого застосування. Порядок правового регулювання діяльності нотаріату в Україні визначений Законом України «Про нотаріат» [12] та Порядком вчинення нотаріальних дій нотаріусами України [13].

Отже, національне законодавство, що регулює цивільні правовідносини передбачає альтернативні варіанти захисту цивільних прав, що полягає у законодавчо закріпленій можливості вибору форм (судова, адміністративна, нотаріальна) та відповідних способів захисту цивільних прав й інтересів. Наявність декількох форм захисту ставить перед суб'єктом,

права чи інтереси якого порушені, проблему розмежування їх використання та вирішення питання про доцільність і ефективність використання того чи того способу захисту.

Способи захисту, що можуть бути використані для захисту суб'єктивних цивільних прав як в судовому, адміністративному, так і нотаріальному порядках неоднорідні за своєю правовою природою. У зв'язку з цим, у цивілістиці превалює поділ на заходи захисту та заходи відповідальності. Такий науковий підхід до диференціації способів захисту свого часу обґрунтували О. С. Йоффе, О. А. Красавчиков й інші цивілісти. Про виділення із заходів державного примусу таких заходів, застосування яких не потребує умов, що встановлені для реалізації юридичної відповідальності, висловлювався і М. Д. Шаргородський. Ця позиція знайшла свою підтримку в науковій праці Ю. М. Андреева, який розмежував заходи захисту від заходів відповідальності на основі ознак, які притаманні цивільній відповідальності. Назване розмежування способів захисту, на нашу думку, витікає також із структури норми права (де заходи захисту передбачені у диспозиції, а заходи відповідальності – у санкції) Так, В. Д. Примака, на відміну від вищеназваних учених, вважає, що розмежування заходів правового захисту і відповідальності може спричинити тільки термінологічну плутанину. Тому вчений пропонує використовувати традиційний погляд на проблему розмежування, зокрема заходи правового захисту – як більш широка категорія, а заходи цивільної відповідальності – як частина останнього [14, с. 28]. Такої ж думки дотримувався і С. С. Алексєєв [15, с. 281] та В. А. Тархов [16, с. 303]. У подальшому В. Д. Примака обґрунтовує необхідність розгляду цивільної відповідальності як складової цілісної структури «засоби захисту цивільних прав – цивільно-правові санкції – заходи цивільної відповідальності», де перші виступають як ціле, другі – як особливе, а треті – як окреме [14, с. 69].

Отже, очевидно, що заходи захисту

та заходи відповідальності мають низку спільних та відмінних ознак. Ураховуючи існування діаметрально різних концептуальних підходів до співвідношення заходів захисту та заходів відповідальності в юридичній літературі, вважаємо, що дана проблема потребує більш глибокого теоретичного дослідження з урахуванням наукових доробок загальнотеоретичних і галузевих наук.

На підставі проведеного аналізу відповідних наукових позицій можна стверджувати, що державний примус у цивільному праві здійснюється у вигляді застосування заходів захисту і заходів відповідальності. Вважаємо, що поділ заходів захисту та заходів відповідальності у цивільному праві є відносним й умовним, адже заходи, які застосовуються, можуть мати різне цільове спрямування і, відповідно, належати різним класифікаційним групам. Вони можуть переміщатися залежно від того чи того класифікаційного критерію в різні групи.

Розмежування в подальшому цих категорій обґрунтовується нами з урахуванням сформульованих у науці критеріїв диференціації, зокрема:

1) за призначенням (функціями). Реалізація компенсаторної функції відображає основну мету застосування заходів цивільно-правової відповідальності, адже цивільна відповідальність полягає у відшкодуванні збитків, сплаті неустойки тощо (навіть у випадках порушення особистих немайнових прав потерпілої особи компенсація моральної (немайнової) шкоди здійснюється грошима). Натомість, відновлювальна функція заходів захисту полягає у відновленні попередньо існуючого становища та визначає основну мету застосування заходів захисту – захист цивільного права у тому вигляді, що існував до його порушення без припинення протиправних дій.

2) за спрямованістю впливу кожного із заходів. Заходи відповідальності спрямовані проти правопорушника, а заходи захисту – на відновлення прав потерпілої особи. Тобто, характерним для заходів

цивільної відповідальності є те, що вони визначають відповідальність правопорушника перед потерпілим. У свою чергу, відновлення порушеного суб'єктивного права досягається лише при застосуванні таких заходів захисту, які мають майновий характер, адже спричиняють негативні наслідки в майновій сфері.

3) за підставою застосування. Застосування заходів відповідальності можливе тільки за наявності складу правопорушення, а для застосування заходів захисту достатньо факту вчинення протиправної поведінки (діяння). Так, склад правопорушення (об'єкт, суб'єкт, об'єктивна та суб'єктивна сторони правопорушення) як підстава для застосування заходів відповідальності з урахуванням специфіки цивільно-правової відповідальності іноді розглядається науковцями у площині заподіяння шкоди. Але при цьому також необхідно враховувати певні цивільно-правові умови щодо застосування таких заходів, а саме: наявність шкоди (збитків); протиправність поведінки особи; наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою та шкодою (збитками); наявність вини. У той же час, підставою застосування заходів захисту є протиправна поведінка (дія або бездіяльність) особи, що порушує або створює загрозу такого порушення норми права та суб'єктивного цивільного права й інтересу.

4) за змістом цих правових явищ. Зміст заходів відповідальності становить покладення на правопорушника додаткового обтяження, а заходи захисту не передбачають таких обтяжень. Вважається, що зміст такого додаткового обтяження полягає у приєднанні до порушеного обов'язку додаткового або у встановленні нового обов'язку (наприклад, виконання правопорушником зобов'язання фактично в натурі не звільняє його від обов'язку відшкоду-

вати збитки та сплатити неустойку тощо). Названа вище штрафна функція заходів відповідальності проявляється саме у додаткових майнових тягарях, що не притаманно для заходів захисту.

Проведене дослідження свідчить про те, що державний примус, як правило, застосовувався тільки до суб'єктів, які порушили суб'єктивні права учасників цивільних відносин при наявності протиправної поведінки. Хоча цивільні правовідносини є приватними та державний вплив на них є незначним, але чинним цивільним законодавством передбачено, у виняткових випадках, застосування державного примусу (що є особливістю цивільного законодавства) до осіб навіть із правомірною поведінкою (наприклад, примусове позбавлення права власності; реквізиція тощо).

Висновки

Таким чином, у сфері цивільних правовідносин державний примус має свої методологічні особливості:

1) Держаний примус у цивільному праві являє собою можливість суб'єктів публічного примусу впливати на поведінку учасників з метою захисту їх цивільних прав та інтересів або у встановлених законом випадках для задоволення суспільних потреб.

2) Публічний примус у цивільному праві може здійснюватися у юрисдикційній формі в судовому, адміністративному або нотаріальному порядках, при цьому домінуючою формою захисту є судова.

3) Реалізація державного примусу в цивільному праві здійснюється комплексом заходів захисту та заходів відповідальності. Заходи захисту й заходи відповідальності є видами державного примусу, і є реакцією держави на порушення суб'єктивних прав або невиконання юридичних обов'язків.

Література

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Дата оновлення: 17.06.2018. – [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 20.07.2018).
2. Погрібний С. О. Примус у механізмі цивільно-правового регулювання договірних відносин / С. Погрібний // *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 2. С. 108-109.

3. Ромовська З. Українське цивільне право: загальна частина. Академічний курс / З. Ромовська. Київ: Атіка, 2005. 560 с.
4. Цивільне право України: у 2 т. / за ред. Є. О. Харитонова, Н. Ю. Голубевої. Харків: ТОВ «Одісей», 2008. Т. 1. 832 с.
5. Ромащенко І. Засоби та способи захисту цивільних прав: співвідношення понять / І. Ромащенко // *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 6. С. 20-23.
6. Кулинич О. П. Поняття цивільно-правового способу захисту права приватної власності на земельні ділянки / О. Кулинич // *Часопис Київського університету права*. 2011. № 4. С. 222-225.
7. Особливості захисту суб'єктивних цивільних прав: монографія / за заг. ред. академіків НАПрН України О. Д. Крупчана та В. В. Луця. Київ: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2012. 400 с.
8. Цивільне право: підручник: у 2 т. / за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків: Право, 2011. Т. 1. 656 с.
9. Беспалов Ю. Ф. Семейно-правовое положение ребенка в Российской Федерации / Ю. Беспалов. Владимир: ВГПУ, 2000. 190 с.
10. Бігняк О. В. Захист корпоративних прав: співвідношення категорій «форми захисту», «способи захисту» та «засоби захисту» (сучасні погляди та концепції) / О. Бігняк // *Юридичний вісник*. 2013. № 2. С. 43-48.
11. Кузнецова О. А. Административный порядок защиты гражданских прав / О. Кузнецов // *Право*. 2017. № 1. С. 42-58.
12. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 р. № 3425-ХІІ. Дата оновлення: 17.06.2018. – [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3425-12> (дата звернення: 20.07.2018).
13. Інструкція про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: затв. наказом М-ва юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5. Дата оновлення: 27.04.2018. – [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12> (дата звернення: 20.07.2018).
14. Примак В. Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб: монографія / В. Примак. Київ: Юрінком Інтер, 2007. 432 с.
15. Алексеев С. С. Проблемы теории права: курс лекций: в 2 т. / С. Алексеев. Свердловск: Изд-во Свердловского юрид. института, 1972. Т. 1. 281 с.
16. Тархов В. А. Гражданское право. Общая часть: курс лекций / В. Тархов. Чебоксары: Чувашское кн. изд-во, 1997. 331 с.

Розділ 3

Трудове право; право соціального забезпечення. Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Земельне право

УДК:342.951

С.В. Сарана
кандидат юридичних наук, доцент,
Університет «КРОК»

П.П. Нога
аспірант Інституту права та суспільних відносин,
Відкритий міжнародний університет
розвитку людини «Україна»

Система державного контролю якості лікарських засобів в Україні

У статті автором досліджується система державного контролю якості лікарських засобів. Зроблено висновки, що здійснення державного контролю якості лікарських засобів є однією з функцій державного управління та складається з низки елементів, якими є: правове забезпечення здійснення державного контролю якості лікарських засобів, суб'єкти та об'єкти контролю, процес контролю, мета та принципи контролю. Автором детально проаналізовано кожен елемент системи державного контролю якості лікарських засобів. Акцентовано увагу на недоліках системи державного контролю якості лікарських засобів.

Ключові слова: державний контроль, якість лікарських засобів, система державного контролю якості лікарських засобів.

С.В. Сарана
кандидат юридических наук, доцент,
Університет «КРОК»

П.П. Нога
аспірант Інституту права и общественных отношений,
Открытый международный университет
развития человека «Украина»

Система государственного контроля качества лекарственных средств в Украине

В данной статье автор рассматривает систему государственного контроля качества лекарственных средств. Сделаны выводы, что осуществление государственного контроля каче-

ства лекарственных средств является одной из функций государственного управления и состоит из ряда элементов, которыми являются: правовое обеспечение государственного контроля качества лекарственных средств, субъекты и объекты контроля, процесс контроля, цель и принципы контроля. Автором подробно проанализирован каждый элемент системы государственного контроля качества лекарственных средств. Акцентировано внимание на недостатках системы государственного контроля качества лекарственных средств.

Ключевые слова: государственный контроль, качество лекарственных средств, система государственного контроля качества лекарственных средств.

S. Sarana
Ph.D. in Law, Associate Professor
University of Economics and Law «KROK»

P. Noha
graduate student
Institute of Law and Public Relations
The Open International University
of Human Development «Ukraine»

System of state quality control of medicinal products in Ukraine

The system of state quality control of medicinal products is researched by the author in this article. The State quality control of medicinal products is being considered as one of the functions of public administration. The system of state quality control of medicinal products consists of several elements. These elements are: legal support of state quality control of medicinal products, subjects and objects of control, control process, aim and principles of control. Each element of the state quality control system of medicinal products was analyzed in detail by the author and described. Each element of the state quality control of medicinal products is specific. Attention is emphasized on the disadvantages system of state quality control of medicinal products.

Keywords: state control, quality of medicinal products, system of State quality control of medicinal products.

Постановка проблеми

Ефективність та дієвість державного контролю значною мірою залежать від побудови самої системи контролю, взаємоузгодженості її окремих елементів. Система державного контролю, що визначає повноваження кожного учасника відносин, обсяг їх прав і обов'язків є складовою адміністративного управління [1, с. 266].

Лікарські засоби є специфічною продукцією, від якості якої напряду залежать життя та здоров'я населення. До того ж, обіг лікарських засобів пов'язаний із їх застосуванням в мережах державних закладів охорони здоров'я, і це підвищує відповідальність держави перед населенням. Усвідомлюючи це, кожна країна у світі намагається побудувати ефективну національну систему контролю якості лікар-

ських засобів, головною метою якої є забезпечення доступу населення до якісної, ефективної, безпечної фармацевтичної продукції. Україна не є винятком. Однак, в умовах вільної ринкової економіки існує необхідність у збереженні раціонального балансу між забезпеченням доступу населення до безпечної та якісної фармацевтичної продукції шляхом встановлення системи суворого державного контролю й стимулюванням розвитку підприємницької діяльності у фармацевтичній сфері, захистом інтересів суб'єктів господарювання під час здійснення заходів державного контролю.

Аналіз останніх публікацій

Дослідженням окремих елементів системи державного контролю якості лікар-

ських засобів займалися: В. М. Пашков, О. А. Хмельницька, О. С. Соловійов, Н. О. Гурторова, А. А. Олефір та ін.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На сьогодні відсутні наукові дослідження, які б комплексно розглянули систему державного контролю саме якості лікарських засобів.

Формулювання цілей статті

Визначення елементної структури системи державного контролю якості лікарських засобів, характеристика кожної її складової частини та визначення їх ролей.

Виклад основного матеріалу дослідження

Державний контроль якості лікарських засобів є складною багатоелементною системою, роль якої полягає не лише в забезпеченні доступу населення до якісної, ефективної, безпечної фармацевтичної продукції, але й у наданні інформації про стан та ефективність виконання функцій державного управління, що в результаті надає змогу коригувати як правове регулювання, так і заходи органів державного управління.

Система державного контролю якості лікарських засобів є видом державного контролю, який, у свою чергу, є формою державної влади, а процес здійснення державного контролю якості лікарських засобів розглядається як одна з функцій державного управління в аналізованій нами сфері та складається з низки елементів. Зокрема, такими елементами є: 1) правове регулювання; 2) суб'єкт контролю (суб'єкт прийняття рішень за результатами контролю); 3) об'єкт та предмет контролю; 4) мета, принципи контролю; 5) процес контролю [1, с. 267].

Для надання комплексної характеристики системи державного контролю якості лікарських засобів, виявлення існуючих недоліків цієї системи та внесення пропозицій для її покращення, необхідним є аналіз наведених елементів.

Усі законодавчі акти, що стосуються

системи державного контролю якості лікарських засобів в Україні, можна умовно розділити на загальні та спеціальні. Актами загальної дії можна вважати Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», Закон України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» та ін. Актами спеціальної дії можна вважати: Закон України «Про лікарські засоби» й систему підзаконних актів, положення яких на даний час є доволі застарілими.

Головна мета побудови системи державного контролю якості лікарських засобів полягає в забезпеченні доступу до безпечних та якісних лікарських засобів. Принципи державного контролю якості лікарських засобів містяться в ст. 3 Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» [2]. Спеціальні норми-принципи в системі державного контролю якості лікарських засобів відсутні.

За ст. 13 Закону України «Про лікарські засоби» державний контроль якості лікарських засобів здійснюється органами виконавчої влади. За ст. 14 вищенаведеного Закону, контроль за якістю лікарських засобів здійснюється центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері контролю якості та безпеки лікарських засобів [3]. За п. 1 Положення про Держлікслужбу суб'єктом контролю якості лікарських засобів в Україні є Держлікслужба, діяльність якої спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра охорони здоров'я України [4].

Служба створена у 2014 році шляхом злиття двох служб (Державної служби з контролю за наркотиками та Державної служби з лікарських засобів). Об'єднання означає поєднання повноважень та функцій двох центральних органів виконавчої влади в одному, але їх структура була суттєво оптимізована, іншими словами – скорочена.

Так, на сьогодні структура Держлікслужби є класичною (тобто подібною до

інших центральних органів виконавчої влади). Вона складається з Держлікслужби України, яку очолює Голова Держлікслужби, та її територіальних органів (на рівні областей та м. Києва, що очолюються головами) [4].

Міжрегіональні територіальні органи Держслужби з контролю за наркотиками було ліквідовано.

Також, з 2012 року в структурі Держлікслужби функціонують 10 лабораторій. З 10 лабораторій 5 знаходяться в Києві (одна з них також має філії в Дніпрі й у Львові), 3 – у Харкові, і 2 – у Львові [5].

Таким чином, конкуренція на ринку істотно обмежена, а суб'єкту господарювання часто доводиться нести додаткові витрати на транспортування лікарських засобів у лабораторію в іншій адміністративно-територіальній одиниці. Постає проблема обмеженої конкуренції на ринку таких послуг, що створює передумови для зловживань з боку контролюючих органів та експертних установ.

На наше переконання, виходом з даної ситуації є: 1) створення конкурентного середовища шляхом надання можливості проходження сертифікації приватним лабораторіям; 2) передбачення можливості суб'єкта господарювання самостійно обрати з існуючих сертифікованих лабораторій ту, в якій буде проведено аналіз або встановлення критеріїв, за якими Держлікслужба обиратиме лабораторії, та встановлення підстав для відмови у можливості такого вибору; 3) розроблення та прийняття методики розрахунку або кошторису на послуги уповноважених лабораторій.

Внутрішню структуру Держлікслужби складають відділи відповідно до головних напрямків діяльності (наприклад, відділ ліцензування, відділ контролю якості та ін.). Правом проводити контрольні заходи та приймати рішення за результатами перевірок наділені посадові особи Держлікслужби. Новоутворений орган наділений широким колом повноважень для виконання головних завдань у таких сферах: 1) контролю якості лікарських засобів при ввезенні на територію України та

в їх обігу; 2) ліцензування господарської діяльності з виробництва лікарських засобів, імпорту лікарських засобів, оптової та роздрібною торгівлі лікарськими засобами (з 2015 року); 3) обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, протидії їх незаконному обігу; 4) атестації лабораторій, фармацевтів та провізорів тощо [4]. Зазначимо, що право посадових осіб прийняти рішення про вилучення з обігу та заборону (зупинення) виробництва, реалізації й застосування лікарських засобів, що не відповідають вимогам, визначеним нормативно-правовими актами, явно суперечить приписам ст. 10 Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», відповідно до якого зупинення виробництва можливе виключно у випадку рішення суду.

Окрім цього, територіальні органи Держлікслужби здійснюють близько 25 інших видів робіт внутрішньої діяльності [6, с. 11] (наприклад, опрацювання звернень громадян, узагальнення причин виявлених порушень, документарне забезпечення процесу проведення перевірок тощо).

З 2014 року адміністративний статус, структура, повноваження Держлікслужби в більшості подібні до статусу Польського Головного фармацевтичного інспекторату, який складається з Головного фармацевтичного інспекторату Польської Республіки та 16 територіальних провінційних інспекторатів з 10 уповноваженими лабораторіями [7] та Хорватської The Agency for Medicinal Products and Medical Devices [8]. І хоча кількість інспекторатів у Польщі є меншою, а кількість лабораторій однаковою з Україною, однак територія Польщі, кількість населення та кількість фармацевтичних закладів є меншою. Крім того, у Польщі реалізована система множинності інституцій регулювання фармацевтичного ринку, і зокрема, державного контролю якості лікарських засобів.

Зауважимо, що попри надзвичайно велике коло завдань, виконання яких напряму пов'язане з громадським здоров'ям, штатна чисельність територіальних орга-

нів Держлікслужби є доволі незначною порівняно зі штатною чисельністю інших центральних органів виконавчої влади. Хоча з утіленням вимог, передбачених Директивою 2011/62/EU, щодо створення автоматизованої системи відстеження в обігу лікарських засобів від виробника до кінцевого споживача з використанням маркування (кодифікації) та ідентифікації GS1 [9] існуючої кількості фахівців Держлікслужби вистачить для ефективного виконання завдань, пов'язаних із контролем якості лікарських засобів у процесі їх обігу.

Зокрема, в Держлікслужбі України гранична чисельність працівників складає 254 особи (включно з апаратом), а в її територіальних підрозділах – 740 осіб (включно з апаратом) [10]. Станом на 2016 рік в Полтавській області, наприклад, працювало всього 2 уповноважені інспектори (суб'єкти проведення контрольних заходів та прийняття рішень за результатами таких заходів).

З огляду на вищенаведене, вважаємо, що постійні пропозиції щодо скорочення кількості територіальних органів Держлікслужби з 25 до 7 (з відповідним штатним скороченням працівників) [11] є недоцільними. Такі зміни (останні було запропоновано 11 грудня 2017 року) унеможливають виконання завдань Держлікслужби та призведуть до відсутності повноцінного її представництва на території України, що можна вважати негативною тенденцією, зважаючи на збільшення кількості фармацевтичних підприємств і випадків фальсифікації лікарських засобів.

Окрім того, зниження штатної та структурної чисельності Держлікслужби не дозволить запровадити систему захисту прав споживачів у фармацевтичній сфері, яка на сьогодні відсутня. Мова йде про можливість споживачів фармацевтичної продукції звернутися до територіальних органів Держлікслужби для лабораторного аналізу (в спеціалізованих сертифікованих лабораторіях) придбаного лікарського засобу в разі обґрунтованої підозри щодо його неякісності. Наявність висновку про

неякісність лікарського засобу є вагомим доказом та підставою для звернення споживача до суду для захисту своїх прав. Наразі в Україні діє така квазісистема захисту прав споживачів у фармацевтичній сфері: громадяни мають право звернення до Держлікслужби зі скаргою щодо сумнівної якості лікарського засобу. Однак, Держлікслужба може провести позаплановий захід контролю, лише попередньо погодивши це з Державною регуляторною службою України або отримавши дозвіл безпосередньо у самого суб'єкта господарювання. Проаналізувати лікарський засіб за зверненням споживача Держлікслужба не має права.

Стосовно суб'єктів державного контролю якості лікарських засобів у світі, слід звернути увагу на відсутність єдиного стандарту чи підходу до того, якими мають бути національні контрольні органи та скільки їх має бути. Немає таких рекомендацій і в європейських директивах, що звертають увагу на необхідність забезпечення виконання певного кола функцій – не важливо, одним органом чи кількома [12, с. 73]. Наприклад, у Польщі створена система множинності інститутів. В Угорщині з 2011 року система множинності була ліквідована.

Ми погоджуємося з думкою, що за множинної моделі перевагою можна визнати чіткий розподіл функцій, більшу спеціалізацію органів, більший рівень страхування від помилки та можливість її виправлення на наступному етапі контролю, який здійснюється іншим органом. Разом з тим, більш складним є процес управління та координації роботи цих органів, можливе дублювання функцій, додається бюрократична складова у взаємовідносинах, що уповільнює процес організації регуляторної та наглядово-контрольної роботи і прийняття управлінських рішень. За моделі одного органу підвищується оперативність роботи. Головне, що об'єднує і множинну модель, і модель одного органу – це набір їхніх обов'язкових функцій – ліцензійно-дозвільні, експертні та контроль якості [12, с. 74].

Отже, до 2014 року в Україні існувала схема множинності інституцій контролю, зараз вона представлена єдиною інституцією – Держлікслужбою, яка за своїм статусом (структурою, повноваженнями, організацією роботи) наближена до суб'єктів контролю таких країн, як: Італія (Agenzia Italiana del Farmaco), Хорватія (HALMED), Великобританія (MCA), Угорщина (MIQODHM) та ін.

Стосовно об'єкту та предмету контролю необхідно зазначити таке. Об'єктом державного контролю якості лікарських засобів виступають суб'єкти господарюючі або негосподарюючі, які незалежно від форми власності чи організаційно-правової форми здійснюють діяльність, що пов'язана з однією чи декількома стадіями обігу лікарських засобів.

Аналогічний перелік об'єктів контролю можна знайти і в розділі 8 статуту Польщі «Prawo farmaceutyczne» 2001 року [13]. Як ми бачимо, порядок проведення державного контролю якості лікарських засобів у Польщі визначений виключно спеціальним законодавством.

Таким чином, відповідно до пп. 9 п. 4 Положення про Держлікслужбу підконтрольними об'єктами Держлікслужби є: лікувально-профілактичні (в тому числі й ті, які входять до структури МВС України (управління охорони здоров'я та реабілітації МВС України), СБУ (військово-медичне управління)), фармацевтичні заклади охорони здоров'я, військові частини, ВНЗ (наприклад, Запорізький національний університет) тощо [14, с. 15]. Тобто, підконтрольні об'єкти можна розділити на два види: 1) класичні або типові (фармацевтичні заклади та лікувально-профілактичні заклади); 2) некласичні (заклади освіти, науки тощо).

Акцентувати увагу на об'єктах контролю потрібно, оскільки найчастіше виникають проблеми, коли нетипові підконтрольні підприємства, установи, організації (тобто не фармацевтичні та лікувально-профілактичні заклади) відмовляють контролюючим органам у допуску для проведення перевірки, мотивуючи це

тим, що зберігання лікарських засобів здійснюється з метою «внутрішнього» використання (для працівників), а оскільки вони не здійснюють їх реалізацію, то й інспектори Держлікслужби не мають права їх перевіряти. Однак, така практика є хибною та суперечить нормам чинного законодавства. Всі об'єкти, які здійснюють діяльність у сфері обігу лікарських засобів повинні підлягати інспектуванню з періодичністю залежно від ступеню ризику.

Предметом контролю, як в Україні, так і в країнах ЄС, виступає якість лікарських засобів (як сукупність властивостей, які надають лікарському засобу здатність задовольняти споживачів відповідно до свого призначення і відповідають вимогам, встановленим законодавством [3]). Тобто під час перевірок Держлікслужба аналізує зовнішній вигляд (маркування), супровідні документи до партій лікарських засобів (реєстраційну картку, сертифікат якості лікарського засобу) та відбирає контрольні зразки. Зазначимо, що в країнах ЄС поняття «якість лікарських засобів» є всеохоплюючим, ширшим і включає в себе поняття: ефективність, безпечність, якість. В Україні лікарські засоби реєструються та вводяться в обіг без доведення їх ефективності.

Висновки

Так, надавши комплексну характеристику елементам системи державного контролю якості лікарських засобів ми дійшли висновку, що:

1) головною метою та завданням такого виду контролю є забезпечення доступу населення до якісних і безпечних лікарських засобів; принципи контролю, порядок проведення перевірок містяться в Законі України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності»;

2) правове регулювання системи складається з низки загальних та спеціальних нормативних актів, які прийняті в різний час і часто суперечать один одному;

3) суб'єктом контролю є Держлікслужба, яка за своїм статусом (структурою,

повноваженнями, організацією роботи) наближена до суб'єктів контролю таких країн, як: Італія, Хорватія, Великобританія, Угорщина та ін.;

4) об'єктами державного контролю якості лікарських засобів є підприємства, установи, організації, які незалежно від форми власності чи організаційно-правової форми здійснюють діяльність, що пов'язана з однією чи декількома стадіями обігу лікарських засобів, а предме-

том контролю – якість лікарських засобів.

Встановлено також низку прикладних та теоретичних проблем у системі державного контролю якості лікарських засобів (наприклад, законодавчі колізії, намагання продовжити реформування Держлікслужби й скоротити і так нечисельну штатну та територіальну структуру даного органу, монопольне становище лабораторій з контролю якості тощо), які потребують подальшого вирішення.

Література

1. Пушко-Цибуляк Є. Теоретичні засади побудови системи державного контролю / Є. Пушко-Цибуляк // Вісник Національної академії державного управління. – 2013. – №11. – С. 265–271.
2. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України від 05.04. 2007 р., № 877-V // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 29. – Ст. 389.
3. Про лікарські засоби: Закон України від 04.04.1996 р., № 123/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 22. – Ст. 86.
4. Про затвердження Положення про Державну службу України з лікарських засобів та контролю за наркотиками: Постанова Кабінету Міністрів України від 12.08.2015 р., № 647 // Офіційний вісник України. – 2015. – № 72. – Ст. 2354.
5. Перелік рекомендованих лабораторій, уповноважених Державною службою України з лікарських засобів та контролю за наркотиками, на проведення робіт з контролю якості лікарських засобів: наказ Державної служби України з лікарських засобів та контролю за наркотиками від 14.11.16 № 543. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dls.gov.ua/7/>.
6. Хмельницька О. А. Удосконалення організації контролю якості лікарських засобів на регіональному рівні: автореф. дис. ... канд. фарм. наук / О. Хмельницька. – Харків, 2007. – 24 с.
7. Nadzór nad jakością. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.gif.gov.pl/pl/nadzor/nadzor-nad-jakoscia/485.Nadzor-nad-jakoscia.html>.
8. About HALMED. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.halmed.hr/en/O-HALMED-u/>
9. Directive 2011/62/EU of the European Parliament and of the Council. Official Journal of the European Union. – 2011. – С. 74–87.
10. Деякі питання затвердження граничної чисельності працівників апарату та територіальних органів центральних органів виконавчої влади, інших державних органів: постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.2014р., № 85 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 39. – Ст. 814.
11. Питання оптимізації діяльності територіальних органів Державної служби України з лікарських засобів та контролю за наркотиками: Проект постанови Кабінету Міністрів України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.apteka.ua/article/436973>.
12. Регулювання ринку лікарських засобів в Україні: проблеми та рішення. – 2016. – 130 с.
13. Prawo farmaceutyczne: ustawa Sejm 31.10.2001, №126. Дата оновлення 10.01 2002. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20011261381>.
14. Річний план заходів державного нагляду (контролю) Держлікслужби на 2017 рік: наказ Держлікслужби від 30.11.2016р., № 600. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.diklz.gov.ua/doccatalog/document?id=860176>.
15. Річний план заходів державного нагляду (контролю) Держлікслужби на 2018 рік: наказ Держлікслужби від 29.11.2017р., № 1131. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.diklz.gov.ua/doccatalog/document?id=1068280>.

УДК 351.84

І.М. Долянська
кандидат юридичних наук, доцент,
Університет економіки та права «КРОК»

В.В. Атаманчук
здобувач вищої освіти ступеня «магістр»,
Університет економіки та права «КРОК»

Нормативно-правове регулювання адміністративно-правового захисту безпритульних дітей

Статтю присвячено дослідженню нормативно-правового регулювання адміністративно-правового захисту безпритульних дітей в Україні. Містить змістовний аналіз чинного вітчизняного законодавства в цій сфері, досліджуються проблемні питання правового регулювання адміністративно-правового захисту безпритульних дітей. Визначено проблеми та напрями вдосконалення законодавства у досліджуваній сфері.

Ключові слова: нормативно-правове регулювання, адміністративно-правовий захист, безпритульні діти, законодавство.

И.Н. Долянская
кандидат юридических наук, доцент,
Университет экономики и права «КРОК»

В.В. Атаманчук
соискатель высшего образования степени «магистр»,
Университет экономики и права «КРОК»

Нормативно-правовое регулирование административно-правовой защиты беспризорных детей

Статья посвящена исследованию нормативно-правового регулирования административно-правовой защиты беспризорных детей в Украине. Предлагается содержательный анализ действующего отечественного законодательства в этой сфере, исследуются проблемные вопросы правового регулирования административно-правовой защиты беспризорных детей. Определены проблемы и направления совершенствования законодательства в исследуемой сфере.

Ключевые слова: нормативно-правовое регулирование, административно-правовая защита, беспризорные дети, законодательство.

I. Dolyanovska

*Ph.D. in Law, Associate Professor
University of Economics and Law «KROK»*

V. Atamanchuk

*Post-graduate student,
«KROK» University*

Regulatory and legal regulation of administrative and legal protection of homeless children

The article is devoted to the study of regulatory legal regulation of administrative and legal protection of homeless children in Ukraine. A meaningful analysis of current domestic legislation in this area is given, problematic issues of legal regulation of administrative and legal protection of homeless children are researched. The problems and directions of legislation improvement in the investigated sphere are determined.

Key words: *legal regulation, administrative-legal protection, homeless children, legislation.*

Постановка проблеми

На конституційному рівні безпритульним дітям гарантовано право на всебічний захист з боку держави, що супроводжується демократичними змінами та процесами, які постійно відбуваються у соціумі. Зокрема, на державному рівні проголошено цінність окремої особистості загалом та її життя зокрема. Однак, аналіз існуючих нормативно-правових актів і практики їх реалізації свідчить про те, що на сьогодні існуюча правова база є недостатньо ефективною та потребує удосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

На сьогоднішній день науковцями не приділяється значна увага нормативно-правовому регулюванню адміністративно-правового захисту безпритульних дітей. Хоча окремі з них частково торкалися даної теми, зокрема, серед них слід зазначити: О. О. Мордань – досліджувала питання, присвячені нормативно-правовому забезпеченню соціального захисту позиротілих дітей; Л. О. Кожура – окрему увагу приділяла адміністративно-правовому захисту бездомних осіб і безпритульних дітей; А. В. Пшенична – адміністративно-

правовому забезпеченню прав дітей в умовах проведення антитерористичної операції в Україні.

Тому дане питання потребує подальшого теоретико-правового розвитку та удосконалення.

Формулювання цілей статті

Мета статті – проаналізувати основні нормативно-правові акти, що стосуються адміністративно-правового захисту безпритульних дітей в Україні, та визначити напрями вдосконалення законодавства у досліджуваній сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження

Низка норм, що регулюють захист прав безпритульних дітей, закріплена Конституцією України. Категорію статей, які забезпечують адміністративно-правовий захист, формують частина 3 статті 51 «Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою» та частина 3 статті 52 «Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу» [1].

Зокрема, Сімейним кодексом України (далі – СКУ) [2] закріплено норми, що стосуються влаштування дітей-сиріт і дітей,

позбавлених батьківського піклування (безпритульні діти належать до категорії дітей, позбавлених батьківського піклування). Регламентуються питання: усиновлення; опіки та піклування над вказаними верствами дітей; патронату іншими людьми над цими ж дітьми за плату; прийомної сім'ї; функціонування дитячого будинку сімейного типу, що забезпечує сімейним вихованням та спільним проживанням не менш як п'ятеро дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Зокрема, О. О. Мордань вважає, що до проблемних питань, які не знайшли відображення у СКУ, можна віднести нерегульованість питань щодо сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах [3].

Основоположним законом нашої держави у сфері адміністративно-правового захисту безпритульних дітей є Закон України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей». Відповідно до статті 11 Закону [4], щоб запобігти дитячій безпритульності, держава забезпечує дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, а також особам з їх числа, які до передачі під опіку чи піклування, влаштування у дитячі будинки сімейного типу, прийомні сім'ї, заклади для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, призову на строкову військову службу в Збройні Сили України, взяття під варту або засудження до арешту, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк, мали впорядковане житло, що зберігалось за ними, невідкладне вселення їх у ці приміщення і повернення їм майна, яке вони мали перед переохороненими вище діями.

Виключне значення у системі правового захисту прав дитини відіграє Закон України «Про охорону дитинства». Завданням цього нормативно-правового акта є «розширення соціально-правових гарантій дітей, забезпечення фізичного, інтелектуального, культурного розвитку молодого покоління, створення соціально-економічних і правових інститутів з метою захисту прав та законних інтересів дитини

в нашій державі» [5]. Унікальність закону полягає у тому, що ним чітко визначається система заходів щодо охорони дитинства.

Вищезазначений нормативний акт визначає поняття безпритульних дітей аналогічно до Закону України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей». Нормативний акт перелічує систему заходів щодо охорони дитинства, визначає коло прав та свобод дитини; врегульовує відносини між дитиною, сім'єю і суспільством; містить положення щодо дітей у несприятливих умовах та екстремальних ситуаціях. До недоліків вищезазначених законів можна віднести визначення поняття «безпритульні діти», що, на думку автора, потребує детальнішої конкретизації, оскільки діти, покинуті батьками, не завжди є безпритульними, адже вони можуть перебувати на утриманні інших осіб, які замінюють батьків.

Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» [6] визначає правові основи діяльності органів і служб у справах дітей та спеціальних установ для дітей, на які покладається здійснення соціального захисту і профілактики правопорушень серед осіб, що не досягли вісімнадцятирічного віку.

Відповідно до цього Закону, в Україні утворені та функціонують спеціальні органи, служби, установи й заклади у справах дітей, які забезпечують права дітей (у тому числі безпритульних) на освіту, медичне обслуговування, надання матеріальної підтримки.

Однак, як слушно зазначає Л. О. Кожура, захист прав цієї категорії дітей гальмується через відсутність чіткої координації у роботі відповідних служб. Служба у справах дітей – основний орган, на який покладено захист їх прав [7, с. 103]

Згідно із Законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» [6], Типового положення про притулок для дітей служби у справах дітей, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 9 червня 1997 № 565 [8], Типового положення про центр соціально-психологічної реа-

білітації дітей, затвердженого постановою Кабінету Міністрів від 28 січня 2004 № 87 [9], притулки для дітей та центри соціально-психологічної реабілітації дітей є закладами соціального захисту, в яких безпритульним дітям надається комплексна соціальна, психологічна, педагогічна, медична, правова та інші види допомоги.

Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [10] визначає правові, організаційні, соціальні засади й гарантії державної підтримки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб із їх числа. Закон урегулює: порядок розробки і виконання цільових програм з охорони та соціального захисту дітей, позбавлених батьківського піклування; роботу органів опіки і піклування; оздоровлення, працевлаштування та соціально-трудова реабілітацію цієї незахищеної категорії дітей; права й обов'язки батьків-вихователів; забезпечення безпритульних дітей житлом.

Аналізуючи законодавство у сфері адміністративно-правового захисту безпритульних дітей, неможливо оминати питання їх житлового забезпечення. Житловий кодекс Української РСР гарантував позачергове надання житлових приміщень дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, після завершення терміну перебування у сім'ї опікуна чи піклувальника, прийомній сім'ї, дитячому будинку сімейного типу, закладах для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, а також особам з їх числа у разі відсутності житла або неможливості повернення займаного раніше жилого приміщення в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України [11].

Стаття 33 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [10] зазначає, що діти-сироти й діти, позбавлені батьківського піклування, які досягли 16 років, у разі відсутності в таких дітей житла, мають право зараховуватися

на квартирний облік та соціальний квартирний облік за місцем їх походження або проживання. Після досягнення 18 років такі діти, а також особи з їх числа, протягом місяця забезпечуються соціальним житлом до надання їм благоустроєного жилого приміщення для постійного проживання.

Відповідно до Закону України «Про ратифікацію Європейської соціальної хартії» [12] Україна зобов'язується забезпечувати кожному реалізацію права на житло, закріплене у статті 31 Хартії, шляхом створенням доступу до житла відповідного рівня; профілактикою бездомності та її поступовою ліквідацією, п. 3 даної статті Хартії, в якому закріплюється обов'язок державам встановлювати такі ціни на житло, щоб воно стало доступним для малозабезпечених осіб, прийнятий Україною досі не був.

Органи опіки та піклування, направляючи дітей, позбавлених батьківського піклування, до прийомних родин або в інші, передбачені законодавством заклади, не вживають належних заходів для збереження їх житла. Досягнувши вісімнадцятирічного віку, такі діти не мають куди повернутися, і збільшується вже не кількість безпритульних дітей, а бездомних осіб.

Задля створення необхідних умов для забезпечення та реалізації прав і свобод безпритульних дітей запроваджується їх облік. Ведення обліку цієї вразливої категорії населення – найперший та найнеобхідніший крок для того, щоб безпритульні діти змогли користуватися послугами, отримувати інші види соціального захисту з боку держави й інших суб'єктів.

На законодавчому рівні система обліку та реєстрації закріплюється Законом України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» [4]. Облік безпритульних дітей здійснюється відповідно до Порядку ведення службами у справах дітей обліку дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, затвердженому Наказом Міністерства соціальної політики України від 20 січня 2014 р. № 27 [13]. Служби у справах дітей ведуть облік дітей, які перебувають у

складних життєвих обставинах, зокрема безпритульних. Підставою, закріпленою в п. 2. Порядку, для взяття дитини на облік є систематичне самовільне залишення нею свого постійного місця проживання. У переліку випадків, у разі настання яких дитина береться на облік, не враховані обставини, коли дитина позбавлена батьківської опіки: немає ні батьків, ні осіб, що їх замінюють, і з низки причин опинилася на вулиці.

Одним з ефективних способів подолання явища дитячої безпритульності є інститут усиновлення. Так, Постанова Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2008 року № 905 «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей» зазначає, що усиновлення дітей є пріоритетною формою влаштування безпритульних дітей і регламентує порядок цієї процедури [14].

За офіційними даними Міністерства соціальної політики, у 2015 році кількість усиновлених громадянами України дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, налічує 1489 дітей та 51 дитина усиновлена іноземними громадянами; за 2016 рік громадянами України усиновлено 1490 дітей, іноземними громадянами – 17; за 2017 рік усиновлено 1518 дітей громадянами України, а іноземними – 13. Однак, зазначені дані в порівнянні з попередніми роками істотно знизилися, причини багатоаспектні, починаючи від економічної та політичної ситуації, що склалася в країні, закінчуючи проблематичною процедурою усиновлення.

Не менш ефективним способом подолання дитячої безпритульності є встановлення патронату над дитиною. Патронат над дитиною – це комплексна послуга, що передбачає тимчасовий догляд, виховання та реабілітацію дитини в сім'ї патронатного вихователя. Метою цієї послуги є забезпечення права на виховання в сімейному середовищі дитини, яка через складні життєві обставини не може проживати разом зі своїми біологічними батьками або іншими законними представниками,

надання комплексу послуг у відповідності до найкращих інтересів дитини в період подолання її сім'єю таких обставин або пошук найбільш оптимальної форми влаштування дитини. Постановою Кабінету Міністрів України від 16 березня 2017 р. № 148 «Деякі питання здійснення патронату над дитиною» [15] визначається порядок створення та організації діяльності патронатної сім'ї, порядок оплати послуг щодо здійснення патронату над дитиною й виплати соціальної допомоги на дитину, влаштовану до такої сім'ї. Вся робота в цьому напрямі проводиться у тісній співпраці з громадськими організаціями. Серед них, зокрема, Міжнародна благодійна організація «Партнерство «Кожній дитині», якою за фінансової підтримки Всесвітнього дитячого фонду практично запроваджено сімейний патронат і створено перші в Україні патронатні сім'ї.

5 квітня 2017 року було видано Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» до 2021 року» [16]. Прийняття цього документу було здійснено в рамках реалізації Конвенції ООН про права дитини, а також імплементації європейських стандартів і підходів до забезпечення прав дітей, розбудови ефективної системи захисту прав та інтересів дитини на рівні територіальної громади в умовах децентралізації, створення дружнього до дітей середовища відповідно до міжнародного рівня.

Постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 року № 564 «Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу» [17] передбачено створення належних умов для виховання безпритульних дітей у сімейному оточенні.

Дитячим будинком сімейного типу є окрема сім'я, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, що беруть на виховання та спільне проживання не менш як 5 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківсько-

го піклування. Вихованці перебувають у такому закладі до досягнення 18-річного віку, а у разі продовження навчання у професійно-технічному, вищому навчальному закладі I-IV рівня акредитації – до 23 років або до закінчення відповідних навчальних закладів [17].

Неможливо не погодитися з думкою А. В. Пшеничної, що впродовж останніх років Україна здійснила низку заходів задля покращення забезпечення прав дітей шляхом приведення системи національного законодавства щодо адміністративно-правового забезпечення прав дітей до вимог міжнародних стандартів. Проте, впродовж останніх двох років в Україні відбулися події, які суттєво вплинули на забезпечення прав значної частини населення України, в тому числі й дітей. Починаючи з 2014 року, після анексії Автономної Республіки Крим та розв'язання конфлікту в Донецькій та Луганській областях в Україні була розпочата антитерористична операція (далі – АТО). За час проведення АТО в Донецькій і Луганській областях загинуло від 68 до 199 дітей, поранено – від 186 до 500. Узагалі, за даними дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), від дворічного конфлікту на сході України постраждало близько 580 тис. дітей [18, с. 1].

У системі адміністративно-правового захисту дитинства головним нормативним актом є Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП). За аналогією з кримінальним законодавством, КУпАП включає в себе перелік конкретних діянь, що визнаються державою адміністративними проступками, та встановлює міру відповідальності за їх вчинення. У положеннях кодексу міститься чимало норм, в яких закріплено правопорушення у сфері дитинства.

Адміністративно-правова охорона інтересів дитини проявляється у статті 184 КУпАП. Відповідно до її положень, ухилення батьків або осіб, що їх замінюють, від виконання передбачених законодавством обов'язків щодо забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання неповнолітніх дітей тягне за собою попе-

редження або накладення штрафу від одного до трьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [19].

Окремий нормативний вираз має насильство в сім'ї, покарання стягнення за вчинення якого забезпечується як нормами КУпАП, так і окремими законодавчими актами. У вигляді правопорушення насильство в сім'ї регулюється статтею 173-2 вказаного кодексу [19].

Неможливо не зазначити зміни у законодавстві: доповнення статті 173 КУпАП статтею 173-4 із визначенням поняття «булінг». Вона визначає «булінг» як «діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого».

Штраф за булінг – 850-1700 грн або громадські роботи на 20-40 годин. Якщо цькувала група осіб або ж повторно протягом року, то штраф складатиме 1700-3400 грн або ж громадські роботи на строк 40-60 годин.

Якщо порушники – підлітки віком від 14 до 16 років, передбачено такі самі санкції, але їх накладатимуть на батьків чи опікунів.

Окрім того, передбачено штраф для керівника закладу освіти, якщо він не повідомить до Нацполіції про факти булінгу. Санкція передбачає штраф 850-1700 грн або виправні роботи на строк до одного місяця з відрахуванням до 20% заробітку.

У свою чергу, на законодавчому рівні існує ще один спеціальний акт – Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [20]. На відміну від Кодексу України про адміністративні правопорушення, вказаний офіційний документ визначає організаційно-правові засади запобігання та протидії домашньому насильству, основні напрями реалізації

державної політики у сфері запобігання й протидії домашньому насильству, спрямовані на захист прав та інтересів осіб, які постраждали від такого насильства, в тому числі неповнолітніх і малолітніх осіб.

Положення останнього суттєво доповнюють норми КУпАП. Подібна дворівнева система регулювання насильства в сім'ї дозволяє не тільки притягувати до відповідальності суб'єктів за фактом вчинення ними представленою протиправного діяння, а й створювати умови, за якими такі порушення будуть неможливі в майбутньому, що зумовить зниження кількості безпритульних дітей.

У системі кримінального захисту дитинства головним нормативним актом є Кримінальний кодекс України [5]. Значну суспільну небезпеку становить залучення дорослими неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність (стаття 304 Кримінального кодексу України «Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність»).

Окрім відповідальності за неналежне виховання дітей, Кримінальний кодекс України містить статті, які також передбачають відповідальність батьків та осіб, що їх замінюють, за різні види злочинів проти дітей: стаття 150 «Експлуатація дітей», стаття 150-1 «Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом», стаття 155 «Статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості», стаття 156 «Розбещення неповнолітніх», стаття 164 «Ухилення від сплати аліментів на

утримання дітей», стаття 167 «Зловживання опікунськими правами», стаття 304 «Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність», стаття 166 «Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування».

Висновки

Зазначений перелік нормативно-правових актів, що здійснюють регулювання адміністративно-правового захисту безпритульних дітей, не є вичерпним, існує низка інших нормативно-правових актів, які забезпечують захист безпритульних дітей. Багато положень чинного законодавства мають декларативний характер, а ефективність механізмів реалізації правових норм на практиці є досить слабкою. Чинне законодавство України потребує доопрацювання щодо конкретизації поняття «безпритульні діти», юридичне визначення якої на сьогодні розкрито не у повному обсязі та потребує конкретизації. Потребує вдосконалення українське законодавство у сфері міжнародного усунування дітей і впровадження послуги з альтернативного догляду - патронату над дитиною. Крім того, існують серйозні прогалини законодавства в сфері житлового забезпечення безпритульних дітей. Ураховуючи той факт, що ставлення держави до проблем дітей, особливо до проблем дитячої безпритульності, є показником розвитку суспільства, тому основою державної політики щодо захисту таких дітей є створення дієвої нормативної правової бази щодо захисту їх прав і гарантій.

Література

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 р. № 2947-III // Офіційний вісник України. – 2002. – №7. – Ст. 273.
3. Мордань О. О. Нормативно-правове забезпечення соціального захисту посиротілих дітей: проблеми та напрями вдосконалення / О. О. Мордань. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.academy.gov.ua/ej/ej16/txts/12MOOPNV.pdf>.
4. Закон України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» від 02.06.2005 р. № 2623-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 26. – Ст. 354.
5. Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р. № 2402-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30. – Ст. 142.
6. Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24.01.1995 р. № 20/95 // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 6. – Ст. 35.

7. Кожура Л. О. Адміністративно-правовий захист бездомних осіб і безпритульних дітей: дис. канд. юрид. наук : 12.00.07 / Л. О. Кожура; Нац. акад. внутр. справ. – Київ, 2013. – 247 с.

8. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Типове положення про притулок для дітей служби у справах дітей» від 09.06.1997 р. № 565 // Офіційний вісник України. – 1997 р. – № 24. – Ст. 61.

9. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Типового положення про центр соціально-психологічної реабілітації дітей» від 28.01.2004 р. № 87 // Офіційний вісник України. – 2004 р. – № 4. – Ст. 168.

10. Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13.01.2005 №2342-IV// Урядовий кур'єр. – 2005. – № 19.

11. Житловий кодекс Української РСР від 30.06.1983 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1983. – № 28. – Ст. 573.

12. Закон України «Про ратифікацію Європейської соціальної хартії» (переглянутої) від 14.09.2006 р. N 137-V // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – №43. – Ст. 418.

13. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на період до 2021 року» від 30.05.2018 р. № 453 // Офіційний вісник України. – 2018. – № 453.

14. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей» від 8 жовтня 2008 р. № 905 // Офіційний вісник України. – 2008. – № 79. – Ст. 2660.

15. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання здійснення патронату над дитиною» від 16.03.2017 р. № 148 // Офіційний вісник України. – 2017. – № 26. – Ст. 739.

16. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року»: від 5 квітня 2017 р. № 230-р // Урядовий кур'єр. – 2017. – № 70.

17. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу» від 26 квітня 2002 р. № 564 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 18. – Ст. 925.

18. Пшенична А. В. Адміністративно-правове забезпечення прав дітей в умовах проведення антитерористичної операції в Україні: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.07 / А. В. Пшенична; Держ. НДІ М-ва внутр. справ України. - Київ, 2015. – 21 с.

19. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 7 грудня 1984 року № 8073-X // Відомості Верховної ради УРСР – 1984. – додаток до № 51. – Ст. 1122 (поточна редакція від 23.11.2018 р.).

20. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07.12.2017 р. № 2229-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2018. – № 5. – Ст. 35.

21. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III // Відомості Верховної ради України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.

УДК 35.072.3 : 331.5

І.М. Доляновська
кандидат юридичних наук, доцент,
Університет економіки та права «КРОК»
А.Ю. Мацик
здобувач вищої освіти ступеня «магістр»,
Університет економіки та права «КРОК»

Напрями державного захисту прав дітей, які належать до найуразливіших категорій

У статті висвітлено головні проблеми, які виникають в Україні при здійсненні захисту прав та інтересів дітей, які належать до найуразливіших категорій. Проблема забезпечення прав дитини – одна з наболілих проблем людства. Діти внаслідок вікових особливостей розвитку становлять групу осіб, що характеризується наївністю, довірливістю, залежністю від інших осіб, піддатливістю до різних маніпуляцій та зловживань із боку дорослих. Вони є однією з найменш захищених верств населення, саме тому потребують найбільшого захисту держави.

Ключові слова: діти, проблеми захисту прав дітей, державний захист.

И.Н. Доляновская
кандидат юридических наук, доцент,
Университет экономики и права «КРОК»
А.Ю. Мацик
соискатель высшего образования степени «магистр»,
Университет экономики и права «КРОК»

Направления государственной защиты прав детей, принадлежащих к наиболее уязвимым категориям

В статье освещены главные проблемы, которые возникают в Украине при осуществлении защиты прав и интересов детей, принадлежащих к наиболее уязвимым категориям. Проблема обеспечения прав ребенка - одна из наиболее проблем человечества. Дети в результате возрастных особенностей развития составляют группу лиц, характеризующуюся наивностью, доверчивостью, зависимостью от других лиц, податливостью к различным манипуляциям и злоупотреблениям со стороны взрослых. Они являются одним из наименее защищенных слоев населения, именно поэтому нуждаются в наибольшей защите государства.

Ключевые слова: дети, проблемы защиты прав детей, государственная защита.

I. Dolyanovska
Ph.D. in Law, Associate Professor
University of Economics and Law «KROK»

A. Matsyuk
Post-graduate student,
«KROK» University

Areas of state protection of the rights of children belonging to the most vulnerable categories

The article outlines the main problems that arise in Ukraine in the protection of the rights and interests of children belonging to the most vulnerable categories. The problem of ensuring the rights of the child - one of the painful problems of humanity. Children due to the age-old peculiarities of development make up a group of people characterized by naivety, trust, dependence on others, the ability to handle various manipulations and abuse by adults. They are one of the least protected groups of the population. That is why they need the greatest protection of the state

Keywords: *children, problems of children's rights protection, state protection.*

Постановка проблеми

Неналежна увага до процесу розвитку дитини, до реалізації її прав та свобод веде до викривленого сприйняття нею навколишнього світу, підміни ідеалів, що може відобразитися у поширенні дитячої злочинності, безпритульності, криміналізації суспільства. У дітей, що зростають у несприятливих умовах, розвивається агресія. Злочин для них – це протест проти суспільної байдужості, форма самоствердження і підвищення самооцінки. Недієвість законодавства, декларативність прав та свобод дитини провокують знецінення права в її свідомості, а доступність наркотиків, алкоголю, розповсюдження відеофільмів насильницького характеру сприяють поширенню злочинності у дитячому середовищі.

Важливість теми обумовлена тим, що забезпечення прав є чи не найголовнішою умовою фізичного, психічного благополуччя та розвитку дитини, становлення високого рівня її правової культури й правосвідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблемі захисту прав дитини присвя-

чено значну кількість сучасних наукових досліджень, які допомагають більше проникнути в суть проблемної теми і зорієнтуватися на її специфіку. Це роботи В. Головченка, Х. Лисенка, К. Балабуєва, М. Герасимчука, Ж. Петровича, С. Константинова та інших. Вони досліджували категорію цивільного населення, зокрема й дітей, які залишаються особливо вразливою категорією, незважаючи на зусилля більшості держав світового співтовариства, лишаються основними суб'єктами - об'єктами системної дискримінації, що посилюється особливо в умовах кризових ситуацій, зокрема, під час збройних конфліктів.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Але разом з тим, сучасні риси та підходи державного захисту прав дітей найвразливішої категорії населення потребують постійної уваги та розвитку. Додаткової уваги потребує чинне законодавство у цій сфері з причини недостатньої невідповідності курсу на набуття членства в Європейському Союзі.

Формулювання цілей статті

Мета статті полягає у тому, щоб на підставі аналізу чинного законодавства

та юридичної літератури з'ясувати основні проблеми правового регулювання і фактичної реалізації державного захисту дітей, та запропонувати шляхи їх вирішення.

Виклад основного матеріалу дослідження

Українські діти потребують захисту. Держава у своїй Конституції зобов'язалася захищати права найбільш уразливих категорій дітей. Державними структурами постійно здійснюється оцінка ситуації у сфері захисту прав дітей в Україні. Щороку багато дітей залишаються без батьківського піклування через складні життєві обставини, вживання батьками алкоголю, вживання наркотичних засобів, безвідповідальне ставлення та жорстоке поводження батьків з дитиною. Також існує термін «соціальні сироти» – це діти, які внаслідок економічних, соціальних і морально-психологічних причин при живих батьках залишилися сиротами. «Соціальні сироти» – особлива соціально-демографічна група дітей. Бездоглядні та безпритульні діти відносяться до цієї групи дітей, тобто дітей вулиці [6, с. 89].

Феномен сирітства має неабиякі юридичні наслідки – порушується конституційне право дитини на сімейне виховання та батьківське піклування, а це є порушенням одного з базових прав дитини, проголошених Конвенцією ООН про права дитини. Тому діяльність усіх відповідних соціальних інститутів, у тому числі й держави, має бути спрямована на створення таких форм виховання та утримання дитини-сироти, які хоча б певною мірою могли компенсувати відсутність сім'ї. Певною мірою, тому що всі ці форми можуть лише пом'якшити вплив негативних факторів на дитину, становище, в якому вона опинилася, а не компенсувати повністю відсутність її власної сім'ї [7, с.123].

Пріоритетом влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, визначено саме сімейне виховання, а основними його формами – усиновлення, оформлення опіки (піклування), вла-

штування до прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу. Дітям, які не мають можливості виховуватися в біологічній родині, держава законодавчо гарантує право на сімейне виховання шляхом розвитку сімейних форм їхнього влаштування. Розвиток саме цих форм визначено життєво необхідною умовою виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [2].

Дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківської опіки, законодавство України гарантує низку пільг. Разом з тим, соціальне сирітство набуває загрозливих масштабів. Діти України сиротіють, маючи живих батьків: щороку значна кількість дітей залишається без батьківської опіки. Через низький рівень матеріального забезпечення всиновити чи в дочерити тих, хто опинився в інтернаті, можуть далеко не всі українські громадяни.

Дитячі соціально-виховні заклади ставлять перед собою завдання: забезпечити оптимальні умови життєдіяльності дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки. У справі виховання й утримання дітей в інтернатах наша держава має певні напрацювання: впроваджуються нові навчально-виховні технології; вихованці інтернату залучаються до навчання у загальноосвітніх школах; при інтернатах створюються мініпідприємства, цехи, мініпекарні, що частково допомагає вирішити фінансові проблеми, відкриваються профорієнтаційні центри. Значна частина дитячих будинків та шкіл-інтернатів має слабку матеріально-технічну базу, потребує ремонту житлових та службових приміщень. Вихованці інтернатних закладів забезпечені одягом і взуттям на 60–70%. Матеріальні потреби дітей адміністрація дитячих закладів змушена вирішувати за рахунок спонсорських коштів, отримати які дуже не просто [8, с.202].

Влаштувати дітей після закінчення навчання досить проблематично. Більшість вихованців має намір продовжити навчання, передусім це можливість отримати місце в гуртожитку, фінансову підтримку у вигляді стипендії, інші пільги, встанов-

лені державою. Для 41% найголовнішим при працевлаштуванні є вирішення житлової проблеми.

Верховна Рада України прийняла Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки», відповідно до ст.8 «Держава здійснює повне забезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб із їх числа» [3].

Допомога й утримання таких дітей не можуть бути нижчими за встановлені мінімальні стандарти, що забезпечують кожній дитині рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального та соціального розвитку на рівні, не нижчому за встановлений прожитковий мінімум для таких осіб.

У порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, випускники навчальних закладів із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, забезпечуються за рахунок навчального закладу або відповідної установи одягом і взуттям, а також одноразовою грошовою допомогою в розмірі не менше шести прожиткових мінімумів для осіб відповідного віку. Затверджуються Кабінетом Міністрів України нормативи забезпечення одягом та взуттям. За бажанням випускників навчальних закладів, їм може бути видана грошова компенсація в розмірі, необхідному для придбання одягу і взуття.

Вартість повного державного забезпечення у грошовому еквіваленті для дітей віком від народження до трьох років, від трьох до семи років, від семи до десяти років, від десяти до чотирнадцяти років, від чотирнадцяти до вісімнадцяти років та осіб із числа дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, до двадцяти трьох років визначається відповідно до Закону України «Про прожитковий мінімум» [5].

Для тих, хто йде вчитися до професійно-технічних та вищих навчальних закладів, певною мірою проблеми самостійного життя вирішуються. Складніше тим, які

мають розпочати трудове життя відразу після закінчення школи. Законодавчо визначено забезпечення таких дітей житлом та робочим місцем, однак реально ці гарантії практично не реалізуються. До речі, у разі відмови в прийомі на роботу молодих громадян у межах встановленої квоти державна служба зайнятості, відповідно до статті 5 Закону України «Про зайнятість населення», може застосовувати штрафні санкції за кожен таку відмову у п'яти-десятикратному розмірі неоподаткованого мінімуму доходів громадян [4].

На думку провідних учених, держава повинна впроваджувати такі заходи для зменшення кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування:

- дітям, які залишилися без піклування батьків, забезпечувати своєчасне виявлення й облік та надавати їм статус дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування;

- активізувати роботу щодо пошуку кандидатів у потенційні усиновителі, опікуни, піклувальники, прийомні батьки та батьки-вихователі;

- підвищувати рівень матеріального забезпечення населення, що можливе за умов створення робочих місць та адекватного життєвим потребам розміру оплати праці;

- реалізовувати соціальні програми, спрямовані на матеріальну та соціальну підтримку сімей з дітьми, молодих сімей, неповних сімей; соціальну політику, спрямовану на піднесення сімейних цінностей, формування культури сім'ї, виховання в батьків відповідальності за виконання батьківських обов'язків;

- боротися з алкоголізацією та наркоманією – суттєві причини поширення соціального сирітства [6, с. 90].

Проблема сирітства в Україні породжує й іншу проблему. Діти, залишені батьками, які не потрапили до інтернату чи втекли з нього, часто стають жертвами торговців живим товаром. Їх продають з метою трансплантації органів або з метою сексуальної чи трудової експлуатації.

Згідно з положеннями статті 149 Кримінального кодексу України, притягти до відповідальності за здійснення будь-якої незаконної угоди щодо передачі людини можна тільки в тому випадку, якщо має місце її переміщення через державний кордон України. Під дію закону, таким чином, не підпадають ситуації, якщо такі дії відбуваються в межах України. Проблема захисту жертв торгівлі дітьми та їх реабілітація потребує уваги та розробки на національному рівні керівних принципів щодо захисту жертв до, протягом і після кримінального розслідування. Потерпілим важко домогтися компенсації навіть у разі доведення факту продажу чи використання дитини з метою сексуальної чи трудової експлуатації. Звинувачену в торгівлі дітьми людину можуть посадити на 15 років за ґрати, конфіскувавши при цьому її збереження та майно. Проте коли доходить до цивільного позову про відшкодування моральних і матеріальних збитків потерпілих, то виявляється, що майно та гроші вже конфісковані й стягувати неможливо. Якщо, за рішенням суду, призначена конфіскація, то найчастіше трапляється так, що потерпіла особа знову ж таки не може отримати через суд відшкодування. Трапляється так, що люди, які займаються торгівлею людьми/дітьми, намагаються робити так, щоб за ними не числилося майно. На банківському рахунку офіційно вони також не мають коштів. До того ж потерпіла сторона може висувати вимоги на більшу суму, ніж пропонуватиме суд, а у засудженого взагалі може не бути коштів на рахунку – лише квартира. Ускладнює цей процес ще й те, що потерпілим дітям-сиротам дуже складно знайти представників, які б відстоювали їхні права в суді [1].

За перші шість місяців 2018 року поліція виявила майже 200 фактів торгівлі людьми, з них 108 – це сексуальна експлуатація.

Упродовж двох років за підтримки підрозділів з боротьби з торгівлею людьми у 23 областях України було затримано зловмисників, які організували торгівлю

дітьми під прикриттям послуг сурогатного материнства. При чому до суду було передано п'ять кримінальних проваджень щодо продажу неповнолітніх з метою вилучення органів.

Держава повинна захищати дітей, які з тих чи тих причин мають конфлікт із законом, таким чином, попереджуючи наступні злочини особи, яка ще недостатньо сформувалася як особистість [6, с.90].

Українські правники виділяють дві групи неповнолітніх, що перебувають у конфлікті із законом:

1. Неповнолітні правопорушники, які були засуджені до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі (такі неповнолітні перебувають на обліку в кримінально-виконавчій інспекції Державного департаменту України з питань виконання покарань та кримінальної міліції у справах неповнолітніх).

2. Неповнолітні правопорушники, які перебувають у місцях позбавлення волі – виховно-трудовах колоніях. Існує ще одна група – ті, хто повернувся з місць позбавлення волі й має соціальні проблеми після свого повернення.

Метою державної системи охорони правопорядку України (ст. 50 Кримінального кодексу України) є не тільки покарання, а і виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так й іншими особами. Щодо неповнолітніх, які порушили закон, широко використовується практика звільнення від відбування покарання з випробуванням, застосування примусових заходів виховного характеру, звільнення від кримінальної відповідальності, адміністративного покарання. Неповнолітній, який вчинив злочин невеликої або середньої тяжкості, може бути звільнений судом від покарання у разі щирого каяття та подальшої бездоганної поведінки. Тоді до нього застосовуються примусові заходи виховного характеру, передбачені п. 2 ст. 105 Кримінального кодексу України [1].

Протягом останніх років спостерігається тенденція до застосування альтернативних форм покарання.

Направляються до загальноосвітніх шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації неповнолітні правопорушники, які потребують особливих умов виховання, в порядку, встановленому законом.

Неповнолітні, що вживають алкоголь, наркотики, а також ті, які за станом здоров'я не можуть бути направлені до загальноосвітніх шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації, в порядку, встановленому законом, направляються до центрів медико-соціальної реабілітації неповнолітніх.

Встановлено законодавством України, що дітям, які перебувають у цих закладах, гарантується право на гуманне ставлення з боку оточуючих, на охорону здоров'я, побачення з батьками або особами, що їх замінюють, отримання базової освіти і професійної підготовки, листування, відпустку, отримання передач, посилок від батьків або гуманітарних, благодійних та інших організацій, які виявили бажання допомогти їм [6, с.80].

Згідно зі ст. 33 Закону України «Про охорону дитинства», затримання та арешт неповнолітніх застосовується як винятковий захід і тільки у випадках та порядку, встановлених законом. Про затримання дитини відповідні органи негайно повідомляють батьків чи осіб, які їх замінюють, а також органи прокуратури. Забороняється утримання дитини в одному приміщенні з дорослими затриманими, арештованими чи засудженими особами [2].

На спеціальну систему виправних установ покладено виконання визначеного судом покарання у вигляді позбавлення волі. Державний департамент України здійснює загальне керівництво з питань виконання покарань цими установами. У структурі Департаменту існує 11 виховно-трудових колоній для неповнолітніх: 10 – для юнаків (Дубенська, Ковельська, Кременчуцька, Павлоградська, Перевальська,

Маріупольська, Прилуцька, Курязька, Самбірська, Бережанська) і одна — для дівчат (Мелітопольська). У всіх колоніях функціонують загальноосвітні середні школи та професійно-технічні училища, в яких підлітки мають можливість навчатися та отримати професійну підготовку.

Висновки

Отже, державний захист має бути на-самперед направлений на такі категорії дітей: діти-сироти, соціальні сироти, діти з особливими потребами, неповнолітні правопорушники, діти з неблагополучних сімей, діти вимушених внутрішніх переселенців. Сьогодні одна з найбільш актуальних проблем у всьому світі – це діти, позбавлені сім'ї, що опинилися викинутими на вулицю в результаті важких життєвих обставин. Вуличні й працюючі діти, звичай, живуть у жахливих обставинах і є жертвами всіх видів насильства. Багато хто з них страждає різними захворюваннями. Багато хто з них навряд чи коли-небудь ходив до школи або вже не ходить більше до школи. Якщо ці діти переживуть голод, проституцію, сексуальне насильство, хвороби, соціальне відчуження, утиск поліції, проблеми, пов'язані з порушенням закону, тюремне ув'язнення, вживання дешевих руйнівних наркотиків, небезпечну і низькооплачувану роботу, включаючи рівно-сильні рабству домашні роботи, вони виростуть та перетворяться на безграмотних дорослих.

Відповідальність за радикальне вирішення проблеми соціального відчуження дітей лежить на державі.

Важливо проводити щорічні статистичні перевірки кількості дітей-сиріт, дітей, залишених без батьківського піклування, неблагополучних сімей, в яких виховуються діти, щоб у подальшому своєчасно вживати заходи щодо покращення становища цих дітей задля спільного благополуччя.

Література

1. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001. № 25-26. Ст.131.
2. Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р. // Відомості Верховної Ради, 2001. № 30. Ст.142.

3. Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки» // Відомості Верховної Ради України, 2005. № 6. Ст.147.
 4. Закон України «Про зайнятість населення» від 05.07.2012 р. // Відомості Верховної Ради, 2013. № 24. Ст.243.
 5. Закон України «Про прожитковий мінімум» // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1999. N 38. Ст.348.
 6. Головченко В. Правові засади виховання та захисту прав дитини // Право України, 2008. №5. С. 88-91.
 7. Красножон Т. В. Соціальне сирітство в Україні як соціально-педагогічне явище // Вісник Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, 2009. № 3. С. 122-124.
- Дитинство в Україні: Права, гарантії, захист / М-во України у справах сім'ї та молоді; Укр. ін-т соц. досліджень. Київ : Столиця, 2008. 245 с.

УДК 342.6 : 342.9

М.С. Міщук
Заслужений юрист України,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
Університет економіки та права «КРОК»

М.Л. Скакун
здобувач рівня вищої освіти «магістр»,
Університет економіки та права «КРОК»

Участь громадськості в прийнятті рішень міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади: реалії та проблемні питання

У статті досліджено особливості участі громадськості в прийнятті рішень центральними органами виконавчої влади (далі – ЦОВВ), юридичні та практичні перепони такої участі, а саме щодо звернень громадських об'єднань, адміністративного оскарження рішень, дії чи бездіяльності ЦОВВ, а також притягнення державних службовців до дисциплінарної відповідальності.

Ключові слова: міністерства, центральні органи виконавчої влади, громадськість, участь громадськості в прийнятті рішень центральними органами виконавчої влади.

Н.С. Мищук
Заслуженный юрист Украины,
кандидат юридических наук,
доцент кафедры государственно-правовых дисциплин,
Университет экономики и права «КРОК»

М.Л. Скакун
соискатель высшего образования степени «магистр»,
Университет экономики и права «КРОК»

Участие общественности в принятии решений министерствами и другими центральными органами исполнительной власти: реалии и проблемные вопросы

В статье исследованы особенности участия общественности в принятии решений центральными органами исполнительной власти (далее – ЦОИВ), юридические и практические препятствия такого участия, а именно относительно обращений общественных объединений, административного обжалования решений, действий или бездействия ЦОИВ, а также привлечения государственных служащих к дисциплинарной ответственности.

Ключевые слова: министерства, центральные органы исполнительной власти, общественность, участие общественности в принятии решений центральными органами исполнительной власти.

M. Mischuk
*Honored lawyer of Ukraine,
candidate of legal sciences,
associate professor of the department
of state and legal disciplines,
«KROK» University*

M. Skakun
*master's degree student
«KROK» University*

Public participation in decision-making by ministries and other central executive bodies: realities and issues

The article explores the peculiarities of public participation in decision-making by central executive authorities (further – CEA), the legal and practical obstacles to such participation, namely, the appeals of public associations, administrative appeals against decisions, actions or inactivity of the CEB, as well as the bringing of state officials to disciplinary liability.

Keywords: *ministries, central executive authorities, the public, public participation in decision-making by central executive authorities.*

Постановка проблеми

Для реалізації конституційного права громадськості брати участь в управлінні державними справами [1] саме на рівні ЦОВВ діє цілий комплекс можливих інструментів такої участі, а саме: надання пропозицій відповідно до законодавства стосовно звернень громадян [2]; проведення громадських експертиз діяльності ЦОВВ [9]; проведення антикорупційних та антидискримінаційних експертиз проектів нормативно-правових актів [4,5]; участь в роботі консультативно-дорадчих органах, зокрема колегій, громадських радах, комісіях, робочих групах тощо [6]; проведення аналізу впливу та відстеження результативності регуляторних актів [3]; участь в консультаціях з громадськістю, а також можливість їх ініціювання [8] та інші.

Незважаючи на наявність таких інструментів, в Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки було визначено проблему недостатності практики залучення громадськості до формування

та реалізації державної політики, а також відсутність взаємної довіри між органами державної влади та громадськістю [7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Науковці до цього часу не приділяли значної уваги питанням участі громадськості в прийнятті рішень саме ЦОВВ. Хоча окремі з них, досліджуючи участь громадськості в управлінні державними справами взагалі, частково торкалися даної теми, зокрема, серед них слід відзначити: В.В. Головка, О.А. Зарічного, М.А. Гирик, С.М. Хомова, О.М. Лисенко, О.В. Турій, В.В. Ладиченко, Д.В. Проценко тощо.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Одним з основних аспектів участі громадськості в прийнятті рішень ЦОВВ є реалізація права громадських об'єднань на звернення, який досі не врегульовано спеціальним законодавством. Також невирішеним є питання оскарження громадськістю рішень, дій чи бездіяльності

міністерств в адміністративному порядку до Кабінету Міністрів України. Крім того, майже відсутня практика громадськості щодо участі в притягненні до дисциплінарної відповідальності державних службовців центральних апаратів таких органів.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження проблем участі громадськості в прийнятті рішень ЦОВВ.

Виклад основного матеріалу дослідження

Основною складовою частиною громадськості, крім громадян, є громадські об'єднання (надалі – ГО), адже їх основною метою є здійснення та захист прав і свобод, а також задоволення суспільних інтересів.

Пунктом 2 частини першої статті 21 Закону України «Про громадські об'єднання» визначено, що ГО мають право звертатися у порядку, визначеному законом, до органів державної влади, їх посадових і службових осіб з пропозиціями (зауваженнями), заявами (клопотаннями), скаргами. Проте, спеціального законодавства, який визначав би цей порядок, немає. Існуючу прогалину можна було б подолати, застосовуючи відповідні норми Закону України «Про звернення громадян» за аналогією. Проте, позиція більшості ЦОВВ схиляється до того, що звернення ГО треба розглядати як листи юридичних осіб, хоча діючим законодавством не визначено такої процедури, крім питань реєстрації та виконання їх листів відповідно до інструкцій з діловодства.

Серед практики міністерств з цього питання варто виокремити позитивну діяльність Міноборони, яке реєструє та розглядає звернень ГО як звернення громадян, та Мінмолодьспорту, яке активно сприяє реалізації прав ГО-заявників відповідно до статті 18 Закону України «Про звернення громадян».

Проте, варто також висвітлити і негативну практику Мінсоцполітики щодо цього питання. Так, в міністерстві не роз-

поділяють звернення ГО на заяви, скарги та пропозиції. Відсутнє також розуміння, що таке письмова форма звернення, в міністерстві вважають її виключно «паперовою», хоча ще в 2015 році в більшість нормативно-правових актів, які визначають письмову форму, було внесено зміни. Цими змінами письмова форма стала означати також і електронну форму.

Проведені дослідження щодо отримання та реєстрації міністерствами електронних документів ГО у зв'язку з виходом постанови Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) від 17 січня 2018 р. № 55 «Про деякі питання документування управлінської діяльності» [10]. Пунктом 45 Типової інструкції з документування управлінської інформації в електронній формі та організації роботи з електронними документами в діловодстві, електронного міжвідомчого обміну, затвердженою цією постановою, визначено, що «факсограми та інші електронні документи, що надходять електронною поштою без/з електронним цифровим підписом (електронною печаткою), реєстрації не підлягають». Серед 11 досліджуваних в грудні 2018 року міністерств (МОН, Мінсоцполітики, Мінкультури, Мінекономрозвитку, Міненерговугілля, Міноборони, МВС, МОЗ, МТОТ, МП, Мінмолодьспорт) тільки Мінсоцполітики застосовує цю норму безпосередньо до листів ГО, вириваючи її зміст з контексту, а також прямо на цьому наполягає, розмістивши відповідне інформаційне повідомлення на своєму офіційному веб-сайті.

Проте, за результатами юридичного аналізу цієї норми було встановлено наступне. Дана Інструкція (згідно абзацу сьомому пункту 1) поширюється на всі електронні документи, що створюються, відправляються або одержуються секретаріатом КМУ, ЦОВВ, їх територіальними органами, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими органами виконавчої влади, підприємствами, установами, організаціями, що належать до сфери управління центральних або місцевих ОВВ (далі - установи). ГО не належить до

жодного перерахованого об'єкта дії цієї інструкції.

Можна було б тлумачити цей абзац таким чином, що інструкція буде застосовуватись у випадку отримання електронних документів ГО, адже вона поширюється на відносини щодо отримання електронних документів міністерством від усіх юридичних осіб, навіть які не є установами в значенні пункту 1. Проте пункт 10 виправляє недосконалість абзацу 7 пункту 1 і встановлює, що організація обміну електронними документами саме з іншими установами здійснюються виключно з використанням системи електронного документообігу установи, інтегрованої до системи взаємодії.

Цей висновок підтверджується також положеннями Регламенту організації взаємодії органів виконавчої влади в електронній формі, затверджений тою ж самою постановою. Згідно пункту 3 Регламенту система електронної взаємодії органів виконавчої влади (СЕВ ОБВ) визнається єдиною допустимою формою юридично значимої взаємодії органів виконавчої влади в електронній формі. Отже, вимога надсилати свої електронні документи, щоб вони мали статус офіційних та відповідно реєструвалися в установі, застосовується виключно до органів виконавчої влади. На підтвердження цього, тим же пунктом встановлено, що СЕВ ОБВ є пріоритетною (проте не обов'язковою та не основною) формою взаємодії органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства у разі, коли вони в установленому порядку підключилися до системи взаємодії.

Враховуючи вищенаведене, Мінсоцполітики грубо порушує права ГО на звернення, інші міністерства, хоч і роблять це в деяких випадках, однак не демонструють це на широкий загал.

Проте, що робити громадськості, яка стикається з порушенням міністерствами своїх прав? З одного боку є можливість судового оскарження рішень, дій чи бездіяльності міністерств та інших ЦОВВ, яке може тривати декілька років, потребувати значних зусиль та ресурсів. З іншого боку,

існує можливість такого оскарження в адміністративному порядку, який і було проаналізовано.

Судячи з наявної інформації, практика адміністративного оскарження є відсутньою або недостатньо розвинутою та застосовується, переважно, щодо оскарження в сфері надання адміністративних послуг та державного нагляду ЦОВВ. На покращення цієї ситуації Мін'юстом було розроблено, Кабінетом Міністрів України погоджено та внесено до Верховної Ради України, проект Закону про адміністративну процедуру, зареєстрованого за №9456 від 28.12.2018 [11].

Як зазначено в пункті 4 зазначеного законопроекту: «На сьогодні питання практичної реалізації громадянами України права на звернення до органів виконавчої влади їх посадових осіб....., а також деякі процедурні питання розгляду таких звернень регулюють Закон України «Про звернення громадян».....». Отже, проаналізуємо практику адміністративного оскарження відповідно до ЗУ «Про звернення громадян».

Наявні форми звітності, що подаються ЦОВВ до СКМУ та АПУ, не дають прямих індикаторів успішності розгляду скарг, проте є побічні показники, це кількість повторних звернень (незадоволених попереднім результатом опрацювання скарги або заяви) або кількість самих скарг. За 3-й квартал 2018 році ці показники наступні: МВС – 210 повторних, 397 скарг; МЗС – 0 повторних, 19 скарг; Мінагрополітики – 19 повторних, 104 скарги; МЕРТ – 63 повторних, 3 скарги; Міненерговугілля – 48 повторних, 0 скарг; Мінінфраструктури – 49 повторних, 239 скарг; Мінкультури – 0 повторних, 116 скарг; Мінмолодьспорт – 22 повторних, 13 скарг; Міноборони – 39 повторних, 934 скарг; Мінприроди – 92 повторних, 49 скарг; Мінфін – 58 повторних, 30 скарг; МОЗ – 1074 повторних, 415 скарг.

Якщо зосередитись на скаргах, які виникають внаслідок порушення законодавства участі в прийнятті рішень ЦОВВ, то до центрального апарату міністерства

(за принципом подання скарги у порядку підлеглості вищому органу) можна звертатись за оскарженням рішення ЦОВВ, діяльність яких спрямовується та координується через міністра, а також територіальних органів міністерства. Відповідно до закону міністерство не може розглядати скаргу на свої дії, рішення чи бездіяльність, проте на практиці відбувається саме так. Наприклад, відповідь громадянину з прийнятим рішенням надійшла за підписом керівника департаменту, державного секретаря або заступника міністра. В цьому випадку, громадянин не знаючи, що незалежно від підпису рішення було прийнято саме міністерством, а не посадовою особою, може звертатись за оскарженням рішення підписанта до Міністра. Зазвичай, такі ж роз'яснення громадянин може отримати і в громадській приймальні. Проте, це не завжди погано. Так, ГО «Українська Демократія» звернулася листом від 22 січня 2018 №22-01-182 до державного секретаря Мінрегіону щодо оскарження дій міністерства, а саме порушення порядку розгляду експертних пропозицій за результатами громадської експертизи. Зокрема було вказано на не затвердження наказом заходів з реалізації експертних пропозицій. Результатом оскарження стало видання наказу Мінрегіону від 09.02.2018 №29 «Про результати громадської експертизи», яким було затверджено заходи з реалізації всіх без винятку пропозицій організації [12].

Якщо ж громадянин, відповідно до Закону, подає скаргу до КМУ – вищому органу у системі органів виконавчої влади, така скарга (навіть якщо оскаржуване рішення було за підписом міністра) все одно буде направлена за належністю або за резолюцією одного з заступників державного секретаря, державного секретаря СКМУ, міністра КМУ, одного з віце-прем'єр-міністрів України або навіть самого Прем'єр-міністра України до міністра або на міністерство. Текст резолюції-доручення може бути приблизно наступним: «Розглянути відповідно до чинного законодавства». Крім того, відсутнє під-

твердження того, щоб на засіданні КМУ розглядалась чиясь скарга – посадові особи секретаріату КМУ вказують на відсутність в Регламенті КМУ відповідної процедури, також вказують на те, що рішення КМУ – це виключно постанови та розпорядження. Це не відповідає дійсності, адже на засіданні КМУ приймаються також протокольні рішення, якими можна надавати доручення ЦОВВ на конкретну дію.

Отже, на практиці адміністративне оскарження рішень міністерств до КМУ здійснюється з порушенням установленого законом порядку, хоча доручення-резолюція Прем'єр-міністра може бути інколи дієвим інструментом. Так, наприклад, ГО «Українська Демократія» звернулася до КМУ з оскарженням бездіяльності НАЗК щодо розгляду експертних пропозицій відповідно до пункту 7 Порядку сприяння проведенню громадської експертизи. Прем'єр-міністром України було надано доручення НАЗК від 16 березня 2018 року №46-01/465 розглянути скаргу на свою ж бездіяльність. Результатом стало видання наказу Голови НАЗК від 26.03.2018 №42/18 «Про підвищення ефективності взаємодії НАЗК з громадськістю», яким було затверджено заходи з реалізації пропозицій організації [13].

Варто також відмітити можливість впливу на дотримання законодавства участі громадськості в прийнятті рішень ЦОВВ їх посадовими особами шляхом подання заяв керівникам державної служби в ЦОВВ (КДС) про відкриття дисциплінарного провадження щодо посадової особи, в діях чи бездіяльності якої є ознаки дисциплінарного проступку. За матеріалами громадських експертиз, які проводила ГО «Українська Демократія» стосовно 10 міністерств наприкінці 2018 року, за три квартали цього року не було ініційовано жодного такого провадження. Хоча в діяльності організації наявна позитивна практика в цій сфері. Так, організація направила до КДС Мінінфраструктури заяву про відкриття дисциплінарного провадження стосовно посадової особи міністерства, яка була виконавцем щодо

опрацювання запиту організації на проведення громадської експертизи діяльності міністерства в 2017 році та порушила свої обов'язки, встановлені актами законодавства. Резолюцією державного секретаря на цю заяву було надано доручення керівнику кадрової служби міністерства підготувати відповідні документи для дисциплінарної справи. Варто зазначити, що відкриття провадження ще не означає притягнення до відповідальності, так тривалий час не проводилось засідання дисциплінарної комісії. З метою стимулювання діяльності дисциплінарної комісії організацією було подано до міністерства інформаційний запит на копії документів, які були створені під час цього провадження. Невдовзі було проведено засідання комісії, направлено подання КДС про накладення стягнення, за результатом якого КДС було видано наказ «Про притягнення до дисциплінарної відповідальності», яким посадовій особі оголошено догану за неналежне виконання посадових обов'язків.

Крім того, можна зазначити про можливість відкриття такого провадження стосовно посадових осіб за порушення законодавства в сфері доступу до публічної інформації. Так, пунктом 13 частини першої статті 8 закону України «Про державну службу» державному службовцю встановлено обов'язок «надавати публічну інформацію в межах, визначених законом». Отже, порушення цього обов'язку є одним з дисциплінарних проступків відповідно до пункту 5 частини другої статті 65 Закону, а саме: «невиконання або неналежне виконання посадових обов'язків...». Керуючись цими міркуваннями, ГО «Україн-

ська Демократія» влітку 2018 року направила до КДС Мінагрополітики заяву про відкриття дисциплінарного провадження на посадову особу, яка порушила термін надання відповіді на інформаційний запит. Заява була задоволена, державним секретарем було видано наказ про відкриття дисциплінарного провадження.

Висновки

Практика міністерств та інших ЦОВВ щодо застосування законодавства, яке регулює участь громадськості в прийнятті рішень ЦОВВ є різною. Відсутність спеціального законодавства щодо звернень ГО створює законодавчі перепони реалізації права ГО звертатись до міністерств та інших ЦОВВ зі скаргами, заявами, пропозиціями та зауваженнями. Було також встановлено проблему подання електронних звернень ГО у зв'язку з невірним застосуванням законодавства деякими міністерствами.

Оскарження рішень, дій та бездіяльності міністерств в адміністративному порядку до Кабінету Міністрів України не здійснюється в установленому законом порядку, хоча доручення Прем'єр-міністра до ЦОВВ розглянути скаргу на свої ж дії, рішення чи бездіяльність можуть сприяти поновлювати порушене право.

Громадськість не є обізнаною щодо механізмів участі в притягненні до дисциплінарної відповідальності державних службовців за порушення законодавства, яке регулює участь громадськості в прийнятті рішень ЦОВВ. Проте, такі механізми варто застосовувати з метою стимуляції посадових осіб ЦОВВ в подальшому не порушувати законодавство.

Література

1. Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Закон України «Про звернення громадян» від 02.10.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 47. – Ст. 256.
3. Закон України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» від 11.09.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 9. – Ст. 79.
4. Закон України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 49. – Ст. 2056.
5. Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 06.09.2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 32. – Ст. 412.

6. Закон України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17.03.2011 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 38. – Ст. 385.

7. Указ Президента України «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» від 26.02.2016 р. № 68/2016 // Офіційний Вісник України. – 2016. – № 18. – Стор. 290. – Ст. 716.

8. Постанова Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 03.11.2010 № 996 // Офіційний вісник України. – 2010 р. – № 84. – Стор. 36. – Ст. 2945.

9. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» від 05.11.2008 № 976 // Офіційний вісник України. – 2008 р. – № 86. – Стор. 100. – Ст. 2810. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання документування управлінської діяльності» від 17.01.2018 № 55 // Офіційний вісник України. – 2018 р. – № 23. – Стор. 24. – Ст. 770.

11. Проект Закону про адміністративну процедуру, [Електронний ресурс] / Гройсман – Режим доступу до ресурсу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65307.

12. Наказу Мінрегіону від 09.02.2018 №29 «Про результати громадської експертизи», [Електронний ресурс] / Негода – Режим доступу до ресурсу: <http://www.minregion.gov.ua/gromadska-priymalna/public-links/gromadska-ekspertiza-diyalnosti-minregionu/nakaz-minregionu-vid-09-02-2018-pro-rezultati-gromadskoyi-ekspertizi>.

13. Наказ Голови НАЗК від 26.03.2018 №42/18 «Про підвищення ефективності взаємодії НАЗК з громадськістю, [Електронний ресурс] / Корчак – Режим доступу до ресурсу: https://nazk.gov.ua/sites/default/files/docs/2018/pro_nazk/nakaz.pdf.

УДК 348.6

С.Г. Александрова
здобувач наукового ступеня кандидата юридичних наук,
Університет економіки та права «КРОК»

Особливості та недоліки організаційно-правового механізму регулювання акціонерних товариств в Україні

У статті досліджено особливості та недоліки організаційно-правового механізму регулювання акціонерних товариств в Україні. Окремо з'ясовуються, які питання є проблемними у правовому регулюванні акціонерної форми господарювання сьогодні.

Ключові слова: акціонерне товариство, правове регулювання, організаційно-правовий механізм, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку.

С.Г. Александрова
соискатель ученой степени кандидата юридических наук,
Университет экономики и права «КРОК»

Особенности и недостатки организационно-правового механизма регулирования акционерных обществ в Украине

В статье исследованы особенности и недостатки организационно-правового механизма регулирования акционерных обществ в Украине. Отдельно выясняются, какие вопросы являются проблемными в правовом регулировании акционерной формы хозяйствования сегодня.

Ключевые слова: акционерное общество, правовое регулирование, организационно-правовой механизм, Национальная комиссия по ценным бумагам и фондовому рынку.

S. Aleksandrova
Post-graduate student,
«KROK» University

Features and disadvantages of the organizational and legal mechanism of regulation of joint-stock companies in Ukraine

The article explores the peculiarities and disadvantages of the organizational and legal mechanism of regulation of joint stock companies in Ukraine. Separately, they find out what issues are problematic in the legal regulation of the shareholder form of business today.

Keywords: joint-stock company, legal regulation, organizational and legal mechanism, National Securities and Stock Market Commission.

Постановка проблеми

На відміну від країн із розвинутою ринковою економікою, акціонерні товариства (далі АТ) в Україні формувалися не шляхом об'єднання індивідуальних капіталів акціонерів, а завдяки розподілу статутних фондів державних підприємств у ході приватизації. Тому в Україні існує ще багато проблем, пов'язаних із розвитком акціонерної форми господарювання. Відносини форм власності відіграють далеко не останню і навіть одну з основних ролей у стабілізації економічного стану в країні. Не випадково в останні роки проблеми власності, в тому числі акціонерної, набули особливого значення, виникла необхідність їх нового теоретичного осмислення.

Для того щоб вивести країну з кризи, поставити її на один рівень з економічно розвиненими країнами, щоб запрацювали всі важелі ринкового саморегулювання і відносини власності реалізувалися реально, необхідно добре продумане й економічно обгрунтоване державне втручання.

Головними завданнями щодо формування умов для ефективного функціонування акціонерної форми господарювання є створення правової основи, тобто організаційно-правового механізму для регулювання корпоративних відносин, тільки тоді потенційний інвестор буде зацікавлений вкладати кошти в акції українських підприємств.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питанням проблематики державного регулювання акціонерних товариств в Україні присвячено чимало наукових праць, серед яких слід зазначити публікації таких учених, як Р. Тихончука, О. Попова, Л. Прокопчука, О. Поважного, М. Буквинської та інших. Зокрема, недолікам організаційно-правового механізму регулювання акціонерної форми господарювання приділяють увагу такі автори, як О. Мороз, Д. Тавельєва, К. Шапошникова, Л. Птащенко та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Здійснення аналізу наукових праць дозволяє зробити нам висновок про значний науковий інтерес до проблем державного регулювання. Але поза увагою залишилося, по суті, найголовніше питання – недоліки організаційно-правового механізму регулювання акціонерних товариств в Україні та невизначеність порядку ліквідації або реорганізації проблемних питань акціонерних товариств.

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз стану організаційно-правового механізму регулювання акціонерних товариств в Україні, його особливості та недоліки.

Виклад основного матеріалу дослідження

Можна без перебільшення сказати, що акціонування є одним з найбільш дієвих механізмів залучення та акумулювання коштів інвесторів. Інша справа, які соціально-економічні умови будуть сприяти масовому притоку заощаджень саме в акції підприємств. Які заходи і якого порядку має вжити держава для нормального функціонування цього інвестиційного механізму.

Для ефективного функціонування акціонерних товариств у всіх зарубіжних країнах велике значення мають нормативно-правові акти з регулювання цієї сфери. Основними принципами мають бути створення ефективної та гнучкої системи правового регулювання акціонерних товариств в Україні [1, с.27].

В Україні регулювання діяльності та функціонування акціонерної форми господарювання здійснюється органами загальної та спеціальної компетенції і їх відповідними нормативними актами.

Органи загальної компетенції – законодавчі органи, видають нормативні акти, що регламентують загальні основи, статус та зміст акціонерних товариств. Якщо проаналізувати законодавство, яке регулює акціонерні товариства, то на сьогоднішній

день основними нормативно-правовими актами у даній сфері правового регулювання є: Цивільний кодекс України [2], Господарський кодекс України [3], Закон України «Про акціонерні товариства» [4], Закон України «Про цінні папери та фондовий ринок» [5], Закон України «Про депозитарну систему в Україні» [6], Закон України «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні» [7] тощо.

Органи спеціальної компетенції для контролю та впорядкування корпоративної діяльності видають постанови, положення, розпорядження й інші нормативно-правові акти. Забезпечують контроль за діяльністю та регулюють корпоративний стан підприємства з урахуванням і прогнозуванням специфіки даного сектору. До них відносяться:

- Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку;
- Фонд державного майна України;
- Антимонопольний комітет, тільки в рамках та можливостях своїх повноважень.

Насамперед діяльність акціонерних товариств в Україні регулюється Законом України «Про акціонерні товариства», який визначає порядок створення, діяльності, припинення, виділу акціонерних товариств, їх правовий статус, права та обов'язки акціонерів [4, ст. 1].

Акціонерні товариства – також учасники фондового ринку й емітенти, тому їх функціонування також регламентуються нормами Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок» [5], «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні» [7]. Як зазначає О. М. Вінник, акціонерні товариства є суб'єктами господарювання – юридичними особами, вони, як й інші підприємства, регулюються однаковою нормативно-правовою базою [8, с. 8].

Регулювання фондового ринку та діяльності акціонерних товариств здійснює НКЦПФР – Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку України (далі – Комісія). Комісія розробляє і затверджує акти законодавства, які є обов'язкові для виконання всіма учасниками даних відносин, контролює їх своєчасне та повне ви-

конання з тих питань, що підпадають до її компетенції. На сьогодні Комісією створено необхідну систему для нагляду й контролю акціонерних товариств, до неї входить розкриття інформації емітентами, моніторинг функціонування АТ, реагування та відповідні дії на звернення й заяви громадян і юридичних осіб. Якщо буде встановлено правопорушення, Комісія вживає відповідні заходи та необхідні санкції. Тобто, ключовим і суттєвим напрямком роботи Комісії є якісна система правового регулювання, правозастосування, захисту прав акціонерів та контролю за діяльністю АТ – як державного регулятора фондового ринку. До нагляду також відносяться питання, пов'язані з аналізом діяльності АТ як емітента, контроль за повнотою, достовірністю й своєчасністю інформації, які АТ повинні регулярно надавати НКЦПФР. Комісія, в свою чергу, об'єктивно оцінює фінансово-господарську діяльність АТ, та має можливість своєчасно виявити негативні тенденції і недоліки в діяльності та функціонуванні акціонерних товариств, це дає можливість усунути недоліки й негативні наслідки [7, ст. 8].

Проте функціонування даних регулюючих органів, разом з існуючою системою правового регулювання та нагляду за діяльністю АТ, визнається незадовільною. Ефективність регулювання діяльності АТ на фондовому ринку є досить низькою, про це свідчить незначний обсяг цього ринку, а також деформація в корпоративних відносинах в Україні, що відчувається у постійних гучних суперечках, корпоративних конфліктах та перерозподілу власності. Важливою функцією Комісії, як державного регулятора правового регулювання, є наведення порядку в чисельності акціонерних товариств, покращення їх діяльності й поліпшення системи корпоративного управління акціонерних товариств [9, с. 26].

Аналізуючи стан акціонерних товариств та їх значну кількість у державі, можна припустити, що Комісії просто не достатньо часу й чисельності співробітників для ефективного та повного контролю

над акціонерними товариствами в Україні.

Особливістю організаційно-правового механізму регулювання акціонерних товариств в Україні є дворівнева система обліку прав на акції при бездокументальній формі випуску. Тобто, акції, емітовані у бездокументальній формі існують у вигляді облікових записів на рахунках у хранителів як безготівкові кошти, а не у вигляді сертифікатів або інших документів. Підтвердження права власності на акції є виписка, що надається хранителем, з рахунку в цінних паперах. При цьому, само товариство при бездокументальній формі не може вести облік прав на акції.

Дворівнева система обліку прав на акції:

1) хранителі (банки або ліцензовані Комісією торгівці цінними паперами) відкривають зацікавленим особам рахунки у цінних паперах, на які зараховуються акції: про кожен факт зарахування акцій хранителі повідомляють депозитарій;

2) депозитарій, ліцензований Комісією, веде зведений обліковий реєстр власників акцій на підставі даних, що повідомляються йому різними хранителями [6, ст. 18].

Відповідно до Закону України «Про акціонерні товариства» [4] з 29.10.2010р. акції емітуються тільки в бездокументальній формі. До прийняття даного Закону акції існували в документальній формі у вигляді особливих документів – сертифікатів, які підтверджували право власності особи на акції. Сертифікати видавалися акціонерам реєстратором – спеціально уповноваженою особою, що здійснював облік акцій та зберігав реєстр власників іменних цінних паперів акціонерного товариства.

Держава вирішила взяти під одноособний контроль розрахунки на фондовому ринку і створити бездокументарну систему обліку цінних паперів. Вважається, що в даному механізмі правового регулювання є проблемні питання, які піднімаються емітентами та акціонерами.

Основне завдання депозитарних установ (депозитаріїв, зберігачів) – враховувати права власності власників цінних паперів. Подібно до того, як на рахунку в банку

зберігаються ваші безготівкові гроші, в депозитарії на рахунку зберігаються належні вам бездокументарні акції. І подібно до того, як Національний банк України одноосібно відповідає за емісію грошей у країні, Центральний депозитарій реєструє і враховує емісію цінних паперів. Логічно, коли Центральний депозитарій у країні один [10, с. 48].

Такий стан речей створював учасникам ринку й інвесторам цілу низку проблем. Справа в тому, що кожен інвестор або брокер повинен відкрити у зберігача рахунок, на якому будуть знаходитися куплені ним цінні папери, а хранитель, у свою чергу, має рахунок у тому чи тому депозитарії. Кожен емітент (АТ) також обслуговується в певному депозитарії [11, с. 9].

Здавалося б, схема не дуже ускладнюється і може існувати в такому вигляді. Однак зайва ланка в ланцюзі розрахунків – це додаткові ризики, адже збільшується ймовірність технологічних збоїв або помилок при проведенні операцій. Але і це не головне. Головним є то, що коли право власності фактично підтверджується випискою, яку надає хранитель з рахунку в цінних паперах, за підтвердженням депозитарію, акціонер повністю залежить від «людських факторів», таких як збої у комп'ютерній системі, хакерські зломи, недобросовісність працюючого персоналу та інше. Дана система не може повністю гарантувати його майнові права, а згідно із Законом України «Про цінні папери та фондовий ринок», акція – це іменний цінний папір, який посвідчує майнові права його власника (акціонера), що стосуються акціонерного товариства [12, с. 20].

Аналізуючи даний механізм організаційно-правового регулювання, можна зробити висновок про те, що бездокументарна система обліку цінних паперів є непоганим рішенням держави контролювати та захищеності емітентів і власників цінних паперів. Тому щодо прийняття Закону України «Про акціонерні товариства», переписати або знищити реєстр акціонерів, який наразі обліковувався в журналі реєстратором, було простіше, ніж зараз. Про-

те ніяка, навіть найбільш бездоганна система обліку не гарантує ідеальної та безперебійної роботи. Через це, як необхідність додаткового та все ж таки надійного способу підтвердження права власності особи на акції, доповнити документальною формою у вигляді сертифіката, в якому будуть зазначені реквізити емітента та акціонера, а також кількість акцій в АТ. Сертифікат буде видаватися хранителем при відкритті рахунку в цінних паперах. Це дасть можливість акціонеру почувати себе більш захищено і впевнено [13, с. 87].

Висновки

Отже, функціонування акціонерних товариств, як однієї з найбільш розповсюджених організаційно-правових форм господарювання в сучасних умовах, це наперед взаємозв'язок з державою. Акціонерна форма організації підприємства порівняно нова для нашої країни. Засади управління акціонерним товариством ра-

дикально відрізняються від тих, які практикувалися раніше. Вони потребують принципово нової психології і мислення.

Важливим напрямом регулювання корпоративного сектору з боку держави є державне регулювання фондового ринку, воно передбачає комплекс заходів щодо впорядкування, контролю, нагляду за ринком цінних паперів, запобігання зловживанню й порушенню чинного законодавства учасниками цього ринку, впливає на діяльність усіх учасників відповідно до цілей і принципів, обраних державою.

Тільки ефективний організаційно-правовий механізм регулювання акціонерної форми господарювання може гарантувати захист прав акціонерів, інвесторів, врахування вимог з боку інших підприємств, податкових і законодавчих органів, також забезпечити реалізацію фінансово-економічних потреб підприємства для безперебійної та продуктивної роботи акціонерних товариств в Україні.

Література

1. Поважний О. С. Корпоративні відносини в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку : монографія / О. С. Поважний, Н. С. Орлова; Донец. держ. ун-т упр. – Донецьк : Ноулідж, Донец. від-ня. – 2012. – 197 с.
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – №№ 40-44. – Ст.356.
3. Господарський кодекс України від 16.01. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). –2003. – № 18, № 19-20, № 21-22. – Ст.144.
4. Закон України «Про акціонерні товариства» від 17.09.2008 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2008. – № 50 – 51. – Ст. 384.
5. Закон України «Про цінні папери та фондовий ринок» від 23.02.2006 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 31. – Ст. 268.
6. Закон України «Про депозитарну систему в Україні» від 06.07.2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 39. – Ст. 517.
7. Закон України «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні» від 30.10.1996 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 51. – Ст.292.
8. Вінник О. М. Науково-практичний коментар Закону України «Про акціонерні товариства» / О. Вінник. – К. : Юрінком Інтер, 2015. – 312 с.
9. Шульга І. П. Економічна безпека емісійної діяльності акціонерних товариств: монографія / І. Шульга. – Черкаси: Маклуат. – 2014. – 425 с.
10. Близнюк О. П. Сучасні тенденції розвитку акціонерних товариств в Україні : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. / О. Близнюк. // Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг. – 2013. – 342 с.
11. Уманців Ю. М. Шляхи вдосконалення української моделі корпоративного управління / Ю.М. Уманців // Економіка. Фінанси. Право. – 2016. – С.9.
12. Рекова Н. Ю. Механізм управління економічною поведінкою підприємств корпоративної структури : монографія / Н. Ю. Рекова; Донец. держ. ун-т упр. – Донецьк : Ноулідж, Донец. від-ня. – 2015. – 356 с.
13. Назарова Г. В. Керівництво акціонерним товариством: організаційний, регуляторний та мотиваційний аспекти : монографія / Г. Назарова, В. Лаптев. – Х. : Вид. ХНЕУ. – 2014. – 244 с.

УДК 342.922

В.В. Корольова
кандидат юридичних наук, доцент,
Університет «КРОК»

А.О. Григоренко
здобувач ступеня вищої освіти «магістр»,
Університет «КРОК»

Удосконалення регулювання дискреційних повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування при здійсненні владних функцій у сфері земельних відносин

Дослідження присвячено проблемним питанням дискреційних повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування.

Ключові слова: дискреційні повноваження, дискреція, суб'єкти владних повноважень, органи державної влади та місцевого самоврядування.

В.В. Королева
кандидат юридических наук, доцент,
Университет “КРОК”

А.А. Григоренко
соискатель степени высшего образования “магистр”,
Университет “КРОК”

Усовершенствование регулирования дискреционных полномочий органов государственной власти и местного самоуправления при осуществлении властных функций в сфере земельных отношений

Исследование посвящено проблемным вопросам дискреционных полномочий органов государственной власти и местного самоуправления

Ключевые слова: дискреционные полномочия, дискреция, субъекты властных полномочий, органы государственной власти и местного самоуправления.

V. Koroleva

Ph.D. in Law, Associate Professor
University of Economics and Law «KROK»

A. Hryhorenko

competitor of higher education degree “Master”
«KROK» University

Improvement of regulation of discretionary authorities of government authorities and local authorities in the implementation of authentic functions in the land relations

The research is devoted to problematic issues of discretionary powers of state authorities and local self-government.

Key words: discretionary powers, discretion, subjects of power, bodies of state power and local self-government.

Постановка проблеми

Актуальність дослідження зумовлена наявністю у теорії права такого поняття, як «дискреційні повноваження» у суб'єктів владних повноважень, тобто вирішення посадовою особою або державним органом віднесеного до їх компетенції питання на власний розсуд у порядку реалізації дискреційної влади. Говорячи про здійснення дискреційних повноважень, мова йде як про обов'язок, так і про право органу здійснювати такі повноваження. З огляду на зазначене, доцільно розглянути питання меж та обмежень таких повноважень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Теоретичним підґрунтям для дослідження питання дискреційних повноважень є праці вітчизняних та іноземних науковців, серед яких: Н. А. Бааджи, В. М. Венгер, М. О. Стефанчук, Я. Грель, Л. В. Аллахвердова, Т. М. Фуфалько, М. Б. Рісний, Д. Б. Абушенко, Ю. В. Старих, Ф. В. Веніславський тощо.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Роботи зазначених та інших учених здебільшого стосуються теоретичних аспектів адміністративного розсуду суб'єктів

владних повноважень, однак питання меж дискреційних повноважень у сфері земельних відносин авторами досліджено опосередковано. Тому виникає необхідність дослідження практичних питань регулювання дискреційних повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування при здійсненні ними владних функцій у сфері земельних відносин.

Формулювання цілей статті

Спираючись на теоретичні аспекти щодо розуміння дискреційних повноважень, дослідити та запропонувати можливі способи вдосконалення правового регулювання дискреційних повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування при здійсненні ними владних функцій у сфері земельних відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження

У відповідності до ст. 8 Конституції України в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Згідно зі ст. 19 Основного Закону органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі та в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [1].

Під поняттям «дискреційні повноваження» розуміють можливість суб'єкта владних повноважень діяти на власний розсуд, з-поміж декількох можливих варіантів дій обрати будь-який, що з погляду законодавства є правомірним. Так, в юридичній енциклопедії дискреційні повноваження визначаються як право глави держави, голови уряду, інших посадових осіб органів державної влади діяти за певних умов на власний розсуд у межах закону [7, с. 98].

У національному законодавстві поняття дискреційних повноважень було розкрито в Методології проведення антикорупційної експертизи, затвердженій Наказом Міністерства юстиції України від 23.06.2010 № 1380/5, яка станом на дату проведення відповідного дослідження втратила чинність. Проте для визначення поняття «дискреційні повноваження» звернемося до цієї методології, яка його визначає як сукупність прав та обов'язків органів державної влади й місцевого самоврядування, осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, що надають можливість на власний розсуд визначити повністю або частково вид і зміст управлінського рішення, яке приймається, або можливість вибору на власний розсуд одного з декількох варіантів управлінських рішень, передбачених нормативно-правовим актом, проектом нормативно-правового акта [5].

На наявність дискреції в окремій ситуації в нормі закону вказують такі звороти, як: «може», «має право», а не «повинен», «зобов'язаний».

Наприклад, дискреційними повноваженнями керівника органу місцевого самоврядування можна вказати його право призначати на посади та звільняти з посад керівників відділів, управлінь та інших виконавчих органів ради [3].

Відсутність дискреційних повноважень можна продемонструвати на прикладі ч. 7 ст. 118 Земельного кодексу, відповідно до якої відповідний орган виконавчої влади або орган місцевого самоврядування, що передає земельні ділянки державної чи комунальної власності у власність відповід-

но до повноважень, визначених статтею 122 цього Кодексу, розглядає клопотання у місячний строк і дає дозвіл на розроблення проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки або надає мотивовану відмову в його наданні [2, ст. 118, 122]. Незважаючи на очевидну відсутність у даній нормі ознак дискреційних повноважень, у даному випадку відповідні органи місцевого самоврядування, керуючись положеннями ст. 71 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», вважають, що можуть діяти у даному випадку на власний розсуд [3, с. 71].

Використовуючи таку гру слів, відсутність конкретизації повноважень, а також відсутність дієвого механізму притягнення до відповідальності керівника відповідного органу та персонально кожного його члена, деякі суб'єкти владних повноважень зловживають своїми повноваженнями й бачать «дискрецію», там де її немає.

Варто звернути увагу на науковий висновок Верховного Суду України щодо меж дискреційного повноваження суб'єкта владних повноважень та судового контролю за його реалізацією від 13.04.2018 р. і висновків, викладених у ньому, відповідно до яких:

- дискреційне повноваження може полягати у виборі діяти чи не діяти, а якщо діяти, то у виборі варіанту рішення чи дії серед варіантів, що прямо або опосередковано закріплені у законі. Важливою ознакою такого вибору є те, що він здійснюється без необхідності узгодження варіанту вибору з будь-ким;

- дискреційне повноваження надається у спосіб його закріплення в оціночному понятті, відносно-визначеній нормі, альтернативній нормі, нормі з невизначеною гіпотезою. Для позначення дискреційного повноваження законодавець використовує, зокрема, терміни «може», «має право», «за власної ініціативи», «дбає», «забезпечує», «веде діяльність», «установлює», «визначає», «на свій розсуд». Однак наявність такого терміна у законі не свідчить автоматично про наявність у суб'єкта владних повноважень дискреційного повноваження;

- при реалізації дискреційного повноваження суб'єкт владних повноважень зобов'язаний поважати основоположні права особи, додержуватися: конституційних принципів; принципів реалізації відповідної владної управлінської функції; принципів здійснення дискреційних повноважень; змісту публічного інтересу; положень власної компетенції; вказівок, викладених у інтерпретаційних актах; фахових правил, закріплених у нормативних актах; адміністративної практики; судової практики; процедурних вимог [6].

Ураховуючи проведений аналіз адміністративного розсуду при здійсненні владних функцій та виявленні проблемних питань наявності дискреції й можливості діяти на власний розсуд публічних органів у сфері земельних відносин виділимо основні напрями вирішення таких проблемних питань.

Так, вважаємо основними напрямами вирішення проблемних питань, що виникають при здійсненні владних повноважень у сфері земельних відносин такі:

1) зменшення негативних наслідків наявності дискреційних повноважень владних органів, що вирішують питання про укладення договору оренди земельної ділянки (ст. 93 Земельного кодексу України).

Практика відносин у сфері поновлення дії договорів оренди землі комунальної власності потребує перегляду та змін. Вважаємо за необхідне чіткіше встановити межі дискреційних повноважень щодо надання права на користування земельними ділянками для можливості реалізації прав володіння, користування і розпорядження відповідним суб'єктам господарювання будівлями та спорудами, що розташовані на цих земельних ділянках, упродовж терміну існування таких будівель і споруд;

2) зменшення негативних наслідків наявності дискреційних повноважень владних органів, що вирішують питання про передачу у власність та користування земельної ділянки (ст. 118 Земельного кодексу України);

3) зменшення негативних наслідків наявності дискреційних повноважень влад-

них органів, що вирішують питання про перехід права на земельну ділянку під час переходу права на будівлю та споруду (ст. 120 Земельного кодексу України).

Зловживання своїми повноваженнями органів державної влади та місцевого самоврядування при здійсненні управлінських і владних функцій негативно впливає на правову систему держави, правозастосовну практику, підриває авторитет держави та довіру до неї.

З метою забезпечення належного дотримання норм Закону вважаємо за доцільне запропонувати:

1) систематизувати та проаналізувати норми всіх нормативно-правових актів, які містять дискреційні повноваження, та пропонувати Міністерству юстиції України включити їх для проведення антикорупційної експертизи з метою виявлення корупціогенних факторів.

З метою виявлення всіх можливих варіантів розсуду суб'єктів владних повноважень та норм, які можуть містити можливість адміністративного розсуду, вважаємо за необхідне провести аналіз таких нормативно-правових актів і норм, провести їх антикорупційну експертизу, розробити й запропонувати заходи для зменшення можливості застосування принципу адміністративного розсуду шляхом встановлення певних обмежень при виборі можливого варіанту дії або бездіяльності;

2) створити такі умови, за яких відповідним суб'єктам повноважень буде не вигідно, використовуючи прогалини в законодавстві та відсутність дієвого механізму притягнення до відповідальності, зловживати своїми повноваженнями.

З метою попередження зловживання своїм становищем суб'єктами владних повноважень у зв'язку з можливістю адміністративного розсуду при вирішенні певних питань вважаємо за необхідне внести зміни до Кодексу адміністративного судочинства України, відповідно до яких при розгляді адміністративного позову в разі його задоволення та встановлення незаконності дій чи бездіяльності відповід-

ного суб'єкта одночасно стягнути з нього штраф фіксованого розміру, наприклад, 20-30 розмірів мінімальної заробітної плати або прожиткового мінімуму, одну частину якого стягнути на користь позивача, а іншу – до Державного бюджету України.

Вважаємо, внесення такої норми Кодексу адміністративного судочинства України позитивно вплине на ефективність судового захисту в справах за позовами до суб'єктів владних повноважень про визнання їх дій чи бездіяльності протиправними;

3) запровадити персональну відповідальність кожного з членів відповідного колективного органу, оскільки відповідальність певного органу як юридичної особи не є ефективним засобом захисту порушених прав громадян.

Запровадження персональної відповідальності кожного з членів колегіального органу при встановленні протиправності відповідного рішення, оскільки колегіальна відповідальність є не достатньо ефективною, позитивно вплине на прийняття законних та справедливих рішень при розгляді певних питань;

4) встановити принцип, відповідно до якого, у випадку можливих варіантів дій, які може обрати суб'єкт владних повноважень, він повинен обрати той, що буде на користь громадянина, щодо звернення якого вирішується відповідне питання.

Вважаємо за необхідне законодавчо закріпити принцип, аналогічний принципу правомірності прийняття рішення платника податків, закріплений у Податковому кодексі України.

Відповідно до цього принципу у випадках, якщо норма закону припускає неоднозначне (множинне) трактування прав та обов'язків суб'єктів владних повноважень, внаслідок чого є можливість прийняти рішення на користь як заявника, так і відповідного органу владних повноважень, то діє презумпція правомірності дій заявника.

У разі, якщо норми відповідного нормативно-правового акта суперечать одна одній та припускають неоднозначне (мно-

жинне) трактування прав і обов'язків суб'єктів владних повноважень, унаслідок чого є можливість прийняти рішення на користь як заявника, так і відповідного органу владних повноважень, рішення приймається на користь заявника;

5) забезпечення прозорості діяльності системи управління земельними ресурсами, надійний, вільний, з низькими витратами доступ до земельної інформації всіх суб'єктів ринку.

Задля виконання прозорості та відкритості управління земельними ресурсами та інформації потрібно розробити й запровадити відповідно систему, яка гарантуватиме можливість доступу кожного громадянина до земельної інформації, а у випадку порушення права на своєчасну та достовірну інформацію – посилення відповідальності відповідного суб'єкта владних повноважень;

6) запровадження постійної оцінки та контролю ефективності, цілісності й прозорості системи управління земельними ресурсами за допомогою показників, що відображують, зокрема, витрати коштів і часу на виконання кожної операції із землею, а також ступінь задоволення потреб;

7) проведення інвентаризації всіх земельних ділянок як наданих у власність або користування, так і не наданих, відкриття такої інформації для громадськості та надання на запит будь-якого громадянина.

Вважаємо за необхідне провести інвентаризацію всіх земельних ділянок з метою надання такої інформації на запит зацікавлених осіб, оприлюднювати таку інформацію на сайтах відповідних органів владних повноважень.

Що ж стосується можливих дій для впливу на відповідного суб'єкта владних повноважень з метою прийняття законного рішення у разі, якщо при зверненні з клопотанням про надання дозволу на розробку проекту землеустрою земельної ділянки або клопотання про затвердження такого проекту було отримано відмову в задоволенні таких клопотань, доцільно використовувати такий метод, як стягнен-

ня з нього на користь заявників (позивачів у справі) судових витрат.

Найбільш ефективними з вищезазначених витрат, на нашу думку, є витрати на правову допомогу. Так, згідно з ч. 1 та ч. 2 ст. 134 Кодексу адміністративного судочинства України, витрати, пов'язані з правничою допомогою адвоката, несуть сторони, крім випадків надання правничої допомоги за рахунок держави. За результатами розгляду справи витрати на правничу допомогу адвоката підлягають розподілу між сторонами разом з іншими судовими витратами, за винятком витрат суб'єкта владних повноважень на правничу допомогу адвоката [4, ст.134].

Відповідно до ст. 132 Кодексу адміністративного судочинства України судові витрати складаються із судового збору та витрат, пов'язаних з розглядом справи [4, ст. 132].

До витрат, пов'язаних з розглядом справи, належать:

- 1) на професійну правничу допомогу;
- 2) сторін та їхніх представників, що пов'язані з прибуттям до суду;
- 3) пов'язані із залученням свідків, спеціалістів, перекладачів, експертів та проведенням експертиз;
- 4) пов'язані з витребуванням доказів, проведенням огляду доказів за їх місцезнаходженням, забезпеченням доказів;
- 5) пов'язані зі вчиненням інших процесуальних дій або підготовкою до розгляду справи.

Таким чином, стягнення із суб'єкта владних повноважень є досить вагомим аргументом для прийняття законного рішення.

Ще одним способом впливу на прийняття відповідачем законного рішення Кодекс адміністративного судочинства України передбачає встановлення судового контролю за виконанням судового рішення. Так, відповідно до ст. 382 Кодексу адміністративного судочинства України суд, що ухвалив судові рішення в адміністративній справі, може зобов'язати суб'єкта владних повноважень, не на користь якого ухвалене судові рішення, подати у встановлений судом строк звіт

про виконання судового рішення. За наслідками розгляду звіту суб'єкта владних повноважень про виконання рішення суду або в разі неподання такого звіту суддя своєю ухвалою може встановити новий строк подання звіту, накласти на керівника суб'єкта владних повноважень, відповідального за виконання рішення, штраф у сумі від двадцяти до сорока розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Половина суми штрафу стягується на користь позивача, інша половина - до Державного бюджету України [4, ст.382].

У зв'язку з вищевикладеним, вважаємо, що для прийняття законного рішення або вчинення певних дій, від виконання яких відповідач може ухилитися, використовувати такий спосіб тиску на нього, як стягнення судових витрат, пов'язаних з витратами, які були понесені позивачем при оскарженні його дій або бездіяльності, та встановлення судом судового контролю за виконанням рішення.

Такі способи тиску на відповідача, як стягнення витрат, присуджених судом на користь позивача, які будуть стягнуті у безспірному порядку управлінням державного казначейства з відповідного бюджету, а також встановлення судового контролю за виконанням судового рішення та можливого накладення штрафу на керівника суб'єкта владних повноважень, відповідального за виконання постанови, штраф є досить серйозним важелем впливу на прийняття ним законного рішення.

Стягнення коштів з державного або місцевого бюджетів негативно впливатиме на їх платоспроможність, а тому вони все-таки змушені будуть прийняти законне рішення.

Висновки

Вважаємо, що вирішення вищезазначених проблем позитивно вплине на правозастосовчу практику, юридичну визначеність та захищеність власників і землекористувачів, а також інвесторів, оскільки комплекс зазначених дій підвищить інвестиційну привабливість України загалом та землі як особливо цінної нерухомості.

Література

1. Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3-4. – Ст. 27.
3. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст.170.
4. Кодекс адміністративного судочинства України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2005. – № 35-36, № 37. – Ст.446.
5. Наказ Міністерства юстиції України від 23.06.2010 за № 1380/5 «Про затвердження методології проведення антикорупційної експертизи». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1380323-10>.
6. Науковий висновок Верховного Суду щодо меж дискреційного повноваження суб'єкта владних повноважень та судового контролю за його реалізацією. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/naukovi_visnovki/nauk_visnovok_01_03_2018.
7. Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. – Т. 2: Д – Й. – 744 с.

УДК 347.513

В.О. Козенюк
доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник
Університет «КРОК»

І.О. Степанченко
здобувач вищої освіти ступеня «магістр»,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Міжнародний досвід у притягненні до відповідальності медичних працівників за неналежне надання медичної допомоги

У статті проаналізовано проблемні питання нормативного забезпечення відповідальності медичних працівників за неналежне виконання професійних обов'язків у порівнянні з міжнародним досвідом.

Ключові слова: відповідальність медичних працівників, неналежне виконання професійних обов'язків, захист здоров'я дитини.

В.А. Козенюк
доктор юридических наук,
старший научный сотрудник,
Университет «КРОК»

И.О. Степанченко
соискатель высшего образования степени «магистр»,
ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»

Международный опыт в привлечении к ответственности медицинских работников за ненадлежащее оказание медицинской помощи

В статье проанализированы проблемные вопросы нормативного обеспечения ответственности медицинских работников за ненадлежащее исполнение профессиональных обязанностей в сравнении с международным опытом.

Ключевые слова: ответственность медицинских работников, ненадлежащее исполнение профессиональных обязанностей, защита здоровья ребенка.

V. Kozenyk
Doctor of Law, Senior Researcher
«KROK» University

I. Stepanchenko
Graduate student,
«KROK» University

International experience in accountability of healthcare providers for improper provision of health care

The article analyzes the problematic issues of normative provision of responsibility of medical workers for improper performance of professional duties in comparison with international experience.

Key words: responsibility of medical workers, improper performance of professional duties, protection of child health.

Постановка проблеми

У ст. 49 Конституції України проголошено право кожного на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Реальне забезпечення зазначеного конституційного права потребує наявності розвиненого законодавства у сфері здійснення медичної діяльності, що ґрунтується на міжнародних і європейських стандартах.

Критичне переосмислення кращого досвіду зарубіжних країн у сфері охорони здоров'я та його адаптація до вітчизняного контексту здатні значно прискорити впровадження дієвого механізму формування й реалізації державної політики у сфері охорони здоров'я в Україні, особливо значущим це є для захисту життя та здоров'я найменш захищених членів суспільства – дітей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Під час підготовки даної статті, автор звертався до наукових праць таких науковців та вчених, як: Т. В. Заварза, Є. Е. Черніков, С. Г. Стеценко, В. Ю. Стеценко, І. Я. Сенюта, М. І. Мельник, М. І. Хавронюк, І. Г. Галкін, С. В. Антонов

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У медичній і юридичній доктринах тематика неналежного виконання профе-

сійних обов'язків медпрацівником була предметом дослідження не раз, проте це не вирішило проблеми універсальності трактування конструкцій.

Сьогодні в законодавчому регулюванні відносин у сфері медицини в Україні існують значні прогалини. Основний Закон у галузі охорони здоров'я – Основи законодавства України про охорону здоров'я громадян – прийнятий ще у 1992 році та є своєрідною декларацією для громадян у досліджуваній сфері. Крім того, питання притягнення до юридичної відповідальності медичних працівників за неналежне виконання ними професійних обов'язків не втрачає актуальності навіть за умови закріплення підстав до притягнення до відповідальності у Кримінальному кодексі й потребує більш чіткого нормативного регулювання з використанням міжнародного досвіду.

Формулювання цілей статті – розглянути проблемні питання нормативного забезпечення відповідальності медичних працівників за неналежне виконання професійних обов'язків, порівнюючи їх із законодавством інших країн.

Виклад основного матеріалу дослідження

У сучасному світі найбільшою мірою проявився тісний взаємозв'язок між системою охорони здоров'я, рівнем розви-

тком певного суспільства та особистістю. Конституційне визнання права на здоров'я кожної людини стало невід'ємною рисою більшості правових систем. Адже на сьогодні вважається, що правова складова державної відповідальності за здоров'я громадянина спирається не на економічні візії, а насамперед на природне право кожної людини на життя і здоров'я [1, с.137].

Розвиток медичної науки, покращення рівня життя населення та становлення демократичних інститутів сприяє підвищенню вимог до діяльності медичних працівників і збільшенню випадків притягнення їх до відповідальності за неналежне виконання професійних обов'язків.

Аналіз причин надання неякісної медичної допомоги є проблемою навіть тих країн, де рівень розвитку медицини і охорони здоров'я досить високий. У США з вини лікарів щорічно страждає близько одного мільйона пацієнтів, причому для 120-150 тисяч це закінчується фатально, що в три рази перевищує число людей, що гинуть в автомобільних аваріях. Офіційні скарги надходять від 5, максимум 10 відсотків постраждалих, до суду доходять лише 2-5 відсотків випадків. У США кожен сьомий лікар притягується до кримінальної або цивільної відповідальності, в Німеччині число позовів до лікарів і клінік за останнє десятиліття збільшилося в 5 разів. У Німеччині щорічно розглядається 15 тисяч випадків залучення лікарів до відповідальності, з них 30% - у скоєнні злочинів. У більшості випадків суб'єктами порушуваних кримінальних справ за фактами професійних правопорушень є хірурги (34,5%), акушери-гінекологи (16%), а також стоматологи (10,2%), тобто та категорія лікарів, специфіка роботи яких полягає в більш рішучому й активному втручанні в перебіг захворювання, неминуче і нерозривно пов'язано з підвищеним ризиком, іноді невинуватим і неправомірним.

На сьогоднішній день у світі склалася різна практика правового регулювання проблеми відповідальності у медичній

сфері. Деякі країни, наприклад, Сполучені Штати Америки, Великобританія, Канада, Нова Зеландія, Південно-Африканська Республіка віддають перевагу методам цивільно-правового врегулювання спорів, що виникають унаслідок заподіяння шкоди життю та здоров'ю пацієнтів під час виконання працівниками закладів охорони здоров'я своїх професійних обов'язків. При цьому в особливих випадках все ж не виключається застосування заходів кримінально-правового характеру. Превалювання кримінально-правового компонента у сфері, що розглядається, спостерігається у таких країнах, як Японія, Саудівська Аравія та майже в усіх пострадянських державах [2, с. 382].

Застосування кримінальної відповідальності у правовідносинах, що розглядаються, не є рідкістю. Так, упродовж 1990-2005 рр. порушено 30 кримінальних справ щодо британських лікарів за грубу недбалість, якою заподіяно смерть потерпілому, щодо «дитячих» справ – то такої статистики окремо не ведеться, очевидно, що їх відсоток приблизно такий, як і «дорослих справ». Кримінальне переслідування лікарів за професійні злочини іноді зустрічається також у Канаді, Новій Зеландії та Франції [3, с. 10]. Європейський досвід правового регулювання порушеного питання свідчить про поєднання як цивільно-, так і кримінально-правового підходів.

Вид механізму правового регулювання зумовлений особливостями систем охорони здоров'я кожної з держав, їх правовими традиціями та метою притягнення до того чи того виду юридичної відповідальності. У державах з англосаксонською системою права традиційно відшкодування для пацієнтів, які постраждали в ході лікування, відбувалося за результатами розгляду цивільного позову в суді. У даному випадку потерпілий має право подати позов і залучити до розгляду справи окремих осіб або організації, які несуть відповідальність у майновій або грошовій формах.

На думку правників Сполучених Штатів Америки, які у випадках заподіяння

шкоди особі під час надання медичної допомоги надають перевагу у вирішенні спорів у спосіб притягнення до цивільної відповідальності, тому що злочинні діяння являють собою посягання на громадський порядок, у той час як цивільно-правова відповідальність настає у разі завдання шкоди приватній особі [4, с. 112].

Таким чином, у Сполучених Штатах виходять із положення того, що неналежне виконання професійних обов'язків під час здійснення медичної діяльності, що завдало шкоду людині, має бути насамперед компенсовано (відшкодовано) постраждалому в грошовій (матеріальній) формі. Найбільш ефективним порядком відшкодування є саме цивільно-правовий порядок. У той час, як порядок притягнення до кримінальної відповідальності відповідає інтересам суспільства та має бути застосований за вчинення умисних, злочинних дій, що завдали шкоди спільноті.

У законодавстві США існує поняття медичної недбалості та злочинної медичної недбалості, відмежування яких дає змогу вирішувати питання відповідальності винної особи цивільно- або кримінально-правовими засобами. Під медичною недбалістю Д. Філкінс визначає дію або бездіяльність лікаря, яка полягає у порушенні ним належних стандартів під час лікування пацієнта, що перебуває у причинному зв'язку з ненавмисно заподіяною пацієнтові шкодою. Наведене поняття не включає випадки використання лікарем медичної діяльності для приховування навмисно завданої пацієнтові шкоди [5, с. 307]. Медична недбалість, за законодавством США, є підставою для відповідальності як самого лікаря, так і лікувального закладу. При цьому для притягнення до відповідальності необхідно довести причинний зв'язок та відхилення від затверджених стандартів лікування.

Злочинна медична недбалість передбачає більш серйозне відхилення від стандартів медичної допомоги, ніж звичайна цивільна недбалість і, як правило, полягає

в грубому або навіть кричущому відхиленні від стандартів надання медичної допомоги. Саме злочинна недбалість є підставою для кримінальної відповідальності винної особи [5, с. 502].

В Італії за недобросовісну медичну практику, внаслідок якої завдано шкоду здоров'ю пацієнта, законодавством передбачена як цивільна, так і кримінальна відповідальність. Стаття 2236 Цивільного кодексу Італії передбачає: якщо робота включає в себе особливо складні технічні проблеми, особа, яка виконує зазначену роботу, не відповідає за завдану шкоду, крім випадків, коли вона діяла навмисно або з грубої недбалості [6]. За умови недбалих дій лікаря, внаслідок яких завдано шкоду здоров'ю пацієнта, а також наявності між ними причинного зв'язку, медичний працівник може бути притягнутий до кримінальної відповідальності. Так, ст. 43 КК Італії під травмами, завданими внаслідок недбалості, розуміє подію, яка, навіть якщо це сталося проти наміру, сталася через недбалість, необачність, недосвідченість або невиконання законів, правил, наказів і дисципліни [7].

В іншій державі Євросоюзу – у Федеративній Республіці Німеччина (ФРН) постійно збільшується рівень контролю за системою охорони здоров'я насамперед шляхом встановлення контролю якості медичної допомоги та послуг, що надаються. Щороку у цій державі розпочинається близько трьох тисяч кримінальних справ щодо лікарів, які під час надання медичної допомоги завдали шкоди здоров'ю пацієнтів [8, с. 143].

За підрахунками експертів Всесвітньої організації охорони здоров'я, в Україні через лікарську недбалість щодня помирає 6-7 хворих і втричі більше стають інвалідами. При цьому щороку до кримінальної відповідальності притягується тільки близько десяти медичних працівників [9]. Медичні працівники вважають, що їх помилки мають бути неосудними, в медичній практиці вони найчастіше виникають через складність функціонування організму людини та неконтрольованість патоло-

гічного процесу, на який не повною мірою впливає лікування. Пацієнти, їх близькі та родичі навпаки вважають, що кожен медичний працівник, що мав відношення до лікування й обстеження конкретного хворого, який після цього одержав тяжкі наслідки, всі мають бути максимально покарані [10].

Неналежне виконання професійних обов'язків, на думку правників, може проявлятися у такому:

1) неналежне здійснення діагностики, лікування хворого, організації медичної допомоги, яке призвело або могло призвести до несприятливого результату медичного втручання [11, с. 451];

2) неналежне виконання медичним працівником своїх професійних обов'язків, яке зумовило помилкову профілактику, діагностику, лікування пацієнта і спричинило несприятливий наслідок [12];

3) неналежне здійснення діагностики, лікування хворого, організації медичної допомоги, яке призвело або могло призвести до негативних наслідків у стані здоров'я хворого [13, с. 35].

Важливою складовою забезпечення прав і свобод пацієнтів у тій чи тій країні є встановлення в кримінальному законодавстві відповідальності за невиконання професійних обов'язків медичним працівником. У КК України цим діянням присвячена стаття 140, відповідно до неї невиконання чи неналежне виконання медичним або фармацевтичним працівником своїх професійних обов'язків унаслідок недбало чи несумлінного до них ставлення, якщо це спричинило тяжкі наслідки для хворого, та стаття 139 ККУ Ненадання допомоги хворому медичним працівником, а саме ненадання без поважних причин допомоги хворому медичним працівником, який зобов'язаний згідно з установленними правилами надати таку допомогу, якщо йому завідомо відомо, що це може мати тяжкі наслідки для хворого, та частина 2, яка передбачає відповідальність за те саме діяння, якщо воно спричинило смерть хворого або інші тяжкі наслідки [14, с. 586].

Очевидно, що система відповідальності за неналежне виконання своїх професійних обов'язків медичними працівниками включає в себе:

1. Цивільну відповідальність. Наприклад, при медичній помилці. Проводячи аналіз особливостей медичної помилки, потрібно виходити з того, що медична помилка – це поняття як медичне, так і правове.

До медичних помилок, викликаних *об'єктивними причинами*, належать такі:

- недосконалість медицини в лікуванні певних видів захворювань на цьому етапі її розвитку. Рівень медицини постійно підвищується, і зараз піддаються лікуванню хвороби, які вилікувати раніше було неможливо. Але, на жаль, і сьогодні медицина безсила перед низкою серцевих, онкологічних хвороб. І лікарю буває дуже важко переносити недосконалість своєї науки, навіть на тлі її безсумнівних досягнень [11, с. 167];

- відсутність належних умов надання медичної допомоги або проведення медичного втручання. Одна справа, коли медична діяльність здійснюється в умовах, належних для надання відповідних послуг (клініки, медичних установах і закладах), та зовсім інша справа, коли потрібно надати невідкладну допомогу в неприлаштованих для цього умовах;

- труднощі в діагностиці деяких захворювань;

- тяжкий стан пацієнта;

- може швидко прогресувати, і навіть найсильніші лікарські засоби можуть стати неефективними за таких обставин;

- нетипова реакція організму пацієнта на проведені лікування. Вияв тяжкої форми алергічної реакції на проведені лікування, якщо при цьому медичний працівник ужив усі необхідні заходи безпеки для здоров'я й життя пацієнта, провів усі необхідні попередні дії (зробив алергопроби), результат яких надав йому можливість призначити відповідне лікування;

- інші зовнішні чинники, які не залежать від медика.

До *суб'єктивних причин* настання по-

милок у медичній діяльності можна зарахувати такі:

- низький рівень професійної підготовки медичного працівника;
- недостатній досвід роботи фахівця;
- відступи від медичних стандартів, нормативів;
- неповне, «фрагментарне» обстеження пацієнта;
- неадекватне оцінювання клінічних, лабораторних досліджень;
- непроведення консультацій з іншими фахівцями, можливо, й інших спеціальностей для постановки правильного та повного діагнозу або неврахування результатів наявних консультацій;
- інші незадовільні дії або бездіяльність медичного працівника на різних етапах надання медичної послуги, від оформлення медичної документації до інформування пацієнта про перспективи розвитку його захворювання та можливості одужання [1].

В Україні сьогодні відсутнє узагальнення судової практики з розгляду судами справ про відшкодування шкоди, завданої

в результаті скоєння медичних помилок. Отже, практика судів в Україні під час вирішення питання про відповідальність медичних працівників має урахувати причини виникнення медичних помилок, для цього потрібно чітко сформулювати поняття медичної помилки та правові наслідки.

Висновки

Як бачимо зі змісту статті, міжнародна спільнота більше схиляється до застосування цивільної відповідальності за неналежне надання медичної допомоги, що, на нашу думку, є більш ефективним з погляду відшкодування шкоди потерпілому, особливо якщо шкода завдана внаслідок лікарської помилки.

Однак, під час розгляду питання підвищення відповідальності за неналежне виконання медичними працівниками професійних обов'язків особливу увагу потрібно приділяти все ж кримінальній відповідальності, оскільки предметом її є найбільша соціальна цінність життя і здоров'я людини.

Література

1. Кіндзерський В. І. Роль міжнародного та конституційного законодавства у формуванні системи охорони здоров'я в Україні / В. Кіндзерський // Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції 17-18.04. Львів. – 2008. – С. 137-143.
2. Черніков Є. Е. Юридична відповідальність за неналежне виконання професійних обов'язків медичним працівником: міжнародний досвід / Є. Е. Черніков // Часопис Київського університету права. Правова система України й міжнародне право, порівняльне правознавство. – 2015. – №4. – С. 382-387.
3. Robert B Leflar. «Unnatural Deaths», Criminal Sanctions, and Medical Quality Improvement in Japan // Yale Journal of Health Policy, Law, and Ethics. – USA: New Haven – 2009 – № 3.
4. Marc A. Rodwin. French Medical Malpractice Law and Policy through American Eyes: What It Reflects about Public and Private Aspects of American Law // Suffolk University Law School. Legal Studies Research. Paper Series. Research Paper 11–53. November 28. – 2011.
5. James A. Filkins. Criminalization of Medical Negligence // Legal Medicine, 7th edition. – 2007.
6. Medical Malpractice: The Experience in Italy. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2628502/>
7. Il Codice Civile Italiano. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.jus.unitn.it/cardo/Obiter_Dictum/codciv/Lib5.htm
8. Салтман Р. Реформи здравоохранения в Европе. Анализ современных стратегий : пер. с англ. / Р. Салтман, Дж. Фигейрас. – М. : ГЭОТАР-МЕД, 2000. – 432 с.
9. Українські медики відповідатимуть за лікарську недбалість. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://health.unian.ua/country/403572-ukrajinski-mediki-vidpovidatimut-za-likarsku-nedbalist.html>.
10. Деякі аспекти тлумачення поняття лікарської помилки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/12345_6789/34119/1/Say_medical%20error.pdf.

11. Стеценко С. Г. Медичне право України : підручник / С. Г. Стеценко, В. Ю. Стеценко, І. Я. Сенюта; за заг.ред. С. Г. Стеценка. – К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 507 с.
12. Менеджмент у галузі охорони здоров'я. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/1601071737546/meditsina/defekti_nadannya_medichnoyi_dopomogi
13. Витер В. И. Экспертная и юридическая оценка неблагоприятных исходов при расследовании профессиональных правонарушений медицинских работников / В. И. Витер, А. Р. Поздеев, И. В. Гецманова; под ред. Г. А. Пашияна. – Ижевск, 2007. – 380 с.
14. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 7-ме вид., переробл. та допов. – К. : Юридична думка, 2010. – 1288 с.

**Кримінальне право та кримінологія;
кримінально-виконавче право. Кримінальний
процес та криміналістика; судова експертиза;
оперативно-розшукова діяльність**

УДК 351.746.2:342.7 (477)

В.К. Гіжевський
проректор,
кандидат юридичних наук, професор,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

К.О. Корнєєва
здобувач рівня вищої освіти «магістр»,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

**Легалізація приватної детективної
діяльності в Україні з урахуванням
аналізу рішень Європейського суду з прав
людини (право на повагу до приватного
і сімейного життя)**

Стаття присвячена можливому в нашій країні новому інструменту для захисту прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб, а саме доопрацюванню законопроектів та, зрештою, прийняття Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» з урахуванням практики Європейського суду з прав людини.

З огляду на те, що положення Європейської конвенції про захист прав та основоположних свобод є у своєму роді універсальними, а також дякуючи незаангажованим підходам суддів Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), практика ЄСПЛ стала одним із потужних стимулів реформування законодавства країн-підписантів Конвенції.

Правовою основою для застосування рішень ЄСПЛ є насамперед Європейська конвенція про захист прав та основоположних свобод 1950 р., Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини».

Згідно зі статтею 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» суди повинні застосовувати Конвенцію та практику Європейського суду як джерело права.

Окрім того, відповідно до перехідних положень Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» Кабінету Міністрів України дору-

чено протягом місяця з дня набрання чинності цього Закону: привести у відповідність із цим Законом свої нормативно-правові акти; забезпечити приведення у відповідність із цим Законом нормативно-правових актів центральних органів виконавчої влади.

Отже, стаття містить аналіз практики Європейського суду з прав людини щодо найбільш розповсюджених позовів, відповідно до ст. 8 право на повагу до приватного і сімейного життя Конвенції про захист прав людини. Зазначається, на чому необхідно акцентувати увагу та які приписи врахувати при прийнятті Закону України «Про приватну детективну (розушукову) діяльність».

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, приватна детективна діяльність, захист прав людини.

В.К. Гижевский
проректор,

кандидат юридических наук, професор,
ВУЗ «Університет економіки і права «КРОК»

Е.О. Корнеева

соискатель высшего образования степени «магистр»,
ВУЗ «Університет економіки і права «КРОК»

Легализация частной детективной деятельности в Украине с учетом анализа решений Европейского суда по правам человека (право на уважение к частной и семейной жизни)

Статья посвящена возможному в нашей стране новому инструменту для защиты прав и законных интересов физических и юридических лиц, а именно доработке законопроектов и, в конечном счете, принятии Закона Украины «О частной детективной (сыскной) деятельности» с учетом практики Европейского суда по правам человека.

Учитывая то, что положения Европейской конвенции о защите прав и основных свобод является в своем роде универсальными, а также благодаря незаангажированным подходам судей Европейского суда по правам человека (далее – ЕСПЧ), практика ЕСПЧ стала одним из мощных стимулов реформирования законодательства стран-подписантов Конвенции.

Правовой основой для применения решений ЕСПЧ является прежде всего Европейская конвенция о защите прав и основных свобод 1950 г., Закон Украины «О выполнении решений и применении практики Европейского суда по правам человека».

Согласно статье 17 Закона Украины «О выполнении решений и применении практики Европейского суда по правам человека» суды должны применять Конвенцию и практику Европейского суда как источник права.

Кроме того, согласно переходным положениям Закона Украины «О выполнении решений и применении практики Европейского суда по правам человека» Кабинету Министров Украины поручено в течение месяца со дня вступления в силу этого Закона: привести в соответствие с настоящим Законом свои нормативно-правовые акты; обеспечить приведение в соответствие с этим Законом нормативно-правовых актов центральных органов исполнительной власти.

Итак, статья содержит анализ практики Европейского суда по правам человека по наиболее распространенным искам, в соответствии со ст. 8 право на уважение частной и семейной жизни Конвенции о защите прав человека. Отмечается, на чем необходимо акцентировать внимание и какие предписания учесть при принятии Закона Украины «О частной детективной (сыскной) деятельности».

Ключевые слова: Европейский суд по правам человека, частная детективная деятельность, защита прав человека.

V. Gizevsky
Vice-Rector of «KROK» University,
Candidate of Law, Professor

K. Kornieieva
master's degree student
«KROK» University

Legalization private detective activity in Ukraine subject to decision analysis European court of justice of human rights (the right to respect for private and family life)

The article is dedicated to the possible in our country new instrument for the protection of rights and legal interests physical and legal persons, namely revisions of bills and in final analysis passing an act of Ukraine “About private detective (search) activity» taking into account the practice of the European Court of Human Rights.

Taking into account that positions of European convention about the protection of rights and basic freedoms is in its way universal, and thanks to the non-biased approaches of the judges of the European Court of Human Rights (hereinafter – the ECHR), the practice of the ECHR has become one of the powerful incentives for reforming the legislation of the signatories of the Convention.

The legal basis for the application of ECHR decisions is primarily the European Convention for the Protection of Rights and Fundamental Freedoms of 1950, the Law of Ukraine “On the implementation of decisions and the application of the practice of the European Court of Human Rights”.

According to Article 17 of the Law of Ukraine “On the Implementation of Decisions and the Application of the Practice of the European Court of Human Rights”, the courts must apply the Convention and the practice of the European Court as a source of law.

Besides according to transitional position of the Law of Ukraine “Of performance of the decisions and application of practice of European court on human rights to” Ukraine Cabinet it is entrusted during month from the date of entering into force of this law: align with this Act their regulatory act; ensure that the laws and regulations of central executive bodies are brought in line with this Law.

The article contains an analysis of the practice of the European Court of Human Rights in the most common cases in accordance with Art. 8 the right to respect for private and family life of the Convention for the Protection of Human Rights.

It is noted on what it is necessary to focus attention, and which prescriptions to take into account when adopting the Law of Ukraine “On Private Detective (Investigation) Activities”.

Key words: *European Court of Human Rights, private detective activity, protection of human rights.*

Постановка проблеми

На сьогодні в Україні відсутній законодавчий акт, який би регулював детективну діяльність, а саме – Закон України «Про

приватну детективну (розшукову) діяльність». Незважаючи на постійну законотворчу практику в цьому напрямку протягом 2000-2018 років, низка законопроектів

не підтримувалася. У дослідженні проведено аналіз практики Європейського суду з прав людини, який допоможе врахувати важливі правові засади для прийняття відповідно до універсальних норм про захист прав та основоположних свобод Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність». [4]

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідженням питань щодо розвитку приватної детективної діяльності в Україні займалися багато вітчизняних учених та законотворців, серед яких можна виділити таких, як: Д. О. Іванник, Г. К. Кожевников, В. І. Литвиненко, А. Й. Француз, А. П. Черков та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Приватна детективна діяльність достатньою мірою вивчена й потребує подальшого детального розгляду, особливо у контексті того, що в Україні до цього часу не ухвалено відповідного Закону України «Про приватну детективну (розшукову діяльність)».

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз практики Європейського суду з прав людини задля врахування приписів при прийнятті Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність».

Виклад основного матеріалу дослідження

Ст.32 Конституції України наголошує, що ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини [1, Ст.32].

Станом на сьогодні Україна тільки стоїть на шляху легалізації приватної детективної діяльності, тому доречно буде

дослідити практику ЄСПЛ щодо спостереження за людьми, яке може мати характер втручання у приватне життя людей або захист їх персональних даних [2, Ст. 8].

Задля цього проаналізуємо практику Європейського суду з прав людини щодо процесів, які стосуються ст. 8 право на повагу до приватного і сімейного життя та захисту персональних даних та розглянемо ключові рішення цієї судової інстанції.

Класс та інші проти Німеччини. 6 вересня 1978 року (судова справа).

Заявники – п'ять адвокатів з Німеччини – скаржилися на законодавство своєї держави, що надає повноваження органам влади прослідкувати їх листування та телефонні дзвінки, не зобов'язуючи інформувати громадян про це.

Європейський суд з прав людини визнав, що не було порушення статті 8 Європейської конвенції з прав людини, адже, за статтею 8, таємний нагляд за громадянами є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки та запобігання бунтів або злочинів. Суд, зокрема, зазначив, що таємний нагляд за громадянами допускається відповідно до Конвенції в межах збереження демократичних інститутів. Проте, демократичні суспільства сьогодні потрапляють під загрозу з боку висококваліфікованої форми шпигунства та тероризму, внаслідок чого держава зобов'язана мати спроможність ефективно протистояти таким загрозам, здійснюючи таємний нагляд за громадянами, які ставлять під загрозу безпеку народу і держави. Суд визнав, що законодавство, яке передбачає таємний нагляд за поштою, електронними листами та телефонними дзвінками громадян, у виняткових умовах, необхідне в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки та / або запобігання бунтів або злочинів [7].

Вебер і Саравія проти Німеччини. 29 червня 2006 р. (Рішення про прийнятність). Заявники – позаштатний журналіст та його помічник – стверджували, що окремі положення Закону про боротьбу проти злочинів 1994 року відрізняються

від законів про боротьбу проти злочинів 1968 року.

Закон про обмеження секретності пошти та телекомунікаційних послуг («Закон G 10»), у їхніх версіях, розтлумачується та змінюється Федеральним конституційним судом у рішенні від 14 липня 1999 року, а це порушує право громадян на повагу до свого приватного життя і листування.

Суд визнав скаргу заявників необґрунтованою та не прийняв її до свого розгляду. Зважаючи на всі оскаржувані положення закону про внесення змін у законодавчий контекст, Суд долучив до закону гарантії проти зловживань державними повноваженнями під час стратегічного моніторингу населення. Німеччина, у межах своєї досить обширної свободи в цій сфері, має розглядати втручання в таємницю телекомунікації громадян як необхідність у демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки та запобігання злочинам [7].

Лібєрті та інші проти Сполученого Королівства. 1 липня 2008 року (судовий процес). Заявники – британська та дві ірландські організації громадянських свобод – стверджували, що між 1990 і 1997 рр. їх телефон, факсиміле, електронну пошту та обмін даними, в тому числі юридичною та конфіденційною інформацією, було перехоплено Електронним Випробуваним Інструментом, який використовується Міністерством оборони Великобританії. Заявники звернулися зі скаргами до трибуналу з приводу перехоплення телекомунікації, до директора публічних переслідувань та до слідчого трибуналу, щоб оскаржити законність перехоплення їхніх даних, але дарма.

Суд визначив, що стаття 8 Конвенції була порушена. Це трапилося, незважаючи на те, що національне законодавство чітко зазначило, що забезпечить належний захист від зловживання владою під час перехоплення і перевірки телекомунікацій громадян. Зокрема, як цього вимагає прецедентне право Суду, закон про обмін, зберігання та знищення перехоплених матеріалів не було сформульовано у прийнятній

для публіки формі. Втручання в права заявників відповідно до статті 8 таким чином не було «відповідно до закону» [7].

Кеннеді проти Сполученого Королівства. 18 травня 2010 року (судовий процес). Після того, як заявник заснував малий бізнес, він почав підозрювати, що поліція перехоплює його телефонні дзвінки та електронні листи. Чоловік подав скаргу до Трибуналу для розслідування. Зрештою, суд прийняв рішення не на користь заявника. Це значило або те, що його повідомлення не перехоплювалися, або що суд вважає будь-яке перехоплення телекомунікацій законним. Додаткова інформація по справі не була надана судом.

Суд постановив, що порушення статті 8 Конвенції не було виявлено, адже закон Великобританії про перехоплення внутрішніх повідомлень має роз'яснення в опублікованому Кодексі практики, з достатньо чітким зазначенням процедури утвердження та обробки ордерів на перехоплення, а також обробку, передачу та знищення перехоплених даних. Окрім того, не було жодних доказів наявності недоліків у функціонуванні режиму спостереження. Отже, зважаючи на гарантії проти зловживань під час перехоплення приватної інформації громадян, а також на більш загальні гарантії, що пропонуються під наглядом Комісара та на розгляд трибуналу, все це може бути застосовано до справи, що розглядається, тож суд прийняв рішення на користь заявника згідно зі статтею 8 Конвенції [7].

Справа «Котій проти України», заява № 28718/09, рішення від 5 березня 2015 року.

Заявник скаржився за статтею 8 Конвенції, що підписка про невіїзд та вилучення у нього закордонних паспортів становили незаконне та непомірне втручання у його приватне та сімейне життя, яке значною частиною зосереджується в іншій державі. Заявник наголошував, що після відібрання у нього підписки про невіїзд і до моменту подання ним заяви до Суду слідчий жодного разу не викликав його для участі у будь-яких слідчих діях.

Статтею 8 Конвенції передбачено: «Кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції.

Органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб» [3, Ст.8].

Суд вважає, що ця скарга не є явно необґрунтованою у розумінні підпункту «а» пункту 3 статті 35 Конвенції. Суд також зазначає, що вона не є неприйнятною з будь-яких інших підстав. Тому вона має бути визнана прийнятною [6].

Справа «Заїченко проти України (№ 2)», заява № 45797/09, рішення від 26 лютого 2015 року. Заявник скаржився на те, що збирання органами внутрішніх справ відомостей про нього на підставі вказівок Красногвардійського суду порушило його право на повагу до його приватного життя за статтею 8 Конвенції, у відповідній частині якої зазначено так:

«1. Кожен має право на повагу до свого приватного ... життя...

Органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб» [3, Ст.8].

Практикою суду встановлено, що збирання та зберігання інформації стосовно приватного життя особи, а також її розповсюдження охоплюються сферою застосування пункту 1 статті 8 Конвенції.

Суд наголошує, що формулювання «згідно із законом» вимагає, щоб оскаржуваний захід не тільки мав підґрунтя у національному законодавстві, але й був

сумісний з принципом верховенства права, який прямо зазначається у преамбулі Конвенції і є невід'ємною частиною мети й завдання статті 8 Конвенції. З огляду на зазначене, закон має бути доступним і передбачуваним, тобто визначений достатньо чітко, щоб забезпечити особі можливість - за необхідності шляхом надання належної поради - регулювати свою поведінку. Щоб національне законодавство відповідало цим вимогам, воно повинно надавати відповідний юридичний захист від свавілля та, відповідно, з достатньою чіткістю зазначати межі повноважень, наданих компетентним органам влади, та спосіб їхнього здійснення.

Суд також зауважив, що національним законодавством не повністю визначено режим збирання, зберігання, використання та поширення інформації, зокрема щодо психічного стану людини, її примусового огляду й лікування. Суд зазначив, що не створено процедуру захисту прав особи від протизаконного втручання в її особисте життя психіатричних служб, а також відсутності будь-якого механізму захисту прав осіб від незаконного втручання психіатричних установ у їхнє приватне життя.

Зважаючи на те, що співробітники міліції збирали відомості про заявника у контексті його судово-психіатричної експертизи, суд вважає за доречне зробити тут посилання на власну критику застосованих законодавчих положень щодо, зокрема, відсутності необхідних гарантій від свавілля.

Для суду вищенаведених міркувань достатньо, щоб дійти висновку, що оскаржуване втручання у право заявника на приватне життя було незаконним. Отже, суд доходить висновку, що було порушення статті 8 Конвенції [5].

Висновки

У ході дослідження була проаналізована практика Європейського суду з прав людини щодо втручання у приватне життя та захисту персональних даних. Аналіз цієї практики показав, що деякі рішення суду мають суто декларативний харак-

тер, багато з них не виступали на користь особи-заявника й лише деякі реально виступали на захист персональних даних і невтручання в особисте життя.

Зазначений аналіз свідчить про те, що у ході надання послуг приватними детективами отримання, використання та інша обробка персональних даних повинна здійснюватися відповідно до Закону України «Про захист персональних даних». Окрім того, необхідно, щоб на діяльність приватних детективів розповсюджувалися такі ж самі правове регулювання й нагляд, як і на діяльність інших учасників у сфері збору персональних даних.

При ухваленні Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» потрібно врахувати практику Європейського суду з прав людини щодо втру-

чання у приватне життя та захисту персональних даних та визначити розширені умови збирання, зберігання, використання й поширення інформації і персональних даних, отриманих у ході надання професійних послуг.

Аналіз практики Європейського суду з прав людини також свідчить про те, що на сьогодні неправомірне посягання на персональні дані осіб залишається практично безкарними, що і сприяє подальшому погіршенню ситуації та зростанню занепокоєння серед населення через усе частіше втручання у приватне життя. Саме тому обгрунтованою буде теза про те, що існує необхідність удосконалення вже існуючої законодавчої бази в частині дисциплінарних й інших санкцій для посилення захисту та запобігання витоку такої інформації, як персональні дані.

Література

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 02.12.2012 // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – N 4. – Ст.61.
3. Конвенція про захист прав і основних свобод людини від 04.11.1950 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 40. – Ст.263.
4. Про приватну детективну (розшукову) діяльність: Законопроект від 12 квітня 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=37435
5. Рішення Справи «Заїченко проти України (№ 2)» (Заява № 45797/09). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a87
6. Рішення Справи «Котій проти України» (Заява № 28718/09). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a87
7. Інформаційний бюлетень Європейського суду з прав людини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Mass_surveillance_ENG.pdf.

УДК: 342.7

В.К. Гіжевський

*кандидат юридичних наук, професор,
Університет «КРОК»*

М.Ю. Сміленко

*здобувач ступеня вищої освіти «магістр»
Університет «КРОК»*

Характерні питання, пов'язані з приватною детективною діяльністю, та шляхи їх вирішення з використанням досвіду зарубіжних держав

У статті проаналізовано характерні питання, пов'язані з приватною детективною діяльністю в Україні, та шляхи їх вирішення з використанням досвіду зарубіжних країн (США, Великобританія, Австралія, Румунія, Іспанія).

Ключові слова: приватний детектив, детективна (розшукова) діяльність, морально-етичні засади.

В.К. Гижевский

*кандидат юридических наук, профессор
Университет “КРОК”*

Н.Ю. Смиленко

*соискатель степени высшего образования “магистр”
Университет “КРОК”*

Характерные вопросы, связанные с частной детективной деятельностью, и пути их решения с использованием опыта зарубежных государств

В статье проанализированы характерные вопросы, связанные с частной детективной деятельностью в Украине, и пути их решения с использованием опыта зарубежных стран (США, Великобритания, Австралия, Румыния, Испания).

Ключевые слова: частный детектив, детективная (сыскная) деятельность, морально-этические принципы.

V. Hizhevskyy
Vice-Rector of «KROK» University,
Candidate of Law, Professor

M. Smilenko
master's degree student
«KROK» University

Characteristic Issues Related to Private Detective Activity and Ways of their Solution Using the Experience of Foreign Countries

The article analyzes the characteristic issues connected with private detective activity in Ukraine, and ways of their solution using the experience of foreign countries (USA, Great Britain, Australia, Romania, Spain).

Keywords: private detective, detective (search) activity, moral and ethical principles.

Постановка проблеми

На сучасному етапі розвитку приватної детективної діяльності в Україні відсутній чіткий механізм регулювання приватної детективної розшукової діяльності як у нормативно-правовому аспекті, так і з морально-етичного погляду. Однак спроби запровадження проекту Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність від 28.12.2015 № 3726, вето Президента України свідчать про необхідність перегляду та вдосконалення окремих його положень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Характерним питанням, пов'язаним з приватною детективною діяльністю, та шляхам їх вирішення в Україні з використанням досвіду зарубіжних держав присвятили свої дослідження вчені та практики в галузі безпеки та права: О. Бандурка, В. Гришко, Ю. Кармазін, А. Кожем'якін, В. Крутов, В. Литвиненко, В. Малишев, В. Мойсик, В. Онопенко, М. Паламарчук, О. Продан, А. Тетерук, А. Француз, В. Черков, В. Швець та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Приватна детективна діяльність являє собою відносно новий і важливий напрям у діяльності недержавної системи розшуку та охорони в Україні. Однак ні в законодавчому, ні в організаційно-технологічному плані цей вид професійної діяльності не врегульований. З огляду на це, необхідно розробити теоретичні основи і запропонувати практичні рішення для ефективного врегулювання ПДД у майбутньому.

Формулювання цілей статті

Метою статті є розгляд та вдосконалення характерних питань організації та здійснення приватної детективної (розшукової) діяльності в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження

Конституція України проголошує, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [1, ст. 3].

Упровадження приватної детективної (розшукової) діяльності в Україні дасть

поштовх для створення додаткових можливостей захисту прав, свобод та законних інтересів громадян, а також допомоги правоохоронним органам:

- розшук активів, виявлення фактів порушення права інтелектуальної власності;

- збір відомостей з цивільних справ на договірній основі з учасниками процесу [2, с. 45].

Звичайно, більше значення приділяється саме соціальній сфері, це впливає з кількості різноманітних послуг, що можуть надаватися приватними детективами фізичним та юридичним особам. Відповідно до проекту Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» об'єктами детективної діяльності є:

- збір інформації для ділових переговорів (вивчення ринку);

- виявлення ненадійних чи некредитоспроможних ділових партнерів;

- захист від незаконного збирання відомостей про підприємства і фірми з метою використання, що становлять комерційну таємницю;

- встановлення фактів/обставин неправомірного використання під час здійснення підприємницької діяльності найменувань та фірмових знаків, недобросовісної конкуренції, а також розголошення інформації, що становить комерційну таємницю;

- встановлення авторів і відправників анонімних листів, розповсюджувачів відомостей, що ганьблять окремих осіб;

- з'ясування біографічних та інших даних, що характеризують особу, про окремих громадян (з їхньої письмової згоди) при укладенні ними трудових й інших контрактів;

- пошук безвісти зниклих громадян;

- пошук втраченого громадянами або підприємствами, установами, організаціями майна;

- збір відомостей за кримінальними справами [3, с. 200].

2017 рік виявився важливим для перенесення приватної детективної (розшукової) діяльності з напівлегального середовища в повністю правове, встановлене нормативним актом поле в Україні,

оскільки на початку квітня минулого року ми були свідками намагання парламенту запровадити відповідні законодавчі зміни у нормативне врегулювання цього інституту. Так, нагадаємо, 13 квітня 2017 року Верховною Радою України був прийнятий у другому читанні проект Закону України № 3726 «Про приватну детективну (розшукову) діяльність». Безперечно, головним аргументом на користь ухвалення Верховною Радою цього Закону, на нашу думку, став той факт, що послуги з детективної діяльності в Україні надаються неофіційно вже тривалий період часу (початком зародження ми вважаємо період розпаду СРСР та формування України як самостійної держави), а тому відповідні нововведення мають вивести приватну детективну діяльність, справді, на новий рівень [4, с. 59-60].

Проект Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» має на меті створення, на наш погляд, не досить якісного нормативно-правового фундаменту для встановлення законодавчого регулювання професійної діяльності, що повинна виступити одним із дієвих інструментів забезпечення конституційних прав та гарантій людини і громадянина, а також визначення основних прав та обов'язків приватних детективів, їх об'єднань і детективних агентств. Ми переконані, що запровадження приватної детективної діяльності в Україні в умовах сучасності може стати ефективним інструментом для підвищення порядку та законності, оскільки, в такому випадку, приватні детективи зможуть мати додатковий стимул у вигляді винагороди від клієнтів у разі виконання замовлення відповідно до норм законодавства, тоді як державні правоохоронні органи такої можливості не мають.

Зауважимо, що досвід таких країн, як Австралія, США, Румунія, Іспанія, Італія, Франція, де приватна детективна діяльність урегульована на законодавчому рівні, демонструє той факт, що функціонування інституту приватних детективів значно підвищує сукупну відповідальність усієї правоохоронної системи. Крім того,

з прийняттям парламентом відповідного профільного Закону детективи тепер офіційно зможуть здійснювати діяльність з розшуку активів, а також виявляти факти порушень прав інтелектуальної власності, тобто здійснювати всі вищеперераховані функції [5, с. 250-251].

Також зазначимо, що наявність чи відсутність спеціального закону, який би регулював приватну детективну діяльність, може мати різні наслідки. Так, наприклад, у Великобританії та Німеччині спеціального закону, який би регулював приватну детективну діяльність, парламентами не було запроваджено, в США, навпаки, діяльність приватних детективів регулюється законами кожного штату окремо, а отже, статус приватного детектива може змінюватися. Як відомо, експрезидент України Петро Порошенко свого часу ветував Закон «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» (№3726), який дозволяє надання приватних детективних послуг.

На наш погляд, це – правильне рішення, оскільки перелік дозволених видів послуг, що можуть надаватися приватними детективами, сформовано без урахування вимог низки законодавчих актів України. Приватна детективна (розшукова) діяльності дозволяє збір, фіксування та дослідження відомостей, необхідних для розгляду справ, зокрема у кримінальному судочинстві, а також пошук і збір даних, які можуть бути приводом або підставою для звернення замовника приватних детективних послуг до правоохоронних органів або до суду з метою захисту його законних прав та інтересів (пункти 1, 7 частини третьої статті 12).

У зв'язку з відсутністю чітких, конкретизованих у законі відомостей чи даних, які дозволяється збирати, фіксувати та досліджувати суб'єктам приватної детективної (розшукової) діяльності, фактично допускається можливість збирання такими суб'єктами доказів для розгляду справ у кримінальному судочинстві, а такий підхід суперечить нормам КПК України. Крім того, є припущення, що здійснення

суб'єктами приватної детективної діяльності зовнішнього спостереження на відкритій місцевості чи у громадських місцях та транспорті (п. 7, ч. 1, ст. 13) не кореспондується із заборонаю таким суб'єктам здійснювати оперативно-розшукові заходи, віднесені законом до виключної компетенції оперативних підрозділів (ч. 4, ст. 4), та суперечить ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», який передбачає вичерпний перелік суб'єктів, уповноважених здійснювати оперативно-розшукову діяльність. Експрезидент України П. Порошенко зазначав, що повернув закон для повторного розгляду з пропозицією узгодити його положення з нормами законодавчих актів, що є базовими у відповідних сферах правового регулювання. Зараз в усіх регіонах України працює кілька тисяч приватних детективів та приватних детективних агентств. Закон дозволить легалізувати їх діяльність і вивести її з тіні, поставивши під контроль держави [6, с. 37].

Відповідно до положення статті 1 проекту Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність», приватний детектив визначається як фізична особа-підприємець, яка здійснює приватну детективну (розшукову) діяльність на підставах та в порядку, що передбачені цим Законом.

Згідно з проектом Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність», детективом може бути громадянин України, який досяг 21 року, володіє державною мовою, має вищу юридичну освіту або стаж роботи в оперативних підрозділах чи органах досудового розслідування не менш ніж три роки, пройшов відповідне навчання з метою здійснення приватної детективної (розшукової) діяльності та отримав у встановленому законом порядку свідоцтво про право на зайняття приватною детективною (розшуковою) діяльністю.

Необхідно також зауважити, що приватний детектив не може бути службовою чи посадовою особою органів державної влади, органів місцевого самоврядування,

правоохоронних чи судових органів влади. Отже, відповідно до положень цього Закону, приватна детективна (розшукова) діяльність є дозволеною органами Національної поліції України підприємницькою діяльністю приватних детективів або об'єднань приватних детективів щодо надання замовникам на платній договірній основі детективних послуг з метою захисту їхніх законних прав та інтересів на підставах і в порядку, що передбачені цим Законом.

Здійснивши дослідження обумовленості виникнення та ролі морально-етичних норм у діяльності приватних детективів зарубіжних країн, ми хочемо запропонувати деякі шляхи вдосконалення для полегшення інтеграції проєкту Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність».

По-перше, практика реалізації та здійснення приватної детективної діяльності в зарубіжних країнах (Канада, Румунія, США, Італія, Франція, Іспанія, Росія) показує, що віковий ценз не є достатнім. Багато зарубіжних провідних детективів-практиків та науковців говорять про те, що у зазначеному в Законі віці важко виявляти, аналізувати та розв'язувати конкретні проблеми саме етичного характеру, що виникають під час здійснення ПДД, аналізувати конкретні життєві ситуації на предмет визначення наявності чи відсутності порушення приватним детективом норм професійної етики та моралі, розробляти і прогнозувати варіанти вирішення ситуації, опираючись на знання законів та основних норм моралі й етики.

Тому ми пропонуємо підняти віковий ценз на зайняття приватною детективною (розшуковою) діяльністю до 24 років, зважаючи на той факт, що в двадцять один рік морально-етична складова знаходиться не на достатньому рівні, а там, де є матеріальна вигода, там завжди є і спокуса порушити закон.

По-друге, чому разом з проєктом Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» не були розроблені хоча би базові морально-етичні пра-

вила поведінки. Дана діяльність з усією її суспільною значущістю та кричущою необхідністю не може базуватися лише на основі ч.1 статті 3 «Принципи та засади приватної детективної (розшукової) діяльності»: верховенства права, диспозитивності, законності, неупередженості та об'єктивності, дотримання прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, поваги до людської добросовісності, гідності, незалежності, суб'єктів приватної детективної (розшукової) діяльності, конфіденційності та збереження професійної таємниці, взаємодії з правоохоронними органами, органами державної влади та органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями й громадянами.

Як показує міжнародний досвід, цього не достатньо, наприклад, в Іспанії був розроблений та прийнятий Етичний кодекс приватного детектива, а в Румунії – Деонтологічний кодекс. Парламент Канади прийняв фундаментальні етичні правила, поклавши на асоціації приватних детективів тлумачення та дотримання цих приписів. Ми глибоко переконані, що знання та дотримання, а головне механізм, який би здійснював контроль за дотриманням морально-етичних правил приватними детективами в Україні, відсутній. Немає чіткого механізму того, як центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах забезпечення охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства й держави, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку, а також надання поліцейських послуг зможе та буде контролювати дотримання морально-етичних норм.

По-третє, відповідно до частини 3 статті 8 проєкту Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність», свідомство про право на зайняття приватною детективною (розшуковою) діяльністю видається безстроково на платній основі протягом 10 днів з дня подання документів для його отримання. Беручи до уваги міжнародний досвід, ми вважаємо, що цю

статтю потрібно доповнити. Ліцензія видається безстроково, але у разі виявлення фактів порушення норм права чи грубих і систематичних порушень морально-етичних норм ліцензія може вилучатися на певний термін від 90 днів (у залежності від ступеня тяжкості проступку) до довічного позбавлення права займатися приватною детективною діяльністю.

По-четверте, доповнити розділ III «Набуття права на зайняття приватною детективною (розшуковою) діяльністю» статтею про необхідність проведення іспиту на добросовісність за допомогою авторитетних членів комісії, як це робиться, наприклад, в Іспанії. Чомусь опрацювання проєкту Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» відбулося лише із нормативно-правової складової, етичний складовій не приділили належної уваги.

Поділяємо стурбованість приватних детективів та науковців сучасними реаліями країни, період міжзаконня і цілком природний для України «голод» політиків стали підґрунтям для вседозволеності, правового нігілізму та катастрофічного падіння моральності. Корупція в державі досягла свого апогею і стала системним методом вирішення будь-яких проблем, суттєво вдаривши і по юриспруденції. На наш погляд, це здійснено свідомо для формування нових корупційних складових регулювання, оскільки в умовах сучасності чим менше чітко визначених і прописаних норм та правил, тим більша спокуса порушити закон.

По-п'яте, доповнити статтю 8 проєкту Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність», «Видача свідоцтва про право на зайняття приватною детективною (розшуковою) діяльністю» інформацією про додатковий «страховий» внесок у розмірі 1000 доларів (у перерахунок на курс НБУ на момент оплати).

Література

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Юрко С. С. Недержавна охоронна і правоохоронна діяльність в Україні : дис. канд. юр. наук : 12.00.10 / С. Юрко. – Одеса, 2017. – 252 с.

Ці внески повинні слугувати своєрідною компенсацією для фізичних та юридичних осіб, права яких порушили (моральне відшкодування), у разі таких порушень з боку приватного детектива.

По-шосте, пропонуємо доповнити Закон України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» у кінці основними деонтологічними та етичними правилами поведінки. Рекомендуємо взяти за основу деонтологічний кодекс приватних детективів Румунії, на наш погляд, він є самодостатнім (див. додаток 1).

По-сьоме, доповнити зміст Закону положеннями про права та обов'язки приватних детективів в умовах воєнного стану/окупації. Наприклад, Румунія в своєму Законі «Про професію приватного детектива» зазначає певні обмеження щодо приватних детективів в умовах окупації. Так, прав стає менше, а обов'язків додається. Враховуючи, що наша держава стає на шлях по-справжньому самостійного розвитку, ми вважаємо, що такі доповнення та уточнення мають право на існування.

Висновки

Процес законодавчого закріплення статусу приватної детективної (розшукової) діяльності набирає обертів у державі. Для ефективного законодавчого врегулювання питання щодо діяльності приватних детективів нам необхідно врахувати законодавчий та практичний досвід провідних зарубіжних країн. У процесі закріплення обов'язково потрібно взяти до уваги реалії сьогодення, рівень правосвідомості, особливості українського менталітету тощо. Крім цього, слід особливу увагу звернути на деонтологічні стандарти поведінки приватних детективів, оскільки досить часто їхня діяльність перебуває на межі законного та допустимого у сфері забезпечення прав і свобод людини та громадянина й установленні належного рівня правопорядку в суспільстві.

3. Гришко В. І. Проблеми імплементації Закону «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» в Україні з урахуванням зарубіжного досвіду / В. І. Гришко // Юридичний науковий електронний журнал. – 2018. – С. 199 – 201.

4. Теоретико-правові засади становлення, розвитку та діяльності інституту приватних детективів: вітчизняний досвід та зарубіжна практика // ВНЗ Університет економіки та права «КРОК». – 2017. – 194 с.

5. Черков В. О. Приватна детективна діяльність в розвинутих країнах світу / В. О. Черков, П. О. Попов // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. – 2010. – №2. – С. 248–259.

6. Плохой І. І. Приватна детективна діяльність: чи буде вона? / І. І. Плохой // Право. – 2010. – №1. – С. 36–41.

УДК 351.746.2

М.С. Міщук
Заслужений юрист України,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
Університет економіки та права «КРОК»

О.С. Сотничек
здобувач рівня вищої освіти «магістр»,
Університет економіки та права «КРОК»

Причини, що сповільнюють становлення і розвиток приватної детективної діяльності в Україні

У статті висвітлені деякі основні причини, що перешкоджають становленню і розвитку приватної детективної діяльності в Україні.

Ключові слова: приватна детективна діяльність, приватний детектив, проблеми становлення, проблеми розвитку.

М.С. Мищук
Заслуженный юрист Украины,
кандидат юридических наук,
доцент кафедры государственно-правовых дисциплин,
Университет экономики и права «КРОК»

О.С. Сотничек
соискатель высшего образования степени «магистр»,
Университет экономики и права «КРОК»

Причины, которые замедляют становление и развитие частной детективной деятельности в Украине

В статье освещены некоторые основные причины, препятствующие становлению и развитию частной детективной деятельности в Украине.

Ключевые слова: частная детективная деятельность, частный детектив, проблемы становления, проблемы развития.

M. Mishchuk
Honored lawyer of Ukraine,
candidate of legal sciences,
associate professor of the department
of state and legal disciplines,
“KROK” University

O. Sotnichek
Post graduate student
University of Economics and Law “KROK”

Reasons that slowing down the formation and development of private detective activity in Ukraine

The article highlights some of the main reasons that hinder the formation and development of private detective activity in Ukraine.

Key words: private detective activity, private detective, problems of formation, problems of development.

Постановка проблеми

На сьогодні приватна детективна діяльність не врегульована спеціальним законом. Тим не менш, деякими суб'єктами така діяльність здійснюється під виглядом іншої. Численними спробами народні обранці впродовж незалежності України намагалися законодавчо врегулювати цей інститут. Однак безуспішно, оскільки цьому сприяли численні невирішені проблеми, які пропонується розглянути у даній статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідженням проблем регулювання та запровадження приватної детективної діяльності займалися Нестерова К.Ю., Свечнікова К.В., Шиян А.Г., Юрко С.С.

Невирішеною раніше частиною загальної проблеми є визначення основних факторів, які перешкоджають становленню і розвитку приватної детективної діяльності в Україні.

Метою статті є виявлення причин зволікання щодо впровадження приватної детективної діяльності в Україні.

Виклад основного матеріалу

Законодавча неврегульованість приватної детективної діяльності – одна із найго-

ловніших проблем приватних детективів. Вона, в свою чергу, породжує безліч проблем як для самих приватних детективів (відсутність чітких критеріїв для визначення якості підготовки приватних детективів, неможливість виконувати на належному рівні свої функції і завдання), так і для людей, оскільки неврегульованою залишається оплата послуг приватних детективів, внаслідок чого люди змушені платити досить значні кошти за надані послуги.

Прийняття закону про приватну детективну діяльність стане кроком для легалізації детективної діяльності в Україні, закріплення на законодавчому рівні ще одного суб'єкта, діяльність якого спрямована, в першу чергу, на забезпечення основних прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, тісної взаємодії із правоохоронними органами, органами державної влади та місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями та громадянами, що призведе до організованої та результативної боротьби зі злочинністю.

Як зазначають К.Ю. Нестерова, К.В. Свечнікова та А.Г. Шиян, не дивлячись на те, що проект Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» № 3726 був прийнятий ще 28 грудня 2015

року, він досі не набрав законної сили. Причин цьому є декілька.

Перша – це не досить зрозуміла для законодавців сутність даної діяльності, відсутність досвіду в цьому питанні, складність визначення повноважень приватних детективів.

Другу можна чітко прослідкувати та виокремити з пропозицій Президента України до Закону від 3 червня 2017 року, де він зазначив, що даний Закон сформовано без урахування вимог низки законодавчих актів України. Зокрема, він суперечить нормам Кримінального процесуального кодексу України, за якими доказ визнається допустимим, якщо він отриманий у порядку, встановленому цим Кодексом; недопустимий доказ не може бути використаний при прийнятті процесуальних рішень, на нього не може посилається суд при ухваленні судового рішення; збирання доказів здійснюється лише сторонами кримінального провадження, потерпілим, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, у порядку, передбаченому цим Кодексом (стаття 86, частина перша статті 93) [2, с. 153].

Вищенаведена причина не є основною. Так, подекуди вчені висловлюють думку, що зволікання із запровадженням в Україні приватної детективної діяльності спричинено негативним ставленням до цього оперативних підрозділів правоохоронних структур через можливу конкуренцію з боку детективів. Проте, таке твердження є безпідставним, адже досвід зарубіжних країн свідчить про протилежне.

Наприклад, в Австрії запроваджено практику регулярного інформування приватних детективів щодо нових тенденцій і методів протидії злочинності. У Великій Британії приватні охоронні й детективні агентства беруть участь у роботі постійної наради Міністерства внутрішніх справ із запобігання злочинності та мають при ній постійне представництво. У Німеччині, Швеції, Греції, Туреччині поліція надає допомогу в регулярному навчанні представників приватних розшукових бюро, їх перепідготовці та підвищенні кваліфікації.

Тому, ми поділяємо позицію авторів, які стверджують, що зовсім не в конкуренції, а в постійній плідній співпраці з поліцією будуть зацікавлені приватні детективи, оскільки доступною стає поліцейська інформаційна база, яку формували впродовж тривалого періоду. А отже, бази даних, документи, обліки – усе, що потребує легалізації, вимагає, водночас, тісних контактів і взаємовигідної співпраці з правоохоронними структурами. Спільно з ними приватні детективи мають з'ясовувати справжні обставини подій, здійснювати розшук безвісти зниклих осіб, пересвідчуватися в цілковитій безпеці клієнтів – замовників цих послуг тощо. Із цього приводу влучно висловлюється один із дослідників, зауважуючи, що матеріально-технічне забезпечення оперативно-розшукових служб нині хоч і нагадує «...зношений плащ славнозвісного Коломбо, однак таки стає в нагоді детективам» [3, с. 51].

Очевидно, що ще **однією з причин** зволікання прийняття проекту Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» є і те, що зараз надто нестабільна внутрішньополітична ситуація в державі, відсутність можливостей широкого обговорення проблеми узаконення приватної детективної (розшукової) діяльності на круглих столах, брифінгах, прес-конференціях, наукових конференціях, що також певною мірою спричинило неналежну якість підготовлених законопроектів, які подавали на розгляд Верховної Ради України.

Ще однією причиною щодо зволікання прийняття даного закону є і те, що його положення часто прямо суперечать нормам чинного законодавства. Так, одним із видів детективних послуг у п. 1 ч. 2 ст. 11 є: «збирання, фіксування та дослідження відомостей, необхідних для розгляду справ у цивільному, господарському та адміністративному судочинстві, на договірній основі із сторонами судового процесу» [4]. А норма Конституції – норма прямої дії (ст. 32) визначає, що інформація про особисте та сімейне життя є конфіденційною, її збирання дозволено спеціально уповноваженим

суб'єктам виключно за рішенням суду й винятково у випадках, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту й прав людини [1]. Відтак, даний вид діяльності є таким, що суперечить вимогам Основного Закону.

Дане застереження міститься не тільки в Конституції України, але й в низці інших нормативно-правових актів. Відповідно до ч. 2 ст. 21 Закону України «Про інформацію», конфіденційну інформацію можна поширювати за бажанням (згодою) відповідної особи у визначеному нею порядку відповідно до передбачених нею умов, а також в інших випадках, визначених законом [5]. Заборона на поширення конфіденційної інформації без згоди особи, якої вона стосується, міститься також у законах України «Про захист персональних даних» (ст. 14) і «Про доступ до публічної інформації» (ст. 7) [6; 7].

Збирання, фіксування та накопичення інформації – це прерогатива оперативних підрозділів, які уповноважені здійснювати вищезазначений перелік дій, в разі отримання повідомлення про підготовку та вчинення злочину, але приватні детективи не мають права здійснювати досудове розслідування злочинів, а відтак – не можуть бути наділені правом збирати, фіксувати та накопичувати інформацію, про передачу такої інформації замовнику – не може бути і мови, адже це визнається порушенням більшості нормативних приписів.

У рішенні від 20 січня 2012 року № 2-рп/2012 Конституційний Суд України щодо тлумачення положень ч. 1, 2 ст. 32, ч. 2, 3 ст. 34 Конституції України зазначив, що інформація про особисте та сімейне життя особи є конфіденційною; збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди державою, органами місцевого самоврядування, юридичними або фізичними особами є втручанням в її особисте та сімейне життя. Таке втручання допустили винятково у випадках, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та забезпечення прав людини [8].

Ще однією, **основною** на нашу думку, **проблемою** є спеціальна (фахова) підготовка, без якої неможливо здійснювати саму детективну діяльність. Так, наприклад, МВС РФ було розроблено типові програми професійного навчання приватних детективів [9]. Навчальна програма містить у собі юридичну підготовку, тактико-спеціальну, технічну, психологічну, підготовку з надання першої медичної допомоги та підсумкову атестацію.

Правова підготовка включає в себе: правові основи приватної детективної діяльності; основи кримінального права; кримінального процесу, криміналістики; цивільного права; цивільного процесуального права; адміністративного права; застосування спеціальних засобів приватними детективами.

Тактико-спеціальна підготовка містить у собі: види послуг, дозволених в недержавній (приватній) розшуковій діяльності; організаційні і тактичні основи діяльності приватних детективів при наданні розшукових послуг; використання технічних та інших засобів недержавної (приватної) розшукової діяльності, що не завдають шкоди життю та здоров'ю громадян і навколишньому середовищу.

Технічна підготовка охоплює вивчення та оволодіння технічними засобами, що використовуються в ході детективної діяльності; систем управління технічними засобами; засобів пожежогасіння, зв'язку і роботи з ними.

Психологічна підготовка включає у себе психологічні аспекти детективної діяльності; стресові фактори та способи їх подолання.

Медична підготовка містить загальні відомості про будову організму людини; основні ознаки травм і гострих захворювань; способи надання першої медичної допомоги зокрема при ударах, вивихах, переломах; правила надання долікарської допомоги особам, які отримали тілесні ушкодження при вогнепальних пораненнях; надання долікарської допомоги при ураженнях сльозоточивими і дратівливими

ми речовинами, електрострумом; прийомі реанімаційної допомоги [10, с. 102].

Очевидно, що зволікання із прийняттям спеціалізованого закону про приватну детективну діяльність не на руку ані державі, ані суспільству загалом. Так, в пропозованих законопроектах наявні протиріччя з чинним вітчизняним законодавством та міжнародним законодавством, але це не є підставою «ветувати» ці законопроекти без їх подальшого прийняття з усіма доопрацюваннями та необхідними змінами.

Висновки

Таким чином, основні причини зволікання та навмисного затягування процесу прийняття Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» полягають у наступному:

- положення даного проекту часто прямо суперечать нормам чинного законодавства;

- наразі наявна нестабільна внутрішньополітична ситуація в державі;

- об'єктивно відсутні можливості широкого обговорення проблеми узаконення приватної детективної (розшукової) діяльності на круглих столах, брифінгах, пресконференціях, наукових конференціях, що також певною мірою спричинило неналежну якість підготовлених законопроектів, які подавали на розгляд Верховної Ради України;

- вченими висловлюється думка, що зволікання із запровадженням в Україні приватної детективної діяльності спричинено негативним ставленням до цього оперативних підрозділів правоохоронних структур через можливу конкуренцію з боку детективів.

Література

1. Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. Відом. Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Нестерова К.Ю., Свєчнікова К.В., Шиян А.Г. Нормативно-правова невизначеність діяльності приватних детективів. – С. 151-154. Матеріали Всеукраїнського саміту приватних детективів (м. Дніпро, 30 листопада 2017 р.). Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2018. – 276 с.
3. Рахновецький Є. Вам потрібен легальний приватний детектив / Є. Рахновецький // Віче. – 2007. – № 17 (206). – С. 50–51.
4. Проект Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57580.
5. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-ХІІ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#o124>.
6. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17>.
7. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>.
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України: рішення Конституційного Суду України від 20 січ. 2012 р. № 2-рп/2012 // Вісник Конституційного Суду України. – 2012. – № 2. – Ст. 14.
9. Об утверждении типовых программ профессионального обучения для работы в качестве частного детектива: Приказ МВД России от 02.07.2014.
10. Юрко С.С. Недержавна охоронна і правоохоронна діяльність в Україні: дис. ... канд. юрид.наук. Спеціальність: 12.00.10. – Одеса. – 2017. – 252 с.

УДК 351.74; 342.7

А.Й. Француз

*Герой України, Заслужений юрист України,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»*

І.В. Левішко

*здобувач вищої освіти ступеня «магістр»,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»*

Приватна детективна діяльність в Україні в контексті забезпечення конституційних прав та свобод людини і громадянина

У статті визначено поняття та зміст детективних послуг; охарактеризовано правову доктрину надання детективних послуг. Розкрито особливості здійснення приватної детективної діяльності в контексті забезпечення конституційних прав людини і громадянина. У статті проаналізовано актуальні проблеми легальності детективної діяльності в Україні та визначено перспективи розвитку приватних детективних послуг в Україні.

Ключові слова: *детективні послуги; приватний детектив; приватна детективна діяльність; забезпечення конституційних прав людини і громадянина.*

А.И. Француз

*Герой Украины, Заслуженный юрист Украины,
доктор юридических наук, профессор,
заведующий кафедрой государственно-правовых дисциплин,
ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»*

И.В. Левишко

*соискатель высшего образования степени «магистр»,
ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»*

Частная детективная деятельность в Украине в контексте обеспечения конституционных прав и свобод человека и гражданина

В статье определено понятие и содержание детективных услуг; охарактеризовано правовую доктрину предоставления детективных услуг. Раскрыты особенности осуществления частной детективной деятельности в контексте обеспечения конституционных прав человека и гражданина. В статье проанализированы актуальные проблемы легальности детективной деятельности в Украине и определены перспективы развития частных детективных услуг в Украине.

Ключевые слова: *детективные услуги; частный детектив; частная детективная деятельность; обеспечение конституционных прав человека и гражданина.*

*A. Frantsus
Hero of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine,
Doctor of Law, Professor,
Head of the Department of State and Legal Disciplines,
«KROK» University*

*I. Levishko
Graduate Student
«KROK» University*

Private detective activity in Ukraine in the context of ensuring constitutional rights and freedoms of human and citizen

The article defines the concept and the content of detective services; characterizes the legal doctrine of providing detective services. The peculiarities of carrying out private detective activity in the context of providing constitutional human rights and citizen are revealed. The article analyzes the actual problems of the legality of detective activity in Ukraine and outlines the prospects for the development of private detective services in Ukraine.

Key words: detective services; private detective; private detective activity; ensuring constitutional rights of a human and a citizen.

Постановка проблеми

Визнання приватної детективної діяльності залежить від ступеня демократизації країн. У країнах диктатури детективна діяльність найчастіше взагалі заборонена або скасована як допоміжна при правоохоронних органах. Досвід країн, у яких приватна детективна діяльність законодавчо врегульована, показує, що функціонування приватних детективів, детективних агентств та їх об'єднань значно підвищує відповідальність державної правоохоронної системи за своєчасне і високопрофесійне реагування на потреби громадян та суспільства, звільняє правоохоронців від необхідності виконання багатьох незначних і невластивих їм функцій, сприяє загальному оздоровленню криміногенної ситуації.

В Україні приватна детективна діяльність знаходиться в зародковому стані. Для того, щоб змінити ситуацію, що склалася, необхідно насамперед розробити теоретичні та правові основи організації приватної детективної діяльності, а також виробити практичні рекомендації для здійснення цього важливого і необхідного

для нашого суспільства виду професійної діяльності в галузі безпеки.

Аналіз стану досліджень і публікацій

Дослідженням питання приватної детективної діяльності в Україні займалися такі науковці, як: Г. Козаченко, В. Пономарьов, О. Ляшенко, Т. Іванюта, А. Заїчковська, В. Калетняк, А. Крисін, О. Костирін, Г. Леонова, О. Озаріна, В. Мачуський, В. Постульга, О. Литвин, І. Плохих, О. Сатановський та М. Федорін. Проте, на жаль, відсутні дослідження, в яких би ґрунтовно і комплексно висвітлювалися проблеми приватної детективної діяльності в контексті забезпечення конституційних прав і свобод людини й громадянина.

Формулювання цілей статті

Метою статті є характеристика особливостей здійснення приватної детективної діяльності в Україні в контексті забезпечення конституційних прав та свобод людини і громадянина.

Виклад основного матеріалу

В науковій літературі визначення по-

няття «детективні послуги» відсутні. Натомість науковці зазначають, що детективна діяльність є невід'ємною складовою цілісної системи сучасної розшукової діяльності в більшості країн світу [1, с.77].

Проект Закону України «Про детективну (розшукову) діяльність» визначає детективну діяльність як дозволена органами Національної поліції України незалежну професійну діяльність приватних детективів або приватних детективних підприємств (агентств) щодо надання клієнтам на платній договірній основі детективних послуг з метою захисту їхніх законних прав та інтересів на підставах і в порядку, що передбачені законодавством [2, ст.1].

Відповідно, приватним детективом може бути громадянин України, який володіє державною мовою, має вищу юридичну освіту, пройшов спеціальну підготовку з метою здійснення приватної детективної (розшукової) діяльності чи має стаж роботи в оперативних підрозділах або органах досудового розслідування не менше трьох років та отримав у встановленому порядку свідоцтво про право на зайняття приватною детективною (розшуковою) діяльністю [2, ст.5].

Зайняття приватною детективною діяльністю дозволяється лише за умови отримання відповідного свідоцтва (ліцензії). Так, відповідно до Проекту Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» видача свідоцтв про право на зайняття приватною детективною (розшуковою) діяльністю здійснюється органами Національної поліції. Свідоцтво про право на зайняття приватною детективною (розшуковою) діяльністю видається безстроково на платній основі протягом десяти днів з дня подання документів для отримання такого свідоцтва. Одночасно зі свідоцтвом заявнику видається посвідчення приватного детектива, зразок якого затверджується Національною поліцією України [2, ст. 7].

Законодавець визначає види діяльності та послуг, які можуть надавати приватні детективи або детективні агенції. Так,

детективні послуги – це послуги, що надаються суб'єктами підприємницької діяльності на договірних оплачуваних засадах незалежної професійної діяльності, спрямованої на пошук, збирання й фіксацію інформації, розшук людей, тварин та майна, встановлення фактів і з'ясування різних обставин за замовленням клієнтів.

Перелік послуг, які можуть надаватися, досить широкий. За даними Всеукраїнської асоціації приватних детективів, вони поділяються на такі групи:

- збирання, фіксування та дослідження відомостей, необхідних для розгляду справ у цивільному, господарському й адміністративному судочинстві, на договірній основі зі сторонами судового процесу;

- вивчення ринку, пошук і збір інформації з відкритих джерел з метою підготовки ділових переговорів клієнта, з'ясування фінансової платоспроможності, майнового стану та благонадійності потенційних ділових партнерів;

- з'ясування біографічних та інших даних, що характеризують особу, стосовно окремих громадян (за їх письмової згоди) при укладенні ними трудових й інших договорів із замовником (клієнтом) приватних детективних (розшукових) послуг (зайняття в нього відповідної вакантної посади), виявлення їхніх ділових зв'язків, у тому числі з конкурентами клієнта в регіонах і за кордоном;

- пошук осіб, місцезнаходження яких невідоме, з'ясування причин і обставин зникнення, можливостей та умов їх повернення, розшук осіб, що втратили родинні й дружні зв'язки;

- розшук зниклого (втраченого або викраденого) майна, предметів та тварин;

- пошук, збирання та фіксація відомостей у кримінальному провадженні на договірній основі зі стороною кримінального провадження;

- реалізація заходів з відтворення втраченої (зниклої) інформації з питань законних прав та інтересів клієнтів;

- пошук і збір даних, які можуть бути приводом або підставою для звернення за-

мовником приватних детективних (розшукових) послуг до правоохоронних органів або до суду з метою захисту законних прав та інтересів такого замовника;

– виявлення фактів незаконного (несанкціонованого) збирання з метою використання відомостей, що становлять комерційну таємницю замовника або її розголошення, а також фактів незаконного (несанкціонованого) збирання стосовно фізичних осіб конфіденційної інформації;

– пошук, виявлення та фіксація фактів незаконного використання прав інтелектуальної власності, що належать клієнту, а також випадків недобросовісної конкуренції;

– пошук боржників та осіб, які ухиляються від виконання своїх договірних обов'язків, вирішення в порядку, встановленому законодавством України, питань щодо повернення боргів і виконання договірних обов'язків;

– забезпечення захисту інформації з обмеженим доступом (комерційної, промислової, професійної таємниці) замовника приватних детективних (розшукових) послуг [3; 2, ст.11].

На нашу думку, враховуючи специфічні умови надання приватних детективних послуг, вони не матимуть жодної ефективності. Однією з таких умов є те, що особа має надати письмову згоду на її фотозйомку, відеозйомку або аудіофіксацію. Для прикладу, якщо чоловік захоче викрити в невірності дружину і скористається послугами приватного детектива, то детектив повинен буде просити у жінки письмового дозволу на шпигунство за нею, а інакше він порушить закон і в нього заберуть ліцензію. Така постановка питання викликає певний когнітивний дисонанс.

Також звертає увагу те, що ні в Проекті Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність», ані в Кримінальному процесуальному кодексі України не міститься норм про правове закріплення інформації, яку добувають приватні детективи. Така інформація не є допустимим доказом у суді, правоохоронні органи повинні її перевіряти. Наведемо

такий приклад: проти людини скоєно злочин, і вона підозрює, що поліція і прокуратура покривають злочинців. Потерпілий наймає детектива, той збирає та представляє докази проти винуватця, а суд їх не приймає або призначає повторну перевірку. Гроші клієнта і старанність детектива виявляються безуспішними, справа просто затягується. Постає питання: чим відрізняється приватний детектив від адвоката чи навіть журналіста, якщо вони так само можуть займатися пошуками свідків чи зниклої людини, але не мають вільного доступу до баз даних, які могли б пришвидшити роботу?

Діяльність детектива має на меті захист прав і свобод людини. Проте, на жаль, існує чимало проблем узгодження положень проекту Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» з вимогами статті 8 Європейської конвенції з прав людини в частині поваги до особистого і сімейного життя, житла й таємниці листування, відповідних положень статей 30-32 Конституції України, конституційної заборони втручання в особисте і сімейне життя особи, заборони збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу.

Насамперед потребує узгодження конституційного режиму інформація про особисте та сімейне життя особи з правами і повноваженнями приватних детективів, закріплених у статті 11 проекту 3726, а саме:

– збирання, фіксування та дослідження відомостей, необхідних для розгляду справ у цивільному, господарському й адміністративному судочинстві, на договірній основі зі сторонами судового процесу;

– з'ясування біографічних та інших даних, що характеризують особу, стосовно окремих громадян (за їх письмової згоди) при укладенні ними трудових й інших договорів із замовником (клієнтом) приватних детективних послуг (зайняття ним відповідної вакантної посади), виявлення їхніх ділових зв'язків, у тому числі з конкурентами клієнта в регіонах і за кордоном;

– пошук, збирання та фіксація відомостей у кримінальному провадженні на договірній основі зі стороною кримінального провадження; пошук і збір даних, які можуть бути приводом або підставою для звернення замовником приватних детективних послуг до правоохоронних органів або до суду з метою захисту законних прав та інтересів такого замовника [4].

«Загалом, на сьогоднішній день існує багато проблемних моментів, що можуть призвести до тінізації певної частини легальних детективних агентств, але завдяки народним обранцям і прогресивно мислячим учасникам цього ринку, проблеми можна буде вирішити своєчасними поправками до проекту Закону», – переконаний в. о. президента громадської організації «Всеукраїнська Асоціація Приватних Детективів» С. Сенік. «Далі має бути кропітка праця, і деякі «мінуси» і невідповідності з часом будуть усунуті окремими змінами до Закону», – переконаний президент громадського об'єднання «Український Детективний Союз» О. Денисенко [7].

Керуючий партнер Адвокатського об'єднання «Юрі-мекс» Я. Толкачов назвав Проект Закону «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» черговою профанацією з боку чинної влади, спрямованою на порожній піар або далекоглядні корупційні схеми [7]. Він вважає, що фактично за цим Законом приватні детективи займаються тим, що й до їхнього узаконення. Даний Закон має чітко врегулювати узаконену діяльність приватних детективів, визначити повноваження приватної детективної діяльності. Відсутність таких елементів виключає можливість реально надавати детективні послуги.

Проте, варто зазначити, що як прихильники, так і противники прийнятого Закону погоджуються, що подібний акт необхідний для вдосконалення державної правової системи. Позитивним є те, що приватні детективи зможуть отримувати ліцензії, буде створено їх єдиний реєстр, що позбавить шахраїв можливості

діяти, прикидаючись приватними детективами. Вони отримують право звертатися з офіційними запитами до державних органів і отримувати відповіді у встановлені законом терміни [5, с.198].

Законодавче врегулювання приватної детективної діяльності на засадах суворого дотримання конституційних прав і свобод людини та громадянина сприятиме розширенню послуг, що надаються громадянам з питань розшуку зниклого майна, виявлення фактів порушень прав інтелектуальної власності, насамперед незаконного використання товарних знаків, а також рівною мірою надання більш значної допомоги суб'єктам підприємницької діяльності у вивченні фінансового стану позичальників, визначення спроможності реального виконання фінансових зобов'язань, запобіганню ухиленню від сплати заборгованості, а тим самим сприятиме зміцненню засад верховенства права в нашій країні.

Висновки

Детективна діяльність – це дозволена установленими органами України незалежна професійна діяльність приватних детективів або приватних детективних підприємств (агентств) щодо надання клієнтам на платній договірній основі детективних послуг з метою захисту їхніх законних прав та інтересів на підставах і в порядку, що передбачені законодавством.

Враховуючи вимоги Європейської конвенції з прав людини, норми Конституції України щодо дотримання конституційних прав і свобод людини та громадянина в сфері недоторканості житла, гарантування таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної й іншої кореспонденції, заборони збирання, зберігання, використання та поширення інформації про особу без її згоди, мають бути уточнені окремі положення проекту Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність», а сама приватна детективна діяльність має здійснюватися у суворій відповідності з принципом верховенства права.

Література

1. Бондарчук Ю., Марущак А. Безпека бізнесу: організаційно-правові аспекти /Ю. Бондарчук, А. Марущак. – К.: Скіф, 2008. – 237 с.
2. Про приватну детективну (розшукову) діяльність: Проект закону України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57580.
3. Офіційний сайт Всеукраїнської Асоціації Приватних Детективів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://aupd.org/ru/services>.
4. Висновок Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України від 29 січня 2016 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id...59268.
5. Гришко В. І., Хоружа І. Г. Проблеми імплементації Закону України «Про приватну (розшукову) діяльність» в Україні з урахуванням зарубіжного досвіду / В. І. Гришко, І. Г. Хоружа // Юридичний науковий електронний журнал. – 2018. – Вип. 1. – С.197-199.
6. Волинська А. Правова доктрина щодо надання детективних послуг / А. Волинська // Національний юридичний журнал: теорія та практика. – 2017. – Вип. 6 (22-2). – С.81-85.
7. Приватна детективна діяльність: українські реалії та зарубіжний досвід. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2930:privatna-detektivna-diyalnist-ukrajinski-realiiji-ta-zarubizhnij-dosvid&catid=8&Itemid=350.

Актуальні проблеми психології

УДК 159.9:331.108.2:355

Ю.Л. Вітомський
кандидат психологічних наук
В.С. Сідак
доктор історичних наук, професор,
радник ректора з наукових питань,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Психологічні особливості та професійно значущі якості працівників об'єктової та особистісної охорони

Стаття присвячена вивченню психологічних особливостей особистості й професійно значущих якостей охоронців різної спеціалізації. Актуальність дослідження обумовлюється недостатньою дослідженістю в психології трудової діяльності специфіки діяльності охоронців та їх особистісних характеристик, особливостей формування професійно значущих якостей охоронців об'єктової та особистісної охорони.

Ключові слова: пост охоронника, приватне охоронне підприємство, об'єктова охорона, особиста охорона, професійно значущі якості.

Ю.Л. Витомский
кандидат психологических наук
В.С. Сидак
доктор исторических наук, профессор,
советник ректора по науке,
ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»

Психологические особенности и профессионально значимые качества работников объектовой и личной охраны

Статья посвящена изучению психологических особенностей личности и профессионально значимых качеств охранников различной специализации. Актуальность исследования определяется недостаточной изученностью в психологии трудовой деятельности специфики деятельности охранников и их личностных характеристик, особенностей формирования профессионально значимых качеств охранников объектовой и личной охраны.

Ключевые слова: пост охоронника, частное охранное предприятие, объектовая охрана, личная охрана, профессионально значимые качества.

Y. Vitovsky

Candidate of Psychological Sciences

V. Sidak

doctor of historical sciences, professor

scientific adviser

Rector of Higher Educational Institution

“KROK University of Economics and Law”

Psychological features and professionally significant qualities of object and personal protection workers

The article is devoted to the study of psychological peculiarities of the person and professionally significant qualities of guards of different specialization. The urgency of the research is due to insufficient research in the psychology of the work activity of the specifics of the activities of the guards and their personal characteristics, features of the formation of professionally significant qualities of bodyguards and personal protection.

Key words: guard post, private security company, object security, personal guard, professionally significant qualities.

Постановка проблеми

Активна професійна діяльність, здійснювана особою, визначає напрямок і характер розвитку професійно важливих якостей. Розвиток професійних здібностей вимагає постійної внутрішньої активності суб'єкта діяльності, що спирається на природні задатки й особливості психофізіологічних характеристик типу нервової системи, особливостей темпераменту, інтелекту. Трудова діяльність є провідною діяльністю дорослої людини на шляху становлення її як професіонала.

У сучасній Україні з властивими економічними тенденціями деіндустріалізації професія охоронника є чи не найбільш затребуваною, про що свідчить аналіз інформації сайтів з працевлаштування та кадрових агентств. Однак, у суспільстві створено певного роду стереотип, який полягає у примітивізації праці охоронника, у сприйнятті цієї праці як такої, що не потребує високої освіченості людини й належного рівня розвитку особистісних якостей.

Ціннісні орієнтації охоронників, їхня

здатність розуміти своє професійне призначення, можливість орієнтуватися в способах виконання поставлених завдань складають взаємозв'язок внутрішнього боку особистості самого охоронника і суспільної ролі та втілюються у професійно значущих якостях особистості. Ось чому конкретні життєві цінності охоронників, напрями професійної самореалізації важливо досліджувати для визначення вагомості професійно значущих якостей і підняття престижу цієї затребуваної професії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Рівень професіоналізму конкретної трудової діяльності характеризується певним рівнем розвитку особистісних та психолого-фізіологічних особливостей, властивих даній професійній діяльності. Так, різноманітні аспекти регуляції психічного стану професіонала в звичайних та екстремальних умовах вивчали: Блінов О. А. [1], Занора В. О. [2], Клімов Є. А. [4, 5], Кокур О. М. [6], Корольчук М. С., Крайнюк В. М.

[8, 7], Осьодло В. І. [10], Маркова А. К. [5], Миронець С. М. [9] та ін.

Сутнісні психологічні аспекти праці фахівця-охоронника досліджували: Каленяк В. П. [3], Половнікова Ж. Ю. [11], Попов В. М., Астапенкова В. М. [12], Толочек В. А. [16, 15].

Проведений аналіз літератури свідчить, що професія охоронця ще мало вивчена: існують окремі роботи, присвячені психології охоронця. Також недостатньо вивчені психологічні особливості охоронців різної спеціалізації. Даний вид професії має низку особливостей, властивих професіям типу «людина–людина» (в класифікації Є. А. Клімова), і особливостей професійних видів діяльності в особливих або екстремальних умовах. Специфіка самої професійної діяльності охоронника визначає певні вимоги до професійно важливих якостей особистості фахівця, дотримання яких унеможливує появу таких негативних наслідків, як порушення фізичного та психічного здоров'я людини, зниження якості професійної діяльності, втрата інтересу до роботи, розвиток негативних ціннісних установок стосовно професії і можливого кар'єрного зростання.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Недостатньо вивченими залишаються конкретні життєві цінності охоронників, напрями професійної самореалізації, професійно значущі якості, необхідні для охоронців об'єктової та особистісної охорони.

Формулювання цілей статті

Метою даної статті є дослідження професійно значущих якостей охоронників за допомогою експертного опитування і модифікованої методики М. Рокіча.

Основним **завданням** статті є психологічний аналіз професійно важливих якостей особистості охоронника.

Виклад основного матеріалу дослідження

Основним змістом діяльності приватного охоронця є превентивна активність

щодо попередження конфліктів, а також швидке й успішне вирішення конфліктів при їх виникненні (при припиненні та профілактиці правопорушень у зоні їх професійної діяльності). Приватним охоронним підприємствам доводиться протистояти добре організованій злочинності, оснащений найсучаснішими засобами. Так, аналітики служби безпеки стверджують, що при підготовці й здійсненні злочинних акцій організована злочинність широко залучає до співпраці висококласних професіоналів у найрізноманітніших сферах діяльності. Використовуються можливості різного роду напрацювань фахівців у галузях: соціології, психології, астрології, різних напрямків окультизму. Силкові злочинні акції часто відрізняються зухвалістю, цинізмом, неймовірною жорстокістю, що створює ефект потужного психологічного тиску на людей, які протистоять їм. У цих умовах незмірно зростає роль особистісних якостей і професійних здібностей осіб, що забезпечують особисту безпеку людей.

Професійна діяльність співробітників охорони залежить від специфіки трудового поста і робочого місця. Стосовно більшої частини робочих місць у професії охоронника можна говорити про відносну придатність, оскільки апіорі порушується режим праці, відпочинку, сну людини. Найбільш жорсткі вимоги висувають, на думку В. А. Толочек [15], такі робочі місця, як оперативний черговий та співробітники особистої охорони.

У сфері охорони розрізняють такі види діяльності: особисту охорону фізичних осіб, перевезення цінностей, інкасацію, перевезення вантажів, фізичну охорону об'єктів. Усередині кожного виду охоронної діяльності може бути більш вузька спеціалізація – робочі місця. Так, наприклад, на деяких об'єктах, що охороняються, охоронець об'єкту за час свого чергування протягом доби може нести службу на трьох-чотирьох постах (різних робочих місцях): на контрольно-пропускному пункті, охороняти стоянку автомобілів, нести чергування перед моніторами в опе-

раторній кімнаті, патрулювати периметр об'єкту, що охороняється і т.д.

До охоронців об'єктів висуваються досить суворі вимоги щодо їх професійних і особистісних якостей. Останнім часом при професійному відборі охоронців об'єктів менше уваги приділяється фізичним параметрам (зростання, маса тіла, фізична сила й т.д.), а все більше робиться акцент на таких професійно важливих якостях особистості охоронця, як відповідальність, ретельність, дисциплінованість, пунктуальність, відсутність шкідливих звичок, організованість, кмітливість, комунікабельність, толерантність і витривалість. Не випадково навіть формений одяг більшості охоронців об'єктів нагадує форму працівників силових структур.

Дослідивши індивідуально-типологічні особливості особистих охоронців, учені виділяють найбільш важливі функції і завдання підрозділів особистої охорони: «Підрозділ охоронців: фізична охорона особливо важливих персон (VIP) у місцях їх знаходження, на маршрутах руху; ведення розвідки й контррозвідки в інтересах VIP-персон; інформаційно-аналітична робота; проведення заходів щодо захисту інформації в інтересах VIP-персон; проведення антитерористичних заходів. Це найбільш підготовлений у професійному відношенні підрозділ, що становить ядро служби охорони особистості, її цементуючу основу, яка потребує особливого підходу в кадровому підборі та психологічному супроводі. Кожен охоронник такого підрозділу повинен володіти самостійністю прийняття рішення, нестандартністю мислення і дії [11].

Дослідник Толочек В. А. розглядає динаміку вимог до професійно важливих якостей суб'єкта охоронної діяльності. Найбільш кваліфіковані співробітники охорони є людьми з хорошими навичками до адаптації і саморегуляції. Вони відрізняються позитивним ставленням до професії, високо оцінюють її соціальну, особистісну, інформаційну значущість, розглядають професію як форму особистісної самореалізації, як середовище спілкування з колегами [15].

Зростання професійної кваліфікації охоронця сприяє зростанню значущості власне професійної підготовленості (психологічних структур, які формуються в процесі діяльності), особливостей установок у міжособистісних відносинах, особистісної активності суб'єкта, і дещо знижується роль вихідних, «простих» якостей (особливостей психічних процесів, сенсомоторних реакцій, координованості й ін.). Разом з тим, автор зазначає, що такі види охоронної діяльності, як охорона фізичних осіб, особиста охорона висувають більш підвищені вимоги до структури особистісних якостей, ніж інші діяльності – фізична охорона об'єктів [15]. Толочек В. А. склав психологічний портрет «еталонного співробітника охорони», в якому переважають узагальнені позитивні оцінки особистості «ідеального» охоронця, тобто, до чого повинен прагнути в ідеалі кожен працюючий у цій сфері [16].

За результатами соціально-психологічного вивчення, психологічного та психофізіологічного обстеження охоронної фірми «Зодіак-СБ», формуються такі висновки про придатність кандидата до діяльності охоронця:

- повністю придатний, якщо кандидат відповідає вимогам спеціальності;
- придатний з обмеженнями, якщо кандидат відповідає вимогам більшості професійних завдань;
- непридатний, якщо кандидат не відповідає кваліфікаційним та психологічним вимогам професії охоронця.

Більш докладно наведемо основні критерії професійної придатності охоронця, якими керуються працівники кадрової служби охоронної фірми «Зодіак-СБ».

Повністю придатний:

1. Наявність мотивації на діяльність охоронця.
2. Морально-етичні якості, розвинені на рівні не нижче середнього.
3. Відсутність психічних відхилень.
4. Урівноважений характер.
5. Наявність психологічних якостей: старанність, дисциплінованість, пильність, витривалість, охайність, рішучість.

6. Висока емоційно-вольова стійкість.
7. Самоконтроль, розвинений на рівні вище середнього.
8. Тип темпераменту: врівноважений, сангвінічний або флегматичний.
9. Сила нервової системи до середньо-слабої.
10. Коефіцієнт QI не менше 100.
11. Перемикання і розподіл уваги не нижче середнього рівня.
12. Оперативна і наочно образна пам'ять оцінюються не нижче «добре».
13. Швидкість прийняття оперативних рішень.
14. Висока психомоторна швидкість.

Питання професійного самовдосконалення у сфері охоронної діяльності пов'язане з більш широким питанням життєвого самовизначення і сенсу життя взагалі. Дану проблему взаємозв'язку життєвого й професійного самовизначення, наприклад, Пряжніков Н. С. розглядає як прагнення до елітарності: «... в психологічному плані можна визначити прагнення до елітарності, як прагнення до відчуття (переживання) значущості власного життя, як у власних очах, так і в очах оточуючих людей; при цьому прагнення до елітарності – це ідеальний варіант прагнення до того кращого, що характеризує людину в її взаєминах з іншими людьми, з самим собою (наприклад, зі своєю совістю) і зі своєю справою, яке багато в чому визначає все його життя» [13, с. 127].

Організація нашого емпіричного дослідження проводилася на базі підприємств, що займаються охоронною діяльністю і входять до «Зодіак-СБ». Також проводився аналіз та зіставлення результатів досліджень, отриманих у схожих охоронних підприємствах. Загальна кількість професійних охоронців, що взяли участь у нашому дослідженні, становила близько 126 осіб, у тому числі 87 осіб з об'єктової охорони і 39 фахівців особистої охорони.

У дослідженні враховувалися такі формальні характеристики охоронців: вік, освіта, спеціалізація.

За результатами анкетування можна уявити деякі загальні біографічні дані охоронців різної спеціалізації: так, середній вік фахівців особистої охорони становить 34,4 роки (розкид від 23 до 49 років), середній вік об'єктової охорони – 32,6 роки (розкид від 20 до 49 років). З таблиці 1 видно, що в об'єктовій охороні більше представлений молодий вік до 25 років, а в особистій охороні середній вік – від 30 до 40 років, тобто найбільш продуктивний і досвідчений віковий склад.

Як бачимо, у фахівців особистої охорони переважає вища або неповна вища освіта (загалом 71%), а у фахівців об'єктової охорони – ПТУ, неповна вища і середня освіта.

Професійно значущі якості охоронців можуть бути згруповані в психограми, що відображають специфіку різних об'єктів

Таблиця 1

Вікові та освітні характеристики охоронців різної спеціалізації (дані у %)

Категорія	Особиста охорона	Об'єктова охорона
Вік:		
- до 25 років	11	24
- 26-30 років	28	30
- 31-40 років	44	35
- старше 40 років	16	117
Освіта:		
- середня	15	22
- середня спеціальна	15	32
- середня технічна	34	29
- вища	36	17

(робочих місць), до яких вони можуть бути застосовані, але в той же час у них відбивається і загальна характеристика професії, пов'язана з певним трудовим місцем, наскільки, наприклад, праця охоронника офісу значно відрізняється від праці охоронника складу чи великого супермаркету.

Для визначення професійно значущих якостей охоронців різної спеціалізації нами був застосований варіант опитувальника М. Рокича (дослідження ціннісних орієнтацій особистості). Такий підхід у дослідженні зумовлений тим, що у психології особистості проблема ціннісних орієнтацій людини розглядається у зв'язку із соціалізацією особистості, зокрема етапом її професійного становлення, процес якого залежить як від соціальних, так і особистісних чинників [7, 14, 1]. Відомо, що у процесі професійної діяльності людина засвоює соціальний досвід та перетворює його у власні цінності, установки й орієнтири. Цінності виконують функцію когнітивного елемента структури особистості та функцію мотивації, відтак у особистості складається внутрішня позиція стосовно оточуючого світу, яка виражається у професійній спрямованості людини [8].

Ціннісні орієнтації охоронників, їхня здатність розуміти своє професійне призначення, можливість орієнтуватися в способах виконання поставлених завдань складають взаємозв'язок внутрішнього боку особистості самого охоронника і його суспільної ролі. Ось чому конкретні життєві цінності охоронників, напрями професійної самореалізації дають можливість виявити професійно значущі якості представників даної професії.

Списки з двадцяти якостей були роздані 10 експертам – регіональним представникам охоронної фірми «Зодіак-СБ», які самі були свого часу особистими охоронцями, старшими об'єктів, які мають безпосередній досвід роботи в охоронній діяльності від 5 до 12 років. Перед експертами стояло завдання проранжувати ці якості за мірою їх значущості – 1-й ранг найвищий, потім – 2-й і т.д. На підставі цього

ранжування були складені два списки професійно важливих якостей для особистої і об'єктової охорони. У табл. 2 представлені результати ранжування професійно значущих якостей охоронників.

Обчислення коефіцієнта рангової кореляції за Спірменом показало досить високий рівень кореляції $r = 0,63$ (при $p = 0,01$) між оцінками (ранжування) професійно значущих якостей охоронців. Таким чином, експерти в оцінках професійно значущих якостей охоронців різної спеціалізації виділяли на перші місця (перші ранги) ті якості, які притаманні всім охоронцям. Разом з тим, варто зазначити, що існують і певні відмінності. Так, для об'єктової охорони експерти ставлять професійні якості, властиві для багатьох професій з підвищеною відповідальністю й вимогами до дисципліни – «чесність, старанність, фізичний розвиток, спеціальну підготовленість» та ін. Для об'єктової охорони важливо зберегти майно від розкрадання, в тому числі запобігти можливості крадіжки майна самими охоронцями і персоналом підприємства, яке охороняється, тобто самому втриматися від спокуси розкрадання й постійно спостерігати та вчасно повідомляти керівництву підприємства про загрози розкрадання. Відомо, що нерідко при розслідуванні інцидентів з крадіжками на об'єктах одними з перших підозрюються охоронці об'єкта.

У той же час для особистої охорони на перше місце виходять якості, що вимагають максимальної самовідданості, аналітичні здібності, вміння діяти адекватно при дефіциті часу і великих фізичних навантаженнях, самостійність та рішучість і т.д., наприклад, «готовність виконати обов'язок» розуміється буквально – виконати свій обов'язок до кінця, навіть ціною свого життя. У випадках збройних нападів на особу, яка охороняється, особисті охоронці буквально закривають її своїми тілами, щоб зберегти їй життя. Звичайно, потрібна велика мужність та свідомо самовідданість від особистого охоронця в мирний час чинити спротив неодноразовим спробам збройних нападів.

Ранги професійно значущих якостей охоронців різної спеціалізації

Професійно значуща якість охоронника	Ранги об'єктової охорони	Ранги особистісної охорони
1. Спеціальна підготовленість (єдиноборства, служба в спецпідрозділах)	5	10
2. Фізичний розвиток (постійне вдосконалення, робота над собою)	4	5
3. Охайність, акуратність	8	20
4. Цілеспрямованість, прагнення доводити справу до кінця	11	9
5. Освіченість (широкий кругозір)	7	6
6. Життєрадісність, оптимізм, почуття гумору	18	19
7. Вихованість, хороші манери	14	14
8. Уміння адекватно діяти в умовах дефіциту часу і великих фізичних навантажень	3	3
9. Готовність виконати свій обов'язок	6	1
10. Здатність діяти самостійно і рішуче	12	7
11. Чесність (сумлінність)	1	4
12. Старанність, дисциплінованість	2	5
13. Самовладання, витримка (уміння мобілізуватися, розслабитися)	13	12
14. Тверда воля (здатність не відступати перед труднощами)	10	11
15. Уміння передбачити (спрогнозувати розвиток подій)	9	2
16. Уміння відчувати інших	17	9
17. Доброзичливість, чуйність	16	8
18. Товариськість, комунікабельність	15	13
19. Непримиренність до недоліків у собі	19	17
20. Витривалість, уміння відновлювати сили	20	16

Висновки

Отже, дослідження виявило наявність професійно значущих якостей, що відображають основні вимоги до особистості професіонала-охоронника, визначають успішність у даній професійній діяльності й, відповідно, водночас властивих для працівників об'єктової та особистої охорони.

На підставі цих основних вимог до професії відбувається селекція кандидатів і «природний відбір» уже в процесі самої професійної діяльності. В осіб з підвищеною мотивацією до роботи відбувається більш інтенсивне формування і розвиток

необхідних для успішної діяльності професійно важливих якостей.

Таким чином, сама професійна діяльність є передумовою й умовою формування необхідних професійно важливих якостей особистості охоронця.

За результатами дослідження, охоронці, які спеціалізуються на особистій охороні, мають більш високу мотивацію до виконуваної охоронної діяльності, що пов'язано з більш високим статусом, кваліфікацією, престижем роботи охоронця і більш високою оплатою в порівнянні з охоронцями об'єктів.

Література

1. Білов О. А. Психологія праці: Курс лекцій / О. Білов. – К. : КиМУ, 2009. – 269 с.
2. Занора В. О. Методика підбору кадрів з врахуванням організаційних ризиків / В. О. Занора, Л. С. Чернова, Ю. М. Кузьмінська, О. Б. Данченко // Управління проектами та розвитком виробництва : зб. наук. праць. – Луганськ : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2013. – № 1 (45). – С. 88–94.
3. Каленяк В. П. Приватна охоронна діяльність: зарубіжний досвід та можливості його використання в Україні / В. Каленяк // Журнал-каталог «Персонал». – 2007. – № 5. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.personal.in.ua/>
4. Климов Е. А. Введение в психологию труда. Учебник / Е. Климов. – М.: Культура и спорт; ЮНИТИ, 1998. – 247 с.
5. Климов Е. А. Развивающийся человек в мире профессий / Е. А. Климов / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, Обнинский гор. психол. центр «Детство». – Обнинск: изд-во «Принтер», 1993. – 57 с.
6. Кокун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності: Монографія / О. М. Кокун. – К.: Міленіум, 2004. – 265 с.
7. Корольчук М. С. Психофізіологія діяльності: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / М. Корольчук. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2011. – 400 с.
8. Корольчук М. С., Крайнюк В. М. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах : Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / М. Корольчук. – К.: Ніка-Центр, 2010. – 580 с.
9. Миронець С. М. Теоретичні підходи психологічного забезпечення аварійно-рятувальних підрозділів МНС України / С. Миронець // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д. – К. : «ГНОЗІС», 2002. – Т.IV. – Ч. 5. – С. 166-172.
10. Осьодло В. І. Особливості психологічної діагностики суб'єкта професійної діяльності / В. Осьодло // Філософські та психологічні проблеми освіти. – НТУ «ХПІ», 2012. – С. 22-28.
11. Половникова Ж. Ю. Формирование психологической готовности сотрудников охраны к осуществлению профессиональной деятельности : дис. ... кандидата психол. наук / Ж. Половникова; Университет внутренних дел. – Х., 1998. – 217 с.
12. Попов В. М., Астапенкова В. М. Психологічні особливості вивченої безпорадності працівників ДСНСУ. Проблеми екстремальної та кризової психології. – 2014. – Вип. 15. – С.214-221.
13. Пряжников Н. С. Психологический смысл труда: Учебное пособие / Н. Пряжникова. – М.: «Институт практической психологии»; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1997. – 352 с.
14. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие / Д. Райгородский. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ», 1998. – 672 с.
15. Толочек В. А. Профессиональные способности, потенциал и успешность субъекта: критический анализ проблемы и модели объяснения / В. А. Толочек // Актуальные проблемы психологии труда, инженерной психологии и эргономики / Под ред. В. А. Бодрова, А. Л. Журавлева. – М.: Изд-во «ИП РАН», 2010. – Вып. 2. – С. 320-343.
16. Толочек В. А. Профессиональный отбор и психологические тесты: для частных охранных предприятий и служб безопасности. – М., 2007.

Н.В. Наконечна
кандидат психологічних наук,
проректор з науково-педагогічної роботи
(корпоративне управління),
Університет економіки та права «КРОК»

Система методів організаційно-психологічного вивчення стану та перспектив розвитку корпоративної культури приватного вищого навчального закладу

У статті досліджено основні підходи до проблем вивчення корпоративної культури. Проаналізовано сучасні методики дослідження корпоративної культурної організації. Розглянуто механізм формування організаційної культури. Надано пропозиції щодо застосування інструментальної діагностики оцінки організаційної культури ОСАІ.

Ключові слова: психологічні умови, корпоративна культура, психологічна діагностика, навчальний заклад, експериментальне дослідження, модель корпоративної культури.

Н.В. Наконечная
кандидат психологических наук,
проректор по научно-педагогической работе
(корпоративное управление),
Университет экономики и права «КРОК»

Система методов организационно-психологического изучения состояния и перспектив развития корпоративной культуры частного высшего учебного заведения

В статье исследованы основные подходы к проблемам изучения корпоративной культуры. Проанализированы современные методики исследования корпоративной культурной организации. Рассмотрен механизм формирования организационной культуры. Даны предложения по применению инструментальной диагностики оценки организационной культуры ОСАІ.

Ключевые слова: психологические условия, корпоративная культура, психологическая диагностика, учебное заведение, экспериментальное исследование, модель корпоративной культуры.

N. Nakonechna
Ph.D. in Psychology,
vice-rector for scientific and pedagogical sciences work
(corporate management)
“KROK” University

System of methods of organizational and psychological study of the state and prospects of development of the corporate culture of a private higher educational institution

The article investigates the main approaches to the problems of studying corporate culture. The modern methods of research of the corporate cultural organization are analyzed. The mechanism of formation of organizational culture is considered. The proposals on application of instrumental diagnostics of OCAI organizational culture evaluation are given.

Keywords: *psychological conditions, corporate culture, psychological diagnostics, educational institutions, experimental research, corporate culture model.*

Постановка проблеми

Важливою психологічною умовою розвитку корпоративної культури ВНЗ є науково зважене дослідження її складників, а саме: вивчення стану організаційної поведінки працівників, рівня розвитку комунікаційних зв'язків у навчальному закладі, культури управління, менеджерського складника та ін. Такий підхід дає можливість встановити досягнення та виявити проблеми у формуванні корпоративної культури, а отже, намітити шляхи й перспективи її подальшого розвитку. Організаційно-психологічний аналіз складників культури корпорації здійснюється шляхом теоретичного моделювання та експериментального дослідження із застосуванням методик визначення рівня розвитку й типу корпоративної культури і бажаного, перспективного її досягнення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У вивченні організаційної (корпоративної) культури і її розвитку на сьогоднішній день уже сформувалися та чітко визначилися окремі тематичні напрями аналізу

цього феномена, створені відповідні наукові школи. Це насамперед типологізації організаційної культури К. Камерона, Л. М. Карамушки, Р. Куїнна, І. А. Ладанова, А. Радугіна, К. Радугіна, Ч. Хенді, Е. Шейна, класифікації організаційно-психологічних методів дослідження Н. Маркіна, Т. Соломанідіної, Л. Теплової, встановлення рівнів розвитку організаційної культури І. Ладанова і, особливо щодо становлення та розвитку організаційної культури навчальних закладів – фундаментальні та науково-методичні праці вітчизняних учених: Г. Балла, О. Винославської, Н. Завацької, Л. Карамушки, С. Максименка, А. Шевченко та ін.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Система методів вивчення корпоративної культури має свої змістовні відмінності. Це насамперед функції відстеження стану та змін у культурі, психокорекція її складників, співвідношення суб'єктивних і об'єктивних чинників функціонування корпоративної культури та ін. Наприклад, сама по собі корпоративна культура є явищем об'єктивно функціонуючим зі своїми

закономірностями, які складаються незалежно від свідомості окремого члена корпорації. Оскільки ця культура (субкультура) є в наявності, то новий член колективу повинен сприймати чи не сприймати її. Але способи сприйняття чи несприйняття культури суб'єктивно індивідуальні. Навіть більше того, тут діалектика така, що окремі члени корпорації також здійснюють зворотній вплив на корпоративну культуру, збагачуючи її своїм професійним досвідом та світоглядом.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження системи методів організаційно-психологічного стану та пропозиції щодо розвитку корпоративної культури приватного вищого навчального закладу.

Виклад основного матеріалу дослідження

Корпоративна культура закладів освіти, що сформувалася за останні роки, є досить своєрідною, функціонує в умовах конкурентності та вимог сучасного ринку праці, що формує принципово новий тип відносин між суб'єктами освітньої діяльності як у самій корпорації, так і за її межами, що відзначається своєрідним поєднанням приватновласницьких інтересів та традиційних педагогічних цінностей.

Здійснюючи поглиблений аналіз кожного з методів корпоративної культури доцільно зазначити, що всі ці методи діють лише в комплексі, оскільки культура є багатоаспектним явищем. Тому вони взаємодоповнюють, взаємовизначають один одного. Наприклад, метод порівняння має своїм різновидом аналогію, яка також лежить в основі методу моделювання, а загальнонауковий метод експертних оцінок є нічим іншим, як конкретизацією філософського принципу єдності мислення та буття. Отже, природа методу експертних оцінок фактично є соціально-психологічною, хоча ним керуються в усіх сферах соціальної дійсності.

Ця думка, з одного боку, свідчить про унікальність і, так би мовити, універ-

сальність методології соціально-психологічного аналізу. З іншого – психологічний феномен притаманний усім явищам буття та свідомості, поняття і категорії психології як науки виконують у цих сферах місію методологічних орієнтирів. Це, природно, стосується й сфери корпоративної культури, соціально-психологічний аналіз якої на макropsихологічному рівні здійснюють практично всі фахівці.

Оскільки організаційна психологія уже визначена як галузь знань, то її понятійно-термінологічний апарат набув концептуального статусу, а саме: він може використовуватися як чинник теоретичного та експериментального пізнання. Як пишуть дослідники методологічних і теоретичних проблем психології (М. Корольчук, Ю. Трофімов, В. Осьодло та ін.), «теоретизація предмета дослідження відкриває можливість змістовного прогнозу дослідження в цілому, тобто, дає змогу: визначити «функціональний поріг» теоретичного пізнання предмета та умови організації емпіричного його дослідження» [1, с.47]. У даному дослідженні «теоретизація» виконує роль концептуального чинника побудови теоретичної моделі корпоративної культури навчального закладу приватної форми власності, і це моделювання, фактично, є методом діагностування її складників.

Такий концептуальний підхід становить парадигму як психологічного діагностування корпоративної культури вищого навчального закладу, так і психологічних умов її розвитку.

Учені виокремлюють також два основних підходи до проблеми вивчення корпоративної культури: інтерпретативний та формалізований (кількісний). Як пише О. Стеклова: «аналіз літератури показує, що є два основних підходи до проблеми діагностики корпоративної культури:

1. Ідеографічний, в основі якого лежить використання якісних методів, у тому числі традиційний аналіз документів організації, здійснюване монографічне спостереження (дослідження), глибинні інтерв'ю. За допомогою якісних методів

можна вивчити наступні аспекти корпоративної культури: усний фольклор, правила, традиції, церемонії та ритуали, що склалися в організації, різні документи, що визначають життєдіяльність організації.

2. Формалізований (кількісний), що характеризується використанням різних стандартизованих (формалізованих) опитувальників» [2, с.93].

Аналогічні підходи до формування методів вивчення організаційної культури здійснені К. Терещенко [3, с.28-31].

Практика, у тому числі діяльність навчальних закладів, свідчить, що некритично запозичувати вказані методи без їх адаптації до природи предмета дослідження, у нашому випадку – до корпоративної культури приватного освітнього закладу, не можна. Тому в своєму аналізі виходимо з двох основних чинників: змістовного та формального. Змістовний – це система відносин, зв'язків між суб'єктами навчального закладу, її стан та виявлення невикористаних резервів для їх подальшого поліпшення. Формальний – це, власне, внутрішня форма, тобто структура, організація діяльності навчального закладу та його підрозділів. Це, фактично, і є об'єктова визначеність предмета аналізу як один з його обов'язкових критеріїв. Очевидно, функція організаційної психології і полягає в необхідності забезпечення єдності цих двох векторів як чинників формування цілісної корпоративної культури навчального закладу.

Якщо із запропонованими двома підходами – використання якісних методів і кількісних (формалізованих), можна погодитися, оскільки вони є загальновизнаними, то зміст їх дії, функції культури авторами (Л. Теплова, К. Терещенко) не розкриваються повною мірою. І цей підхід не дає повного уявлення про рівень корпоративної культури навчального закладу. Очевидно, його варто доповнити функціональним аналізом, який дозволив би досягнути зміст цієї культури.

К. Терещенко пропонує наявні методики дослідження культури організації поділити на три групи: 1) методики з визна-

чення типу організаційної культури організації; 2) методики з визнання параметрів організаційної культури організації; 3) методики з визначення рівня організаційної культури організації [3, с.29].

Цей поділ частково може бути взятий як методологічний чинник аналізу, хоча навряд чи ним може бути обмежене все різноманіття методологічних підходів, які включають, крім типології, параметрів і рівня культури, також широкий діапазон методик та рекомендацій з їх використання для вдосконалення діяльності організації.

Крім того, К. Терещенко сама розширює запропоновану тріаду, доповнюючи її, зокрема, виокремленням трьох різновидів корпоративної культури: конструктивна, пасивно-захисна, агресивно-захисна, а також 12 стильовими її особливостями: гуманістично-спрямована, схвальна, конвенціональна, захисна, ухильна, вимоглива, самоактуалізаційна тощо [3, с.30].

Як бачимо, картина досить строката: методик пропонується багато, і всі вони різнопланові. Іншими словами, на сьогодні все ще відсутній єдиний змістовно-функціональний підхід до вивчення культури організації (корпорації).

Між тим організаційна психологія як наука ставить питання про уніфікацію напрацьованих окремих методик на концептуальному рівні, що дасть змогу, з одного боку, узагальнити накопичений досвід діагностики та моніторингу, а з іншого – окреслити шляхи й способи їх удосконалення, зокрема психокорекції наявної корпоративної культури.

У цьому відношенні заслуговує на увагу концептуальна модель формування і розвитку організаційної культури загальноосвітніх навчальних закладів, запропонована А. Шевченко [4, с.3]. Перевага цієї методики в тому, що вона втілює суто функціональний, діяльнісний підхід до діагностики корпоративної культури навчальних закладів, трактуючи її як «комунікаційно-забезпечувальний і функціональний механізм ефективності діяльності загальноосвітніх навчаль-

них закладів» [4, с.2]. А. Шевченко також формулює низку її функцій: управлінську, адаптивну, реалізаційну, конструкторську, інтеграційну, кадрову, розвивальну, координаційну, мотиваційну, духовно-ціннісну, інноваційну, явно схилиючись до застосування в діагностиці корпоративної культури змістовно-функціонального підходу. На її думку, «...сучасне бачення оптимальної організаційної культури – такої, яка має сприяти зорієнтованості на оточення, управління знаннями, творчості, лідерству й управлінню за участю, розвитку й посилення мереж і партнерств різного типу для досягнення цілей і завдань діяльності загальноосвітніх навчальних закладів» [4, с.1].

Такий підхід дозволить:

а) визначити рівень розвитку організаційної культури, порівняти «реальний» (наявний) та «бажаний» (ідеальний) типи культури, виявити взаємозв'язок між чинниками мезо- та макрорівнів і рівнем розвитку організаційної культури [4, с.8];

б) проаналізувати базові цінності, норми та правила бажаної поведінки;

в) розробити, апробувати, впровадити та перевірити ефективність технології розвитку організаційної культури загальноосвітніх навчальних закладів [4, с.8].

Ця класифікація є прийнятною, оскільки передбачає поетапність формування розвитку корпоративної культури.

Оскільки ця основа викладена в літературі наочно-схематично, у цілісності всіх її структурних та змістовно-функціональних елементів, наведемо її у вигляді рисунку 1. Ще одним важливим методологічним орієнтиром у роботі є класифікація методик вивчення особливостей та детермінант розвитку організаційної культури освітніх організацій, здійснена групою авторів (Л. Карамушка, К. Терещенко, В. Лагодзінська, В. Івкін, А. Шевченко) [5, с. 9-15].

Вони класифікують методики вивчення методологічних детермінант організаційної культури в освітніх організаціях за трьома групами. До першої групи входять методики для вивчення структурних компонентів і типів організаційної культури. Друга група включає методики для дослі-

дження основних детермінант розвитку організаційної культури, які належать до мезорівня (рівень організаційного розвитку, рівень творчої спрямованості організаційного середовища). І третю групу становлять методики для дослідження основних детермінант розвитку організаційної культури, які належать до макрорівня (наявність у керівників «базових» лідерських якостей; ставлення до змін персоналу; толерантність персоналу; рівень творчості персоналу).

Використання методик, які належать до цих груп, дасть можливість, на наш погляд, аналізувати «проблемні» місця рівня розвитку організаційної культури та в особливостях вияву детермінант, які стосуються діяльності організації загалом, її керівників і персоналу. На базі отриманих результатів можуть бути визначені напрямки подальшого розвитку організаційної культури [5, с.10].

Зауважимо, що автори зазначених методик звичайно адресують їх для застосування щодо конкретно визначених об'єктів діагностування культури, але, незалежно від їх адресної спрямованості, ці методики або їх елементи можуть бути використані дослідниками і щодо інших об'єктів організаційної культури, оскільки в цих методиках конкретизується не лише індивідуально-особистий досвід авторів, а й узагальнений зміст організаційної культури, її традиції, досягнення, цінності тощо.

Разом з тим, для функціонального аналізу, як провідного в дослідженні, цього недостатньо, тому використовується методика «оцінки рівня організаційної культури» І. Ладанова, що дає можливість аналізувати такі основні компоненти корпоративної культури, як ставлення учасників навчально-виховного процесу до викладання та навчання, внутрішньо організаційні зв'язки й якість спілкування; стан управлінської культури, ціннісні мотиваційні та моральні установки. Тому, як зазначалося вище, для визначення стану організаційної культури обрана широковживана методика І. Ладанова [6]. Але відповідно до потреб нашого експерименту

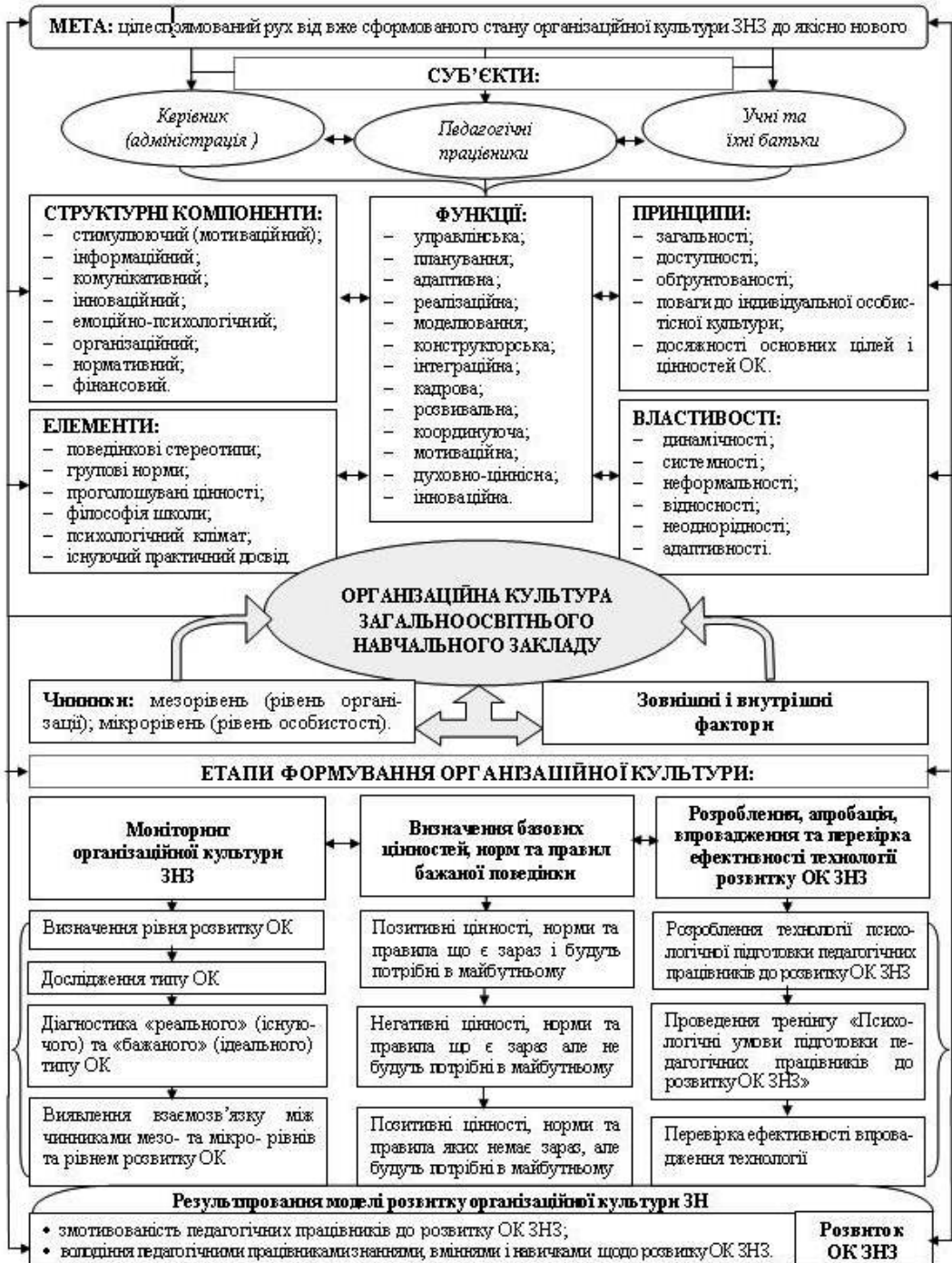

Рис. 2.1. Формування організаційної культури

Джерело: сформовано автором на основі [4]

вона була скоригована, оскільки остання, будучи типовою, розрахованою на оцінку організаційної культури підприємства, не до кінця «віддзеркалює» організаційну культуру навчального закладу.

Останнім часом дослідниками організаційної культури навчальних закладів успішно застосовується інструментальна діагностика оцінки організаційної культури OSAI американських учених К. Кемерона і Р. Куїнна. Особливість її в тому, що вона орієнтована не лише на діагностування наявного стану, а в основному на діагностування змін, які відбуваються й які необхідні для поліпшення організаційної культури.

Окреслений та обґрунтований у роботі концептуальний підхід, сформований комплекс конкретних методів і прийомів дослідження дозволили здійснити своєрідну діагностику наявної корпоративної культури в одному зі структурних навчальних підрозділів, що функціонує в системі Університету економіки та права «КРОК». Зокрема, на першому етапі експериментування – констатуючому – було застосовано найбільш широко вживану методичку діагностування та корекції корпоративної

культури з використанням класифікації Ч. Хенді [7, с.19].

Деякі автори виокремлюють організаційно-культурний аспект саме управлінської діяльності як такої: «організаційна культура управління – це гармонія знань, особистої культури працівників, їх інтелекту» [8]. На нашу думку, саме з цього варто починати організаційно-психологічний аналіз організаційної культури навчального закладу. Адже корпоративної культури взагалі, безвідносно до конкретних організацій, корпорацій, об'єднань як її фактичних носіїв, у рафінованому вигляді не існує. Вона – породження певних, окремих умов, обставин, цілей та завдань, що спонукають до їх спільного вирішення.

Висновки

Отже, побудована система організаційно-психологічного дослідження стану та розвитку корпоративної культури вищого приватного навчального закладу має своєрідну тріадичну структуру: концептуально-методологічний, загальнонауковий і організаційно-психологічний рівні. Практично, це рівні теоретичного моделювання, емпірично-експериментального (опитування, анкетування) та конкретних організаційно-психологічних методик.

Література

1. Методологічні та теоретичні проблеми психології: Навч. посібник / М. С. Корольчук, Ю. Л. Трофімов, В. І. Осьодло та ін. – К.: Ніка-Центр, 2013. – 336 с.
2. Стеклова О. Е. Организационная культура: учеб. пособ. / О. Е. Стеклова. – Ульяновск : УлГТУ, 2007. – 127 с.
3. Терещенко К. В. Методи вивчення організаційної культури // Актуальні проблеми психології: зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. Костюка НАПН України. – К. - Алчевськ: ЛАДО, 2013. – Т.1. – Вип. 37. – С.28–31.
4. Шевченко А. М. Народна освіта / А. Шевченко // Електронне наукове фахове видання. Сучасні тенденції управління розвитком організаційної культур загальноосвітніх навчальних закладів. – [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=2473
5. Карамушка Л. М. Комплекс методик для вивчення особливостей та детермінант розвитку організаційної культури освітніх організацій / Л. М. Карамушка, К. В. Терещенко, В. І. Лагодзінська, В. М. Івкін, А. М. Шевченко // Актуальні проблеми психології : Зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / ред. кол. : С. Д. Максименко (гол. ред) та ін. – К. – Алчевськ : ЛАДО, 2014. Т. I : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – 2014. – Вип. 40. – С. 9–15.
6. Ладанов И. А. Социокультура организации / И. А. Ладанов // Организационное поведение : хрестоматия / ред.-сост. Райгородский Д. Я. – Самара : ИД «Бахрах-М», 2006. – С. 120–168.
7. Хэнди Ч. Будущее крупных корпораций и мелкого бизнеса / Ч. Хенди. – М. : «Альпина Бизнес Букс», 2008. – 204 с.
8. Виходець О. М. Організаційна культура малого бізнесу. Монографія / О. Виходець. – Вчена рада Одеського інституту МАУП, 2008. – 224 с.

I.V. Astremskaya
Candidate of Psychological Sciences
Docent of the Department of Psychology
Petro Mohyla Black Sea National University

Professional deformation of doctors: features, causes, consequences

The study analyzes the concept of professional deformation, which in the professional activities of doctors is considered as a result and the process of their personal changes as a consequence of the influence of the profession. The interconnection between professional deformation of doctors and personal traits, emotional channels of empathy and components of emotional burnout, the type of person's attitude towards others and self-adaptation are established.

Key words: doctor, empathy, self-adaptation, professional activity, emotional burnout, professional deformation.

I.V. Астремська
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології
Чорноморський національний університет ім. П.Могилы

Професійна деформація лікарів: особливості, причини, наслідки

У статті досліджено проблему професійної деформації, яка найбільш властива працівникам допоміжних професій. В контексті професійної діяльності лікарів, професійна деформація розглядається як процес та результат особистих змін внаслідок впливу професії.

Вивчено зв'язок професійної деформації з особистісними рисами, компонентами, компонентами емоційного вигорання, емпатією, типом ставлення особистості до інших і самовідношенням.

Ключові слова: лікар, емпатія, самоотношение, професійна діяльність, емоційне вигорання, професійна деформація.

I.V. Астремская
кандидат психологических наук,
доцент кафедры психологии
Черноморский национальный университет им. П. Могилы

Профессиональная деформация врачей: особенности, причины, последствия

В исследовании анализируется понятие профессиональной деформации, которое в профессиональной деятельности врачей рассматривается как результат и процесс их личностных изменений вследствие влияния профессии. Установлена взаимосвязь между профессиональной деформацией врачей и личностными чертами, эмоциональными каналами эмпатии и компонентами эмоционального выгорания, типом отношения личности к другим и самоотношением.

Ключевые слова: врач, эмпатия, самоотношение, профессиональная деятельность, эмоциональное выгорания, профессиональная деформация.

The problem solving in general and its connection with important scientific or practical tasks

Deformations and deviations of the personality of a person in labor are that in a person weaken, extinguish some positive mental qualities, under the influence of working conditions or age. For example, reduction of empathy; borderline mental qualities (for example, emotional exhaustion) are exacerbated first and then there are negative signs, for example, emotional indifference; the required personal profile breaks down, the person ceases to comply with the professional standards of a specialist [5].

An analysis of recent research and publications that initiated the resolution of this problem

Research and scientific awareness of the professional deformation of medical workers, in particular physicians, took place only in recent decades and is reflected in the development of modern psychological (A.V. Petrovsky, E.I. Isaev, V.D. Mendelssohn, V.I. Slobodchikov, V.D. Shadrinov, M.G. Yaroshenko), legal (V.S. Medvedev, V.S. Zelenetsky, O.M. Litvak, V.G. Likhobab, A.V. Timchenko), pedagogical (O.I. Gur, A.V. Osnitsky, A.L. Svencytzky, E.F. Zeyer), sociological (O.A. Belenko, S.M. Koretsky, I.M. Morinets) of literature, as well as in an effort to meet the immediate needs of optimal and effective professional activities of doctors, preserving their physical and mental health.

An isolation of previously unsolved parts of the general problem, which is dedicated to this article

Despite the existence of very meaningful theoretical and practical advances in the field of medical psychology, devoted to the problems of professional work of medical workers (L.F. Burlachuk, I.S. Vitenko, Ya.A. Turak, T.K. Nabuhatny, V.P. Pavlyuk, Yu.M. Skaleckiy), psychological peculiarities of professional deformation of physicians in the process of life remain insufficiently studied.

The purpose of the study is to iden-

tify the psychological features of professional deformation of doctors on the basis of empirical research. There are different approaches to the concepts of professional deformation in psychology today.

The presentation of the main research material with the full justification of the results

Y.A. Turak considers professional deformation as a change in the personality traits (stereotypes of perception, value orientation, character, ways of communication and behavior) that occur under the influence of the performance of professional activity. According to the author, the professional type of personality is formed as a result of the inseparable unity of consciousness and activity [7, p. 45].

Professional deformation, as noted by E.M. Ivanova, may have occasional or persistent, superficial or global, positive or negative character; is manifested in professional slang, in manners of behavior, even in appearance.

The extreme form of professional deformation finds expression in the formal, exclusively functional attitude towards people [8, p. 32].

Researcher Yu.K. Strelkov draws attention to the negative changes in psychological capabilities and personality characteristics of workers under the influence of conditions and professional experience [4, p. 89].

V.E. Orel considers professional deformation through the prism of professional stress, which is caused by a decrease in professional motivation [4].

Based on these interpretations, we can determine the professional deformation as a result and the process of personality changes that manifest in this activity in other spheres of life of a person as a result of the influence of professional activity. According to E.S. Brailovsky, the structure of professional deformation includes the deformation of activity and the deformation of the person himself [3, p. 98].

On the basis of the analysis of research on professional deformation, we came to the conclusion that the components from which

the professional deformation of a doctor is formed can also be divided into four main groups: affective, professional-motivational, behavioral and physiological. The affective component covers a number of psychological characteristics. In particular, the emotional exhaustion and depersonalization of doctors, which predetermine their cynical attitude to work. The reduction of professional achievements causes doctors a sense of incompetence in their professional field, awareness of the failure in it. Anxiety provokes the appearance of a low threshold of anxiety, cruelty. Reduced empathy, depression, increased irritability are characterized by explosions of unmotivated anger or denial of communication. Hyperresponsibility reinforces the emergence of the feeling that something will not come out or something could not cope. The sphere of physiological disorders includes: insomnia; lack of appetite or overeating; lack of reaction of curiosity and fear; reduction of sensitivity to changes in the external environment, which provokes the appearance of inhibition of nerve processes. There are non-causative headaches, shortness of breath or breathing disorder when you are physically or emotionally loaded. General asthenization provokes the appearance of weakness throughout the body, decreased activity and energy, deterioration of blood biochemistry and hormonal indices. There is a noticeable decrease in external and internal sensory sensitivity. Behavioral changes in doctors are found in alcohol abuse, a sharp increase in the number of cigarettes smoked during the day, drug use. The manner and ways of communication is changing. Possible high level of conformism; hyper- / hypocontrol over their behavior. Appears detachment, aggressive behavior, authoritarianism. The professional-motivational sphere covers violations in the mechanisms for defining goals; dominance of the power of motives over patients or weaker people; professional dissonance; appear the stereotypes of perception of the set tasks; professional authority or desire for appropriate perception; general negative attitude on life and professional perspectives. Relative deprivation of doctors provokes the appearance

of perception of their own position as worse in comparison with the situation of others, selfishness (both professional and personal-ity). Characteristic is the emergence of social facilitation. There are changes in the level of aspirations and self-esteem compared with the primary ones; a crisis of social, ideological and moral ideals [2].

K.S. Zamfir believes that the personal changes of a physician as a result of his formal status in the organization depend on the position occupied by a person, his authority among colleagues, competence in the professional field and leadership abilities. Prolonged staying in chief doctor's position causes a decrease in the person's ability to notice his own failings and shortcomings of the work performed, which in turn provokes the appearance of official deformations [6, p. 68].

The professional activity of doctors differs significantly from the activities of other specialists, as says Z.F. Zeyer in his work «Psychology of Profession». This difference lies in the fact that the doctor has to deal with an unhealthy person. Hospital practice requires a modern physician of knowledge in various fields of medicine, in particular pharmacology, physiology, therapy, anatomy, biochemistry, etc. In addition to formal forms, the profession of a doctor requires an advanced training, constant self-improvement throughout life [4, c. 9].

In addition, there are certain organizational and economic circumstances that enhance the deforming approach to the patient [7, p. 12].

The peculiarity of the professional activity of the doctor is that he constantly faces the need to solve (sometimes in a few seconds) the most difficult problems, which are above all the patient's life and health. It is not only diagnostics, but also the determination of the level of risk of surgery, the correctness of diagnostic and therapeutic manipulations, the consent of the patient and his relatives for immediate surgical intervention. Such decisions require a surgeon to exert a great deal of stress on moral forces, to mobilize experience and knowledge, to understand the level

of responsibility before the patient, the staff of the institution in which he works and before himself.

Thus, there are two main groups of factors of professional deformation – organization (objective) and personal (subjective).

Regarding organizational factors, the development of professional deformation of a doctor is associated with a destabilizing organization of activities, which is a fuzzy plan of work, the lack of necessary means for the effective performance of professional duties; the presence of bureaucratic moments, the hourly working day, the conflicts in the «leader–subordinate» system.

Among the objective factors of their moral and professional deformation can be identified shortcomings in the organization of the management of medicine, the lack of a systematic training base for the training of doctors; responsibility and speed of decision making, presence of psychologically difficult contingent, irreversibility of results.

Among the personal factors of professional deformation of doctors, emotional and psychological exhaustion can be distinguished, which provokes the appearance of symptoms of depersonalization, reduction of professional duties and inadequate emotional response. Low professional level and reluctance to improve their own professional qualities, the belief in their competence provokes the emergence of authoritarianism, self-confidence, constant expectation of a positive attitude from others, unfavorable moral and psychological climate in the team, inability to separate the interests of the family from the interests of the career, as well as withdraw psychological stress, distract from negative emotions in nonprofessional relationships.

Empirical study of psychological peculiarities of professional deformation of doctors was carried out in hospitals and clinics of the city of Mykolayiv. The study involved 103 people, including 52 doctors and 51 dentists. The age of the examinees ranged from 23 years to 62. The medical experience ranged from 1.5 to 37 years. The group of researchers was formed in view of the purpose of the study, namely – the study of psycho-

logical peculiarities of professional deformation of doctors.

The following techniques were used to collect empirical data: diagnosis of emotional burnout (according to V. Boyko), diagnostics of the level of empathy (V.V. Boyko), self-adaptation questionnaire (V. Stolin, S. Panteleev), questionnaire for interpersonal diagnosis (T. Lyry, R. L. Laforge, R.F. Souchek).

Correlation analysis revealed a direct correlation between the rational empathy channel and the first phase of emotional burn-up in the group under study ($n = 103$) – stress ($r = 0.34$, $p < 0.01$), two components of this phase: experience psycho-traumatic circumstances ($r = 0.28$; $p < 0.01$), level of anxiety and depression ($r = 0.37$ ($p < 0.01$)).

The altruistic type of attitude towards people directly correlates with the emotional channel of empathy ($r = 0.28$; $p < 0.01$); impatience in empathy ($r = 0.33$; $p < 0.01$). Expectation of a positive attitude from others – with an insight into empathy ($r = 0.26$; $p < 0.01$). Self-excitement – with the emotional channel of empathy ($r = 0.25$; $p < 0.01$) and altruistic type ($r = 0.30$; $p < 0.01$). The age correlates with anxiety and depression ($r = 0.26$; $p < 0.01$).

Emotional burnout, in particular its first phase, is associated with the ability of the individual to empathize. Doctors who have developed empathy are deeply affected by traumatic circumstances, which leads to a high level of emotional stress. The stress phase, which manifests itself in a mild form due to self-care, is characterized by the forgetting of certain work responsibilities and depends on the nature of the activity, the strength of the nervous and psychological load and the personality characteristics of the specialist.

A person with an altruistic type of attitude towards others is characterized by hyperresponsibility. The revealed correlation relations have shown that the basis of altruism is the expectation of a positive attitude from others, self-excuse and the emotional channel of empathy.

The reduction of professional achievements provokes the emergence of a doctors feeling of incompetence in their professional

field, awareness of the failure in her, the ability to understand another person on the basis of empathy.

The inverse correlation relationship is observed between the assertiveness and the stress phase ($r = -0,26$; $p < 0,01$), the expansion of the field of saving of emotions ($r = -0,42$; $p < 0,01$), the resistivity phase ($r = -0,30$; $p < 0,01$), depletion phase ($r = -0,29$; $p < 0,01$), level of emotional burnout ($r = -0,33$; $p < 0,01$). Self-confident physicians are less prone to emotional burnout. After all, a self-confident person is better able to counteract the symptoms of emotional exhaustion. The experience in the study group in turn correlates with the intuitive empathy channel ($r = -0,26$; $p < 0,01$) and identification in empathy ($r = -0,35$; $p < 0,01$); This indicates that with age, the empathy of doctors decreases. The tendency for correlation communication in the general group of investigated doctors is traced between the rational channel of empathy and the subjective experience of excessive pressure («injection in the cage») ($r = 0,24$; $p < 0,05$); inadequate selective emotional response ($r = 0,21$; $p < 0,05$); reduction of professional duties ($r = 0,20$; $p < 0,05$); the exhaustion phase ($r = 0,24$; $p < 0,05$). Identification in empathy and: reduction of professional responsibilities ($r = 0,25$; $p < 0,05$); emotional distances ($r = 0,24$; $p < 0,05$); the level of emotional burnout ($r = 0,21$; $p < 0,05$). That is, the better is the emotional channels of empathy developed by doctors, the greater the tendency towards the development of the second stage of emotional burnout, in which there is a decrease in interest in work, the need for communication, the advent of apathy by the end of the week, the appearance of persistent somatic symptoms.

Also in the group of investigated doctors there is a tendency towards the inverse correlation between authoritarian type of relation to people and stress phase ($r = -0,21$; $p < 0,05$); emotional and moral disorientation ($r = 0,24$; $p < 0,05$); emotional deficits ($r = -0,19$; $p < 0,05$); between self-esteem and the expansion of the field of saving of emotions ($r = -0,24$; $p < 0,05$), the phase of exhaustion ($r = -0,23$; $p < 0,05$); emotional channel of empa-

thy ($r = -0,21$; $p < 0,05$); the intuitive channel of empathy ($r = -0,20$; $p < 0,05$); between self-confidence and the components of the first phase of emotional burnout, in particular, the experience of psycho-traumatic circumstances ($r = -0,21$; $p < 0,05$), dissatisfaction with oneself ($r = -0,20$; $p < 0,05$).

We can conclude that the more personality is authoritarian, the less is the level of emotional burnout. Correlation analysis (Pearson correlation) in the subgroup of surgeons has established direct correlation between the altruistic type of attitude to people and empathy penetration ($r = 0,42$; $p < 0,01$). Delicacy, the desire to help others correspond to the penetrating ability to empathy, which allows you to create an atmosphere of openness, trust and sincerity. There is also a link between age and facilities that promote empathy ($r = 0,36$; $p < 0,01$); expectations of a positive attitude from others ($r = 0,36$; $p < 0,01$).

The effectiveness of empathy is likely to increase if the physician is guided by expectations of a positive attitude from others. Such a setting sharply extends the range of emotional sincerity and empathy perception. The obtained correlation relations indicate that the higher are the indicators by the method «Self-alignment», which encompasses self-esteem, self-assurance, expectation of a positive attitude from others, the lower are indicators of emotional burnout and empathy. The self-excitation has inverse correlation relations and with the phase of exhaustion ($r = -0,37$); this gives us the opportunity to argue that emotional deficiency, exhaustion, certain psychosomatic disorders cause self-excitation.

Conclusions of the study and prospects for further study of this topic

Specificity of professional activity of doctors actively influences their professional deformation. At the conceptual level, the following areas of professional deformation of doctors are defined: affective, professional-motivational, behavioral and physiological. Two groups of factors of professional deformation of doctors are distinguished, in par-

ticular organizational factors that depend on external circumstances, and personal, namely, compliance or non-conformity of professional and personal qualities of the subject of professional activity.

Our studies indicate that the result of professional deformation of doctors can be considered low level of empathy, high level of emotional burnout, self-assurance and expectation of positive attitude from others, since there is a direct correlation between the experience of doctors and these indicators.

The research results create a theoretical and empirical basis for further study of the psychological characteristics of professional deformation of doctors. A promising area of work remains the comparative study of professional deformation of doctors with representatives of other professions and specialties. Need to study the psychological characteristics of behavioral strategies of doctors, which counteract the emergence of professional deformation.

References

1. Бойко В.В. Энергия эмоций / В.В. Бойко. – 2-е изд., доп. И перераб. – СПб.: Питер, 2004. – 474 с.
2. Большая медицинская энциклопедия: в 36 т. – 2-е изд. – М.: Сов. Энцикл., 1964. – Т. 35. – С. 831–839.
3. Зеер З.Ф. Психология профессий / З.Ф. Зеер. – Екатеринбург, 1997.
4. Земфир К.С. Удовлетворенность трудом: Мнения социолога: пер. с рум. / К.С. Земфир. – М.: Политиздат, 1983. – 142 с.
5. Маркова А.К. Психология профессионализма. – М.: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. – 312 с.
6. Набухотний Т.К. Права людини в системі взаємовідносин «лікар-пацієнт» в відкритому суспільстві / Т.К. Набухотний, Ю.М. Скалецький, В.П. Павлюк. – К.: Телеоптик, 2000. – 219 с.
7. Турак Й.А. Етичні та правові засади медичного втручання: З погляду лікаря-практика / Й.А. Турак. – Ужгород: Вид-во Закарпаття, 2002. – 192 с.
8. Schepard I.D. Additive pressor effects of caffeine and stress in male medical students at risk for hypertension / I.D. Schepard, M. Al'Absi, T.L. Whitsett, R.B. Passey, W.R. Lovallo // *Am. J. Hypertens.* – 2000. – V. 13. – P. 475–481.

Ю. О. Живоглядов
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології,
Університет економіки та права «КРОК»

Маніпулятивні технології в ЗМІ: психологічні механізми міфологізації свідомості

У статті досліджено конкретний приклад маніпулювання свідомістю засобами масової інформації. Автор статті описав психологічні механізми цілеспрямованого перетворення інформації у політичному контексті, показав особливості процесу сприйняття медіазасобів, які замінюють реальність міфом як формою прояву суспільної свідомості.

Ключові слова: засоби масової інформації, маніпулювання свідомістю, психологічні механізми перетворення інформації, міфологізація свідомості.

Ю.А. Живоглядов
кандидат психологических наук,
доцент кафедры психологии,
Университет экономики и права «КРОК»

Манипулятивные технологии в СМИ: психологические механизмы мифологизации сознания

В статье исследован конкретный пример манипулирования сознанием средствами массовой информации. Автор статьи описал психологические механизмы целенаправленного преобразования информации в политическом контексте, показал особенности процесса восприятия медиасредств, которые заменяют реальность мифом как формой проявления общественного сознания.

Ключевые слова: средства массовой информации, манипулирование сознанием, психологические механизмы преобразования информации, мифологизация сознания.

Y. Zhyvohliadov
candidate of sciences (psychology),
docent of the department of psychology
«KROK» University

Manipulative technologies in Mass-media: psychological mechanisms of mythologization of consciousness

The article explores a specific example of the manipulation of consciousness by the media. The author of the article described the psychological mechanisms of purposeful transformation of information in a political context, showed the peculiarities of the process of perception of media tools, which replace reality with myth as a form of manifestation of social consciousness.

Keywords: mass media, manipulation of consciousness, psychological mechanisms of information transformation, mythologization of consciousness.

Постановка проблеми

Відомий експерт у психології мас-медіа та її маніпулятивній функції, Г. Почепцов пише: «Є така “шпигунська” істина: “Хто володіє інформацією, той володіє світом”. Але сьогодні важливіша нова управлінська істина: “Управляючи комунікацією, ми управляємо світом”. Даючи масовій свідомості ті чи інші факти та інтерпретації, відбираючи одні й відкидаючи інші, ми створюємо для неї конкретну модель світу. Отримавши та прийнявши її, масова свідомість легко обійдеться без пропаганди й зовнішньої цензури, оскільки тепер вона зможе сама визначати, що є правда, а що брехня, хоча й відповідно до запровадженої кимось моделі» [5]. Спеціалістів-психологів цікавлять засоби, за допомогою яких подібні моделі опиняються в свідомості людей.

Маніпулювання свідомістю, використання різних засобів і технологій інформаційно-психологічного впливу на людей стало досить звичайним явищем у сучасному повсякденному житті та політичній боротьбі. Як зазначає професор В. Різун: «...маніпулятивна форма масової комунікації одна з очевидних, закономірних і природних форм комунікації взагалі та масової зокрема.... Маніпуляція, як прихований вплив на людину, коли вона не розуміє, що на неї впливають, може бути різною.... але... маніпуляція у масовій комунікації ніколи не буває не планованою і не усвідомлюваною комунікантом. Вона завжди є результатом бажань, сподівань, надій, планів комуніканта змінити установки, ціннісні орієнтації або вчинки людини таким чином, щоб людина і не здогадалася про це» [6].

Засоби масової комунікації намагаються представити своїй аудиторії різні стратегії поведінки, що викликають у людей бажання ідентифікуватися з ними чи бути в опозиції до них. Завдяки ідентифікації індивід створює «Я – образи», ототожнює себе з ними та «визначає» себе. Ідентифікація призводить до появи динамічної значенневої концепції, що чутлива до

особливостей часу і конкретної соціально-психологічної ситуації, в якій опинилися об'єкти. Масова комунікація може також ставати засобом руйнування ідентичності, коли стає засобом формування так званої «хаотизованої свідомості». Це відбувається завдяки тому, що контекст, у якому працюють мас-медіа, характеризується фрагментарністю та кліповістю. Це досліджено представниками філософського деконструктивізму (П. Бурдьє, П. Рікер, Ж. Дерріда, М. Фуко) і дозволяє науковцям-дослідникам стверджувати, що маніпулювання взагалі стає засобом функціонування мас-медіа [1, 212; 8].

Масові комунікації є невід'ємною складовою частиною політики, котра в більшій мірі, ніж інші види суспільної діяльності, має потребу в спеціальних засобах інформаційного обміну, у встановленні й підтримці постійних зв'язків між її суб'єктами – виборцями. При застосуванні політичних маніпулятивних технологій використовуються різні форми і моделі психологічного впливу.

Професор Ю. В. Романенко стверджує, що «потужність та спрямованість інформаційних потоків не стримується ні моральними, ні культурними межами – інформація несе в собі як творчу, так і руйнівну силу в набагато більшому ступені, ніж це було коли-небудь раніше» [7, 89]. Як одна з найбільш характерних рис глобалізації всесвітнього простору, це викликає стурбованість світового загалу: на людей спрямований могутній потік різноманітної інформації, яка тим чи тим чином впливає на суспільну свідомість.

Саме тому розгляд проблеми маніпулювання особистістю використанням засобів масової комунікації є актуальним науковим завданням. У той же час, ми можемо констатувати, що на сьогоднішній день не існує загальноприйнятої методології «розкриття негативних зарядів» маніпулятивних технологій, яку, на нашу думку, можна розробляти на підґрунті практичного досвіду реконструкції маніпулятивних технологій сучасних мас-медіа.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Зростання можливості через масову комунікацію маніпулювати суспільством і окремою людиною викликає все більш пильну увагу і тривогу у дослідників. Серед різноманітних феноменів сучасної цивілізації, що пов'язані з маніпулюванням свідомістю, є кризові зміни в змісті ідентичності особистості й процесі її ідентифікації, які протікають у тісному зв'язку з цим знаковим для сучасного суспільства процесом. Як зазначає сучасний французький філософ Марк Оже (Marc Augé), «є всі підстави описувати кризу сучасного світу як кризу ідентичності» [3]. Деперсоналізація і деіндивідуалізація, витіснення духовності псевдодуховністю, вестернізація в ході глобалізації національних культур, тотальна фальсифікація використовуваних людиною предметів – у всіх цих і подібних їм настільки різних за своєю природою явищах є одна спільна властивість: втрата ідентичності.

Постійно вдосконалюючись у своїх технологічних і технічних можливостях та набираючи все більших масштабів, процес маніпулювання свідомістю особистості, орієнтований насамперед на впровадження у свідомість і підсвідомість індивіда цінностей та стереотипів поведінки, які є результатом формування некритичного сприйняття соціальних реалій. Придушення критичних можливостей мислення особистості фактично паралізує її здатність до рефлексії.

Роль і значення маніпуляції стали усвідомлюватися в результаті широкого використання політичних технологій і завдяки вивченню так званого «масового суспільства» й «масової свідомості». У політиці як приховане управління політичною свідомістю і поведінкою людей нав'язування волі маніпулятора маніпульованому в формі прихованого впливу використовується з метою примусити їх діяти або не діяти в інтересах маніпуляторів. Хоча маніпуляції присутні скрізь, де має місце взаємодія між людьми, особливість політичних ма-

ніпуляцій у тому, що вони здійснюються для досягнення певних політичних цілей. А оскільки метою політичного маніпулювання є досягнення та утримання влади, то воно має наслідки для всього суспільства.

Маніпулювання свідомістю можливе тільки завдяки контролю за інформацією і комунікацією, які визначають установки, уявлення, правила й зразки людської діяльності. Маніпуляція, як правило, націлена на те, щоб змусити більшість (або меншість) брати участь (або не брати участь) в укоріненій практиці. Ступінь успішності маніпуляцій залежить від майстерності, з якою використовуються засоби впливу, від гнучкості та варіативності їх використання. Вона є одним з основних засобів соціального контролю і базується насамперед на твердому використанні інформаційного апарату та апарату формування ідей [3].

Об'єктивація інформації відбувається за допомогою кодування, яке може розглядатися як одночасний «акт додання форми і дотримання формальностей» і яке, по суті, забезпечує можливість «контролю особистості» [1]. Кодування має функцію структурування інформації, зміни її статусу, створення інформаційних схем. Завдяки процесам формалізації й уніфікації кодифікація інформації мінімізує конфліктність. Формалізуючи свідомість людини й орієнтуючи її на чітко окреслені цілі, упорядковуючи хаос дійсності, кодифікація «ставить людину в лад». Кодування дозволяє вкладати у свідомість людей те, що потрібно мати у свідомості до розуміння його змістовного компонента, воно націлене на формуванням «уявлених світів», на створення спрощеної картини світу, поведінка в яких повинна бути передбачуваною і програмованою.

О. Л. Доценко виділяє основні моделі, за допомогою яких може здійснюватися цілеспрямоване перетворення інформації [2, 29-31]: перекручування інформації (від відкритої неправди до зсуву поняття по семантичному полю); втаємничення інформації (приховування, замовчування, вибіркова подача матеріалу); маніпулювання зі способом подання матеріалу; маніпу-

лювання часом подання інформації; підпорогове подання інформації, пов'язане з урахуванням особливостей інформаційної рецепції; перевантаження адресатів відомостями якогось вибраного типу, що переслідує мету змусити адресата відмовитися від наданої інформації.

У нашому дослідженні розглядається один з найпотужніших засобів маніпулювання свідомістю – міф, котрий у той же час є результатом масової комунікації. Тобто, міф є як аспектом природи масової комунікації, так і особливою формою впливу на свідомість людей. Він не належить до причино-наслідкової верстки (розташування й подачі) інформаційних повідомлень на сторінках газет, журналів, у радіо- і телепередачах. У масовій комунікації більш ніж природним є пов'язувати повідомлення таким чином, щоб аудиторія була змушена шукати смисл, на власний розсуд поєднуючи між собою елементи повідомлень, створюючи розуміння «тут і зараз». Такий підхід, як виявилось, більше відповідає механізмам психології сприймання.

Дослідники зазначають появу «потужного генератора міфів», яку стала виконувати масова комунікація, а діяльність ЗМІ стає міфотворчістю, в буквально-психологічному розумінні. Зустрічаючись із потоком неструктурованої інформації, свідомість у пошуках стійкої опори прагне вийти за межі поверховості життя, знайти його глибинні, «вічні» першооснови. Засоби масової інформації через свою природу занурюють людину в міф, котрий перебудовує психологію сприймання і мислення людини. Особливий, кліповий характер безперервного потоку повідомлень пропонує адресату й особливу швидкість психічних процесів, котрі могли б його перекодувати у повідомлення з певним смислом. Скорочення часу психологічної обробки інформації до можливості сприйняття лише коментарів веде до деградації мислення аудиторії. У результаті вона стає все більш сприйнятливою до різного роду міфів [6, 184].

Якщо дивитися на міф як форму ма-

сової свідомості, можна говорити, що світобачення людини стає міфологізованим, а масова свідомість перетворюється у глобальний «масовий міф». «Людина двадцять першого сторіччя використовує міфологічні форми із тієї ж причини, що і міфотворці давно минулих віків – через потребу пошуку «поетичного» і «авторитетного» першопочатку, психологічної легітимації особи у тому середовищі, в якому їй випадає себе реалізувати. Міф надає сенсу, освячує, втаємничує, розширює горизонти видимості, наділяє правами і могутністю. Він існує невловимий, розлитий у різних вимірах реальності, привабливий і водночас небезпечний, як будь-який інструмент впливу і таємниці влади» [4, 90].

Таким чином, маніпулятивна функція технологій масового впливу полягає в тому, що вони «базуються на прихованому впливові на особу з метою її масифікації, або на масу з метою керівництва нею. ... Вибудовуючи на міфологемах правдиві історії, автори їх маніпулюють свідомістю людей, оскільки міфологеми використовуються як аксіоми, без доведення, без корекції на умови, що об'єктивно можуть «похитнути» ту чи іншу міфологему. Масовокомунікаційний міф є найвагомим ефектом масового спілкування, який відображає його суть, смисл, цілі й мотивацію професійних комунікантів, пов'язану з необхідністю чинити вплив на людину та маси» [6, 157].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На сьогоднішній день у наукових джерелах проблема маніпулятивних технологій у вигляді міфологічних конструктів ще недостатньо висвітлена. Ми вважаємо, що практичний досвід розкриття психологічних механізмів, які надають владу міфологічному наративу, опосередковують смислопороджуючий процес у свідомості адресата, може виступати важливим кроком теоретичного і методологічного дослідження маніпулятивних технологій. Від того, наскільки психолог-практик може відчувати себе впевнено в реконструкції

цих технологій, сприймати їх як організоване й цілеспрямоване використання набору окремих психотехнік, можна розробляти механізми протидії їм. Саме ця обставина визначає задачу даного дослідження, яке припускає розгляд специфічних форм і засобів застосування психологічних механізмів (психотехнік) у конкретних прикладах маніпулювання свідомістю засобами її міфологізації. Для цього нами вибраний випадок маніпулювання масової свідомості, пов'язаний з цілеспрямованим перетворенням інформації у політичному контексті.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження психологічних механізмів маніпуляції свідомістю за допомогою міфологізації засобів масової інформації. Автор досліджує особливості процесу сприйняття медіазасобів, які ведуть до того, що світ репрезентується особливим чином. Реальність, що продукується, видозмінена баченням професійних маніпуляторів, професіоналів мас-медійної комунікації, які замінюють реальність замішаними на правді-неправді «життєвими історіями», що стають міфом як формою прояву суспільної свідомості.

Виклад основного матеріалу дослідження

Наведені вище дані свідчать, що маніпулювання пов'язане з цілеспрямованим перекручуванням інформації. При цьому особливу роль відіграє символізація інформації, яка прямо пов'язана зі створенням «уявлених світів».

Нами був проведений психологічний аналіз програми російського телебачення «Однако» (ведучий М. Леонт'єв), яка вийшла в ефір 10 квітня 2001 року і була також видана у друкованому вигляді українською газетою «Киевские ведомости» від 13 квітня 2001 року. В зв'язку з позовом до суду однією зі згадуваних у програмі осіб (К. Чумаченко), автору статті довелося виступити в якості експерта-психолога з аналізом лінгвістично-сугестивного впливу на свідомість відеоматеріалів та тексту. В

даній статті ми наводимо окремі дані, що були заслухані в суді (який, до речі, виніс рішення на користь позивача) та виразно ілюструють проблему маніпуляції свідомості у мас-медіа, яка, як ми зараз бачимо, тоді тільки починала свою сумну історію.

У програмі М. Леонт'єва «Однако» використані засоби, здатні активізувати «несвідоме мислення» глядача і викликати у нього змінений стан свідомості. При сприйнятті програми в цьому стані, її текст і зорво сприйнята інформація здатні актуалізувати у глядача (читача) його глибинні, архетипічні (К. Юнг) рівні психіки. Вплив цих рівнів на поточне переживання глядача здійснюється механізмами несвідомого, але аж ніяк не шляхом логічного переконання. Мова несвідомого – це міфи, символи, образи.

«Міфологічна свідомість», як сфера психічного життя й індивідуальної і суспільної свідомості, відображає глибинні архетипи масового глядача. Воно «представлено» в так званому «колективному несвідомому» (К. Юнг) та, з погляду практичної психології, може служити засобом маніпулятивного впливу, спонукати масового глядача до певних переживань і дій. Це відбувається в процесі «впізнання» глядачем (читачем) у прихованих значеннях тексту (образах відеоряду) тих чи тих персонажів та сюжетних колізій знайомих з дитинства міфологічних героїв. Цей процес протікає переважно на несвідомому рівні.

У той же час, програма «Однако» при її сприйнятті міфологічною свідомістю являє собою деяку історію, що має свій сюжет, персонажі, події. Ці герої і події репрезентуються (з'являються у внутрішній, суб'єктивній реальності) глядачеві як спонтанно виникаючі образи, відчуття, асоціації, емоції. Ці внутрішні реакції зв'язуються між собою в події картини завдяки наявним у тексті програми натякам, які мають функцію «підказок». У цій історії глядач здатний пережити певні події очима і почуттями «іншого», а саме - через ототожнення себе з архетипічним Героем і його переживаннями.

Мальована міфологічною свідомістю історія має динамічний сюжет, яскраві картини, звуки, відчуття. Вона відсуває на другий план свідомості політичний зміст програми і викликає сюжети, архетипічно закладені в підсвідомості кожного індивіда. Персонажі й сюжет «задаються» авторами програми вже в першому абзаці. «Ситуація», що для буденної свідомості маркується як проблемна і є «глухим кутом», на несвідомому рівні вирішується актуалізацією Героя, з яким глядач себе здатний несвідомо ототожнювати. «Насправді» мова в програмі йде про необхідність «відкриття», що має зробити Росія. Ця дія, по-перше, правильна з погляду здорового глузду, бо «в принципі» виходить не від Росії, але життєво необхідна Україні: як впливає з твердження її політичного лідера (Л. Кучми): *“ну вот выберут меня президентом Украины. И поеду я в Москву, и они пошлют меня... Я пойду к американцам и буду делать вид, что их люблю. А они будут делать вид, что дают мне деньги”*.

К. Г. Юнг, моделюючи міфи різних народів, виділив у них загальну структуру і персонажів, серед них: Герой, Жертва, Зло, Помічник. У кожному міфі належить бути Герою, він повинен боротися зі Злом. Якщо Зло поблизу немає, то потрібно здійснювати подорож, іти за «тридев'ять земель» і битися. У результаті битви Герой, зазвичай, рятує Жертву. А Жертва, яку викрали і яка гноблена Злом (Кошієм, Чорномором), смиренно сидить і чекає порятунку.

Отже, Герой-Росія повинна рятувати Жертву – економіку України, що є доброю справою, бо це важливо для самої України. Конкретизовано і противника цього «подвигу», яесь абстрактне Зло, чию непристойну роль відіграють «політичні авантюристи». Коли ці персонажі названі, в уявному просторі глядача актуалізується структура міфу і виникає психологічна ситуація самоототожнення глядача з Героєм.

Далі у ході історії глядачеві пропонується інформація для ближчого знайомства

з представниками Зла, силами, які протистоять Герою. Вони представлені в такому вигляді, що глядачеві легко ще більше зміцнитися в своєму ототожненні з Героєм (*«За информацией по «делу Гонгадзе», а также его тела, живого или мертвого, надо обращаться к компетентным американским дядям...»*), який спостерігає за діями Зла ніби з «висоти пташиного польоту»: події не одного року стиснуті в історію з вбивством, «чужим» керівництвом (*вице-президент США Альберт Гор*), обманом, угодою і, нарешті, необхідністю допомоги хорошій людині (у відеоряді розумне обличчя Кучми). І Герою-глядачеві вже все зрозуміло, ясно, де «свої», де «чужі». Але Зло ще десь далеко ...

Для безпосередніх дій потрібна готовність, якийсь внутрішній мотив. Поштовх, який не потребує зважування «за» - «проти». Таким мотиватором у Героя, звичайно, виступає «я повинен». Що могло би бути таким внутрішнім переживанням, в якому немає місця для роздумів, коливань, щось особисте і, в той же час, загальнолюдське? Це, наприклад, битва за цінності такого рівня, як «життя - смерть».

Сюжет «смерті» не виникає випадково, не є чимось не пов'язаним з діями Зла. Навпаки, це квінтесенція тієї моралі, яка і викликає необхідність існування Героя та його битви. І від ведучого стає відомо, що існує «справа» – щось цілеспрямовано створене, що має «сценарій». Шлях Героя-глядача призводить його в казково знайому ситуацію: два шляхи і необхідність вибору. (Така граматична конструкція використовується для наведення трансю: спектр можливих уявлень щодо актуальних дій персонажа (В. А. Ющенко) обмежений жорстко «або / або»). Зло – сценарій *«масштабного американского политического проекта», с его «руководителем, ... ответственным перед госдепартаментом США» Е. Чумаченко* – отримує своє обличчя, і в оптиці глядача те, що відбувається, починає здобувати фарби, властиві міфічному Герою. І речові стратегії ведучого надають глядачеві «допомогу» в репрезентації їх значень,

які властиві саме цьому архетипу: «*Ошибочка в том, что «дело Гонгадзе» не было рассчитано на долгую жизнь. Рокировка должна была произойти до того, как дело дойдет до доказательств. Толпе, митинговавшей на Крещатике, доказательств не требовались*». Поблажливий тон, зменшувальні «ошибочка» і «рокировка» підсилюють в переживанні глядача програми доречність його власної «величі», піднімаючи його почуття над повсякденною суетою, адже Зло, виявляється, – всього лише підступи. Сила глядацького обурення несправедливістю, яка і є психологічний продукт його ототожнення з Героєм, додає переживанням глядача певної динаміки. І згадка Г. Гонгадзе на цьому рівні асоціювання глядача з Героєм уже не викликає відгук нерозуміння чогось украй важливого, якоїсь незавершеності – це вже символ того, чого взагалі бути не повинно, знак попереджувального сигналу «Ні!». Для будь-якої людини. Емоційний же потенціал даного внутрішнього протесту не залишається без вказівки на пряму, в якому цей заряд може знайти свій об'єкт. Мішень, на яку спрямовується воєннична сила Героя (і людський, душевний протест глядача) – це «американський Дядя». Ось справжнє обличчя Зла, той, хто ховається за «делом» і «телом» Гонгадзе.

Як кожна міфологічно вибудувана історія, програма «Однако» приділяє велику увагу елементам, що зв'язують сюжетні перипетії зі станом Героя, – фігурою, з якою глядач ототожнює себе, своїх близьких, знайомих. І глядач постійно уточнює, перевіряє «Чи я є тим Героєм, котрий описаний тут?». Акт ідентифікації з фігурою Героя потребує певних зусиль, битва з таким Злом («Кашеєм»), як «масштабний американський проект», – доля небагатьох. Зате протистояння конкретній особі, яка є «керівником» якогось «проекту», і «агенту держдепу» – це під силу будь-кому. І в оповідальному перебігу історії з'являється людина, що має конкретні, доступні безпосередньому сприйняттю поведінкові дані: «займається вихованням політиків і банкірів», здійснює «підходи»

до голови Нацбанку, після яких останній «виявився готовий» до зайняття посади. Якщо спробувати сприйняти цей текст як політкоментар щодо діяльності державної персони, то це дитячий лепет, марнослів'я. Але в рамці «кіношного» стереотипу про шпигунів – це психологічний крок зі встановлення рапорту (контакту) з глядачем через його (неусвідомлювані) стереотипи. Це спосіб маніпулювати відчуттям довіри глядача: «ми готові Вам довірити навіть це ...». Хоча ці речові конструкти в контексті подій політичного життя – жанр «кухонної плітки», але коли глядач бачить жінку, яка відвертається від камери (на фоні музичного супроводу і принизливо-зневажливого голосу з «гангренною»), – він готовий сприйняти її поважно-величну ходу «переможниці» як фокус, обман, який виявився розкритий.

Жертва – економіка України – в поточному переживанні глядача знаходить своє каузальне підґрунтя, а міфологічно задане програмою протиріччя («порятунок Жертви») – своє психологічно виправдане рішення. Фігура К. Чумаченко в подібній психологічній ситуації виконує функцію «громовідводу», врівноваження або примирення. У поточному переживанні глядача сприйняття цієї фігури дозволяють йому вирішити своє внутрішнє напруження, пов'язане з ідентифікацією зі станом Героя: емоційне збудження як потреба відреагування і дії. Такою і стає емоційна реакція обурення, спрямована на К. Чумаченко.

Наступна за цим фаза розгортання міфотворчого нарративу – надання глядачеві простого рішення проблеми. У Героя є Помічник (Союзник), в особі Л. Кучми, який і «с порога не нанимался обслуговувати» кого б не було, бо має якості й хорошого політика, і практика, «розуміє» очевидні речі (що країни «економічно пов'язані»). І який, судячи з простоти і нехитрості погляду на речі, відкриває глядачеві істину: виявляється, «права в тому», що Росія («Герой») відкрила в цій ситуації глибоке розуміння самої себе, того, що вона повинна робити. Якщо раніше вона «вообще не

имела никакой внешней политики... до последнего времени», то зараз, після випробування, яке було пережито Героем-глядачем у віртуально-казковому світі, «ситуація змінюється кардинально». Глядач – Герой (Росія) має спасати Жертву (Україна) з полону західних «сценаріїв», бо американці *«крайне спешат, понимаю, что они могут потерять Украину»*.

Останній абзац програми може бути сприйнятий читачем як звернення Героя до своїх соратників. Він виграв сутичку зі злом і виправдав своє призначення – має заслужене право робити попередження щодо «темних сил». Піднятий на висоті мало не містичного знання, Герой (і глядач, який з ним ототожнився) кидає погляд на поточне життя (політична боротьба, Гонгадзе, газові труби), але «бачить» вже набагато глибше: *«Вот каким глобальным, планетарным... целям... Это вам не украинские трубы в России лоббировать! И чего стоит несчастная жизнь какого-то...»*. Категоричність тверджень у цій частині програми може бути психологічно виправдана лише припущенням, що сприймає її в даний момент уже не той глядач, який був на початку програми. Пережиті глядачем враження, пов'язані з асоціативним потоком відчуттів Героя, спроможні змінити його свідомість радикальним чином. З того «місця», в якому глядач психологічно опиняється в кінці програми, її дійові особи вбачаються інакше, в іншому світлі. Сприйняття глядача істотно змінилося. Пережита ним роль здатна бути засобом заміщення раціонального погляду на речі враженням, ілюзією. Масовий глядач, у глибинах психіки якого сформована (без його свідомої згоди та участі) міфологема Героя, здатний віддавати собі звіт у тому, що у нього є відповідь на сутність певних подій. Маніпулятивний продукт міфотворчості, проте, в тому, що для цього відчуття «я знаю» потреби розуміти, зважувати, міркувати вже немає.

Висновки

Побудова міфу, з погляду його використання в маніпулятивних цілях, пов'язана з

його мозаїчною структурою, яка створює суперечність між змістом події, що висвітлюється, і часовими межами, які відведені на його сприйняття. Сприйняття та переживання сутності того, що відбувається (на екрані або в тексті статті) стає хаотизованим, здорова думка виявляється заглушеною, інформація може перетворюватися в дезінформацію.

Психологічні засоби впливу на сприйняття та переживання глядацькою (читацькою) аудиторією міфологізованої форми маніпуляції масової свідомості включають низку психологічних засобів, що реалізують маніпулятивну функцію. Найбільш важливі, з погляду їх психологічного впливу, – «приєднання» до суспільної значущості тематики, що виноситься на розгляд, зокрема, скандальність персонально спрямованих коментарів; психологічні засоби подачі інформації (тематична розбивка; контекстуальні форми нав'язування тих чи тих значень за допомогою образів відеоряду, який супроводжує текст); лінгвістичні засоби організації змісту (тексту) – мовні форми конструювання значень і смислів та паралінгвістичні форми несловоесної поведінки ведучого: голос, міміка, окремі мовні «порушення».

Цілеспрямоване перетворення інформації за допомогою маніпулятивної міфотворчості може здійснюватися такими засобами:

1. Спотворення інформації, коли замість реальності представлено те, що бажано бачити виробники маніпуляції. Інформація також приховується чи подається вибірково, або ж свідомість читача обтяжується повідомленнями, які підібрані таким чином, щоб змусити адресата маніпуляції відчувати переконання, що інформація для них украй важлива (наприклад, своєю небезпечністю).

2. Цілеспрямоване компонування тем та дозування інформації не дає можливості нею скористатися інакше, ніж таким чином, який необхідний маніпулятору. Це додатково посилюється натяками та підказками самого різноманітного типу – від мовних «недбалостей» до звукових або

візуальних підказок до певного значення- того трактування того чи того фрагменту міфологічної історії.

На оцінку і засвоєння інформації безпосередньо впливають порядок, в якому подаються свідчення та коментарі, що створюють у читача структуру міфу. А час,

коли озвучуються чи пропонуються для обговорення ці коментарі, роблять формування повідомлення, яке конструюється маніпулятором, таким, що засвоюється на дорефлексивному рівні. Тобто, процес засвоєння маніпулятивних спонукань стає майже несвідомим.

Література

1. Бурдье П. Социология политики / П. Бурдье. – М. : Socio-Logos, 1993. – 336 с.
2. Доценко Е. Л. Психология манипуляции / Е. Доценко. – М. : Речь, 2003. – 304 с.
3. Курчина Т. О. Маніпулювання особистістю на рівні ідентичності: загальний концепт проблеми / Т.О. Курчина // Нова парадигма: журнал наукових праць. Філософія. Політологія. Соціологія. – 2010. – Вип. 92. – С. 82-89.
4. Павлюк Л. Знак, символ, міф у масовій комунікації: посібник / Л. Павлюк. – Л.: ПАІС, 2006. – 120 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.twirpx.com/file/817952/>
5. Почепцов Г. Управляючи комунікацією, ми водночас управляємо світом / Г. Почепцов. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: (https://dt.ua/SOCIUM/upravlyayuchi-komunikaciyeu-mi-vodnochas-upravlyayemo-svitom-303654_.html)
6. Різун В. В. Теорія масової комунікації: підручник / В. Різун. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://journlib.univ.kiev.ua/per_lect_z_tmс2007.pdf
7. Романенко Ю. В. Маніпулювання макроїдентичністю в масових комунікаціях: до постановки проблеми / Ю. В. Романенко // Грані. – 2013. – № 8. – С.89-95. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/956/970>
8. Чубик А. П. Технологический характер СМИ в условиях коммуникативной культуры : автореф. дис. ... канд. фил. наук / А. Чубик. – Томск. – 2009. – 21 с.

Психолого-філософський аналіз іміджу як соціокультурного феномену

У статті обґрунтовано актуальність дослідження соціально-культурного феномену іміджу. Здійснено аналіз виникнення терміна «імідж» та дослідженості феномену іміджу в сучасних соціологічних та психологічних розвідках. Визначено соціально-культурне значення іміджу, його вплив на розвиток особистості в соціальному середовищі та перспективи подальшого теоретичного та емпіричного дослідження, зокрема аналіз формування іміджу в медико-соціальному напрямку.

Ключові слова: імідж, репутація, культурний код, роль, ефект, засіб спілкування, оцінка, характеристика, конкуренція.

І.М. Гриценко
аспірант,

ВУЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Психолого-философский анализ имиджа как социокультурного феномена

В статье обоснована актуальность исследования социально-культурного феномена имиджа. Осуществлен анализ возникновения термина «имидж» и исследованности имиджа в современных социологических и психологических поисках. Определено социокультурное значение имиджа, его влияние на развитие личности в социальной среде и перспективы дальнейшего теоретического и эмпирического исследования, в частности анализ формирования имиджа в медико-социальном направлении.

Ключевые слова: имидж, репутация, культурный код, роль, эффект, способ общения, оценка, характеристика, конкуренция.

I. Gritsenko

Post-graduate student of Psychology,
«KROK» University

Psychological and philosophical analysis of the image as a socio-cultural phenomenon

The relevance of the study of image socio-cultural phenomenon has been justified in the article. The analysis of the appearance of the term “image” and the study of the image phenomenon in modern sociological and psychological sciences have been performed. The social and cultural significance of the image, its influence on the individual development in the social environment and the prospects for further theoretical and empirical study, in particular the image formation analysis in the medical and social direction, have been defined.

Key words: image, reputation, cultural expectations, role, effect, communication, assessment, characteristic, competition.

Постановка проблеми

У сучасних умовах розвитку науки неабияка увага приділяється такому поняттю, як «імідж». Наука намагається дати відповідь на питання: що таке імідж, з яких елементів він складається, коли можна говорити про професійний імідж.

У період постіндустріального розвитку суспільства імідж тісно пов'язаний з проблемою якості людського життя, коли якість оточуючих речей визначається не стільки їхніми технологічними характеристиками, скільки їхніми іміджевими еквівалентами, наприклад, репутацією виробника, вдалою рекламою і т.ін. Людина починає працювати над створенням власного позитивного іміджу фахівця, професіонала своєї справи. Імідж виступає ідентифікатором вибору товарів і послуг в умовах конкуренції.

Феномен іміджу став предметом дослідження в різних галузях наукового знання, що пов'язано з особистісним оформленням усіх сфер діяльності суспільства.

Так, імідж з погляду філософії має підґрунтя моральності й розглядається у цьому зв'язку. З погляду соціології важливе місце займає повторюваність і впізнаваність іміджу, будівельним матеріалом для нього слугують діючі в суспільстві стереотипи, під які імідж «підганяється». З політологічного погляду імідж здебільшого розглядається саме як політика і являє собою образ людини, яка включає і зовнішні, й внутрішні характеристики, а також його передвборчу кампанію, біографію, захоплення тощо. Імідж для економіки є інструментом стратегічного управління, функціональною стратегією. Економіку цікавить імідж з погляду формування громадської думки, яка може вплинути на зміни економічних характеристик об'єкта. Імідж з психологічного погляду цінний своїми індивідуальними характеристиками (імідж повинен запам'ятовуватися, бути яскравим, спиратися на індивідуальні особливості особистості). З погляду педагогіки імідж пов'язаний з гармонізацією відносин носія іміджу (людини, ко-

лективу, організації, суспільства) до свого іміджу та раціональною взаємодією з ним. Педагогіка іміджу виступає механізмом соціальної регуляції та соціалізації людей, оскільки здатна цілеспрямовано формувати соціально адаптовану особистість [1].

Тож на сьогодні існує велика кількість визначень поняття «імідж», який розглядають з різних поглядів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

В Україні перші теоретичні уявлення про імідж як про окремий соціальний феномен з'явилися на початку 90-х рр. минулого століття, вони пов'язані насамперед зі змістовим наповненням поняття. Провідне місце посідають праці Г. Почепцова, В. Шепеля, А. Панасюка та ін. У своїх дослідженнях вони пропонують настільки різноманітні трактування поняття «імідж», як зазначає Б. Борисов, (англійське слово “image”) наділене такою ємністю й багатозначністю, що його, безперечно, можна зарахувати до категорії мультикультурних символів. Ось лише невеликий перелік трактувань цього поняття: образ, мотив, роль, ампула, маска, типаж, мода, репутація» [3].

Дослідницькі передумови до розроблення науковотеоретичних і методологічних основ теорії іміджу широко представлені світовою науково-дослідницькою практикою (Парсонс, К. Роджерс, Дж. Роттер, Б. Ф. Скіннер, Е. Торндайк, Дж. Б. Уотсон, З. Фрейд, Т. Халл). Вивчення феномену «імідж» представлено в роботах таких вітчизняних авторів, як: О. Абдулліна, Т. Бедаєв, П. Берд, Є. Бондаревська, О. Володарська, І. Вікентьєв, Л. Водовіч, В. Ділман, О. Газман, Є. Грішуніна, П. Гуревич, І. Зарецька, В. Королько, Р. Кричевський, Ф. Кузін, Н. Кузьміна, Л. Мітіна, В. Музикант, О. Панасюк, Е. Перелигіна, Г. Почепцов, Р. Ромашкіна, Л. Соколова, В. Тимошенко, Н. Трошина, Б. Ушиков, О. Феофанов, І. Фьодоров, І. Черемушнікова, Н. Чипиленко, М. Шишкіна, В. Шепеля.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Попри існування значної кількості наукових робіт щодо формування, удосконалення іміджу, вирішення проблемних питань стосовно іміджу організації, більшість з них присвячена, як правило, великим промисловим підприємствам. У той же час бракує досліджень іміджу організацій медико-соціального напрямку, адже саме від іміджу залежить як успішність компанії, так і вибір організації клієнтами. На даному етапі констатуємо наявність протиріч між необхідністю здійснення іміджевої роботи медичними установами у сучасних умовах і недостатністю наукового обґрунтування цієї діяльності в рамках існуючих концепцій.

Формулювання цілей статті

Цілі статті – розкрити поняття іміджу як соціокультурного феномену, здійснити спробу узагальнення існуючих уявлень про явище іміджу в сучасному житті.

Виклад основного матеріалу

Історія формування уявлень про імідж має давню інтелектуальну традицію. Проблеми іміджу не були предметом спеціального дослідження в попередні епохи, проте в силу своєї світоглядної та практичної значущості вони не могли не бути так чи інакше порушеними. Л. Семенова вважає, що прообраз іміджу склався ще в первісному суспільстві та в подальшому розвивався в образах вождів, царів й імператорів [12].

Так, з появою родоплемінних громад і перших форм комунікації люди прагнули виділити себе в суспільстві, завоювати лідируючі позиції, ідентифікувати себе і надати образу індивідуальності. Існує думка, що першим «фахівцем з іміджу» був біблійний Аарон Первосвященник (1445 р. до н. е.), помічник законодавця Мойсея. Внаслідок недорікуватості Мойсея Аарон повинен був говорити замість нього перед народом. Тому його називали вустами Мойсея і його пророком [17, с. 5-17].

Під час розквіту таких цивілізацій, як

Вавилон, Стародавня Греція та Стародавній Рим використовували різні способи впливу на людей. Видатний мислитель Античності Арістотель (384-322 рр. до н. е.) вважав, що переконати аудиторію можна тоді, коли в змозі домогтися її прихильності й симпатії. Державний і політичний діяч Давнього Риму, блискучий оратор Цицерон (106–43 рр. до н. е.) надавав важливого значення вивченню психології, інтересів і смаків публіки. Він вважав, що завданням оратора є естетично тішити публіку, впливати на волю і поведінку людей. Політичний діяч і полководець Ю. Цезар (102–44 рр. до н. е.) був видатним майстром техніки впливу на маси. Перед військовими битвами він домагався народної підтримки за допомогою звернень та театралізованих вистав [9].

Підходи до визначення іміджу почали оформлятися в працях мислителів Відродження і Нового Часу. В літературі згадують імена філософів та моралістів М. Монтеня, Ф. Бекона, Н. Макіавеллі, Г. Лебона та ін. Їхні теорії були позначені підвищеною увагою до людини, до проявів її тілесності й індивідуальності, схилилися перед фізичною красою і здоровою чуттєвістю людини. У цих теоріях народжується значна кількість уявлень, важливих для розуміння природи іміджу та його ролі в соціокультурних зв'язках.

Особливе місце в цей період належить роботам Ніколо Макіавеллі, який уперше сформулював думку про можливість маніпуляцій громадською думкою за допомогою спеціально сконструйованого образу. Він розділив у теорії і з'єднав на практиці «імідж реальний» та «імідж необхідний», задав вектор формування іміджу людини публічної.

Застосування іміджевих технологій на практиці сприяло більш інтенсивному теоретичному вивченню цього явища. У поле зору філософів Нового часу потрапляє багато проблем, пов'язаних з виявленням природи іміджу: прояв внутрішнього (духу) через зовнішнє (знак, символ, емблему), етапи формування стійкого образу-уявлення (Г. Гегель); автоматизм

сприйняття, роль першого враження (Ф. Бекон, А. Шопенгауер); процес перетворення зорових образів на судження (думку) про предмет або людину, роль апріорного знання в сприйнятті й оцінюванні. Досліджуються зорові, слухові, дотикові афекти сприйняття (Е. Берк), особлива увага приділяється фізіогноміці й мові тіла; в поле зору вчених потрапляють такі феномени, як мода, смак, наслідування, соціальне порівняння, ефект соціальної фасилітації (І. Кант, Г. Гегель).

Поняття «імідж» у найбільш частому трактуванні близьке до відомого грецького слова «харизма», яке в Стародавній Греції означало обдарованість, авторитетність, мудрість та святість. Люди, що володіють сукупністю подібних якостей, у всі часи володіли силою впливу на оточуючих, тому керівників, наділених харизмою, звичайно, називали харизматичними лідерами. Пізніше формується поняття іміджу, яке спочатку стосувалося особистості. Імідж особистості пов'язаний із зовнішністю, поставленим голосом, умінням триматися та виступати перед публікою, вести діалог тощо. Всі ці характеристики іміджу настільки міцно закріпилися в суспільстві, що пізніше їх перенесли й на організацію, що спричинило появу нового поняття: «імідж організації».

За посиланням І. Хіміча відомо, що свого часу впливовий соціолог Ервін Гоффманн сказав, що імідж – це мистецтво «управляти враженням» [18]. Уперше визначення «іміджу» на основі наукового підходу в середині ХХ сторіччя дали В. Гарденер та С. Леви: «Імідж – сукупність знань та уявлень людини про об'єкт та його оточення». Трохи пізніше вчений К. Боулдінг додає власну думку та визначає імідж як «узагальнення та осмислення цього сприйняття» [21].

Зокрема, В. Зазикін трактує категорію іміджу з погляду психології та зазначає, що він є ні чим іншим, ніж особливим психічним образом та має суто психологічний зміст. Безпосередньо поняттю імідж він надає таке визначення: «імідж – це сформований у масовій свідомості та такий, що

має характер стереотипу, дуже емоційно-забарвлений образ чого-небудь або кого-небудь. Особливий психічний образ, який сильно і певним чином впливає на емоції, поведінку і ставлення особистості або групи» [7].

Тоді як, на думку А. Семенова, імідж – це навмисно спроектований в інтересах підприємства, що ґрунтується на особливостях діяльності, внутрішніх закономірностях, властивостях, перевагах, якостях і характеристиках образ, який цілеспрямовано входить у свідомість (підсвідомість) цільової аудиторії, відповідає її очікуванням та вирізняє компанію від аналогічних [13].

У свою чергу А. Альтшуллер у науковій праці «Імідж та іміджелогія» також зазначає суб'єктивну та емоційну природу іміджу. Так, автор зазначає, що у перекладі з англійської слово «імідж» означає образ або зображення. Тоді як насправді – це навмисно створюване візуальне враження про особистість або соціальну структуру. Вчений наголошує, що це саме враження, а не оцінка як раціональний факт діяльності свідомості [2].

Філософський аналіз іміджу в сучасному науковому дискурсі виник відносно недавно. Однією з перших спроб науково-філософського обґрунтування іміджу є дисертація І. Черьомушнікової «Феномен іміджу: соціально-філософський аналіз», в якому представлено концептуальне оформлення теорії іміджу, узагальнено історичний досвід становлення феномену. В роботі У. Некрасової вперше ставиться питання про необхідність формування теорії іміджу і її філософсько-методологічної бази. Проблеми впливу іміджів на конструювання сучасного соціально-комунікативного середовища розглядає Н. Григор'єва. Дослідження Д. Спічевої присвячено соціально-філософському аналізу іміджу як комунікативно-управлінського феномену [14].

В. Шепель убачає під іміджем певний образ людини, його «Я», що представлено світу. Як ми бачимо, автори співвідносять поняття «імідж» з поняттям «образ». Нам

ближча думка тих авторів, які зазначають цілеспрямованість створення образу, що містить як зовнішні, так і внутрішні характеристики особистості, спрямованого на розв'язання особистих і професійних задач. Більшість дослідників зазначають, що сучасний імідж становить частину культури ділового спілкування. У ньому зацікавлені представники будь-якої публічної професії, у т. ч. і психологи. Разом з тим, не всі спеціалісти мають уявлення про те, як сформуванню власний індивідуальний імідж [20; с.40-44].

Ми зробили спробу визначення поняття «іміджу» з філософського погляду. Проте варто зазначити, що інші гуманістичні науки вивчають імідж як групове та індивідуальне явище.

Так, соціологія як наука вивчає збірний імідж соціальних груп та соціальних інститутів. При аналізі іміджу на перший план виходять соціокультурні чинники його функціонування. В якості об'єкта дослідження виділяється імідж сім'ї, політиків, творчої інтелігенції, підприємців, сучасної держави, міста. Часто феномен іміджу розглядається в парадигмі соціології управління, а засобом впливу на соціальну поведінку стає імідж організації. В якості синонімів іміджу соціологія висуває на перше місце такі поняття, як образ, соціальний портрет, соціальний престиж [1].

Політологію, як і політичну психологію, імідж цікавить з позиції управління поведінкою, формування довіри до влади. Об'єкт дослідження може бути персональним (імідж політика) або колективним (імідж регіону), конкретним (імідж кандидатів на пост президента) і абстрактним (інститут державної влади).

З погляду політології, імідж особистості – ореол, створюваний навколо конкретної особи з метою її популяризації та надання емоційно-психологічного впливу на громадську думку. Імідж політика – це своєрідне уявлення про ідеальне втілення тієї чи тієї соціальної ролі.

Економічна наука оперує в основному поняттям «корпоративний імідж підприємства». Дисертаційні дослідження остан-

ніх років присвячено іміджу торгових організацій, підприємницьких структур, організацій споживчої кооперації, підприємств малого бізнесу, ВНЗ, готельно-ресторанного бізнесу, але без уваги залишений аспект формування іміджу медико-соціальних закладів (наприклад, наркологічних центрів реабілітації).

Імідж в економіці визначається як «репутація», «узагальнений портрет особистості або організації». В економічних словниках зазначається емоційно-вольова складова даного феномену [14].

Останнім часом з'являються дисертації з педагогіки, предметом дослідження яких є імідж. Імідж у педагогіці часто виконує ту ж функцію, що і в політології – формування громадської думки. Проникнення феномену іміджу в педагогічну науку пояснюється тим, що держава зацікавлена у формуванні позитивного іміджу влади і використовує для цього (поряд із ЗМІ) потужний канал формування певних іміджевих установок – освіту. Увага до питання іміджу в педагогіці також пояснюється активною (в порівнянні з останніми десятиліттями) державною політикою в галузі освіти та необхідністю підняти престиж педагогічних професій. Дослідників цього напрямку цікавить імідж з погляду ефективності комунікації: педагог – учень [14].

Потрібно звернути увагу на те, що, з позиції соціального підходу, імідж – це продукт, який виникає в процесі соціального спілкування і є одним із засобів спілкування. З розширенням діапазону сфери діяльності та сфери спілкування пов'язана сфера розвитку самосвідомості особистості. У ній здійснюється формування образу власного «Я» як активного суб'єкта діяльності, осмислення своєї соціальної ролі, приналежності, формування самооцінки і т.д. Таким чином, процес соціалізації виступає як єдність змін (розвитку) особистості у трьох сферах: діяльності, спілкуванні та самосвідомості. У дитинстві, дошкільному віці механізми соціалізації (навіювання, психологічне зараження, наслідування, ідентифікація) не усвідомлюються. Вони включаються в

структуру свідомості особистості пізніше у вигляді ідеалів, ціннісних орієнтацій, переконань. З часом у процесі розвитку свідомості та самосвідомості роль механізмів соціалізації починають відгравати такі феномени, як референтна група, престиж, авторитет, групові очікування, популярність, соціальні ролі, імідж, який займає особливе місце в цьому ряду. Він виступає як феномен освоєння нової ролі, самовдосконалення, об'єктивізації цілей, внутрішніх установок, закріплення статусу, оцінне явище, сукупність зовнішніх ознак, на підставі яких з позицій групових норм, уявлень, цінностей оцінюється людина (особистість) [11].

Специфічним проявом іміджу як механізму соціалізації є те, що він дозволяє за рахунок цілеспрямованого акцентування зовнішніх ознак, якостей (або моделювання необхідних ознак), що символізують внутрішню сутність та ідентичність (індивідуальну, групову і т.д.), адекватно, символічно, образно представляти себе суспільству (групі), стаючи внутрішнім регулятором поведінки.

У процесі соціалізації людина все більше занурюється у системи знаків і символів, за допомогою яких вона визначає себе, повідомляє про свою життєву орієнтацію, приналежність до групи, свій соціальний статус і ролі, а також взаємодію, спілкування з іншими людьми. У процесі соціалізації людина навчається за допомогою символічних значень (у тому числі пов'язаних з речами і предметами) керувати увагою, враженням, впливати на інших, отримувати визнання і т.д. Людина також навчається прогнозувати і контролювати ситуацію у власному соціально-психологічному просторі, представляти себе, справляти враження, створювати образи (іміджі), які слугують певним цілям. Разом з соціальною роллю і соціальним статусом змінюється імідж, який визначається новими знаками і символами, що відповідають положенню в ієрархії і ролі. За такого підходу імідж можна розглядати як вираження ролі і статусу. На кожному з етапів соціалізації особистість набуває

індивідуального соціального досвіду у вигляді сукупності знань, навичок і умінь, якими володіє та може цілеспрямовано користуватися відповідно до цілей свого життя. Соціальний індивідуальний досвід – це не тільки досвід соціальних відносин (спілкування, рольової взаємодії), але й досвід емоційно-ціннісного ставлення, організації життєдіяльності, видів і способів здійснення різного роду діяльності й т.д. Індивідуальний досвід – це результат індивідуального заломлення соціальних вимог на кожному етапі розвитку та соціалізації [15].

Таким чином, ми можемо розглядати імідж як прояв індивідуального досвіду людини, який визначає її неповторність та унікальність. Імідж виступає як досить інформативний, адекватний етапам розвитку та соціалізації показник соціального індивідуального досвіду.

На кожному етапі соціалізації імідж стає універсальним засобом вирішення проблем, пов'язаних з оптимізацією спілкування та взаємодії. За допомогою іміджу людина може керувати соціальними відносинами, причому, за умови успішної соціалізації, на взаємовигідних для себе і для суспільства умовах. Імідж стає предметом соціальної оцінки, яка проводиться на підставі існуючих оціночних критеріїв, соціальних норм, цінностей соціуму. Оцінка ця відноситься не тільки до зовнішніх характеристик (зовнішнього вигляду), які, як правило, є вихідною інформацією для оцінювання, а й поширюється на зміст діяльності, поведінки людини, її ідей та особистісних якостей. Унаслідок такого оцінювання закріплюється положення особистості в групі й навпаки: її положення відносно групи. Негативна оцінка особистості групою може завдати шкоди її моральному та психологічному благополуччю у таких аспектах, як впевненість, самоповага, самооцінка і закріпити хибне уявлення людини про себе. Адже загальновідомо, що, наприклад, самооцінка регулює рівень активності людини і лежить в основі рівня її домагань, впливаючи на її загальний та особистісний роз-

виток, особливо в дитячому та підлітково-му віці.

Таким чином, здатність створювати позитивний імідж може бути віднесена до необхідних, сформованих на певному етапі розвитку соціальних навичок, пов'язаних зі спілкуванням і взаємодією з іншими людьми. Імідж, забезпечуючи низку механізмів соціалізації (ідентифікація, імітація, уподібнення, пристосування і т.д.), сам стає специфічним механізмом соціалізації. Це дає нам підстави розглядати імідж як інформативний та адекватний етапам соціалізації показник індивідуального досвіду людини [10].

Соціокультурний підхід до іміджу як до образу, що формується цільовою аудиторією про певний об'єкт і враховує його символічні, міфологічні, стереотипні й соціально-рольові аспекти, є надзвичайно важливим. В умовах ринкової економіки, де зростає необхідність у «товарах» (послугах, спеціалістах тощо), позитивного іміджу потребує все більша кількість політиків, підприємців, бізнесменів, державних службовців та інших осіб, котрі прагнуть підвищити свою успішність у суспільстві.

Соціокультурний імідж нерідко формується незалежно від зусиль самого носія іміджу або його найближчого оточення. У цьому процесі можуть брати участь різні соціальні інститути та соціально-політичні сили. Саме вони виконують функцію «перехоплювача»-ретранслятора й формують семіотичну оцінну сферу навколо діяча або соціального явища. Тому «соціокультурний імідж» – це поняття, що відображає рефлексію суспільства, яке спирається на сприйняття діяльності тієї чи тієї особи (або групи) через ціннісні, змістові та знаково-символічні концепти, що формуються на підставі оцінок, які переважають у конкретному соціокультурному середовищі, з яким ідентифікує себе людина в певний період часу. Так як соціокультурний імідж формується в процесі культурної комунікації, а однією з основних проблем комунікації є проблема розуміння, то саме своєрідність розуміння

формує аксіологічні денотати соціокультурного іміджу та розуміння, знову-таки опосередковано, соціальної й культурної належності адресата. На формування соціокультурного іміджу значно впливають світоглядні установки та соціокультурні стереотипи, що сформувалися в певному культурному середовищі.

Формування соціокультурного іміджу може бути свідомим, цілеспрямованим. У цьому випадку ми маємо справу зі свідомим соціокультурним особистісним іміджем або офіційним соціокультурним іміджем, на закріплення якого в суспільній свідомості «працюють» безліч агентів і соціальних інститутів. У першому разі ми маємо справу з роботою іміджмейкерів, які наполегливо просувають у суспільну свідомість певні характеристики конкретної особистості.

Поряд із офіційним соціокультурним іміджем у масовій свідомості існує безліч міфологем, які становлять своєрідну неофіційну частину соціокультурного іміджу. В більшості випадків неофіційний соціокультурний імідж складається стихійно, відповідно до тих гносеологічних, аксіологічних, ідеологічних денотатів, що домінують у суспільній свідомості [4].

Альтернативний погляд на природу іміджу пропонує культурологічний підхід. Вивчення іміджу як культурного феномена було розпочато відносно недавно. У вітчизняній літературі перші дослідження на цю тему почали публікуватися на початку 2000-х рр. і були пов'язані насамперед із розглядом іміджу як феномену, що виникає та функціонує в галузі соціальних комунікацій. На думку Є. Калюжної, імідж як ефективний спосіб комунікації необхідно розглядати в контексті культури, оскільки саме культура є механізмом соціального наслідування, освоєння соціальної сутності особистості й здатності до суспільних відносин. «Культура – це своєрідна форма самопроекування людини, і вона повинна стати основою побудови іміджу. Саме в русі від природного до соціального народжується уявлення. Культура виступає як засіб становлення

людини, регулятор біологічного початку та засіб соціальної організації людей» [8].

Інший підхід до розуміння іміджу запропонувала І. Черьомушнікова, яка трактує імідж як «універсальний спосіб існування людини в культурі й постійний процес репрезентації особистості або групи в змістовому просторі своєї епохи за допомогою тілесно-знакових об'єктивацій». У своєму дослідженні І. Черьомушнікова розглядає імідж як культурний код епохи, що визначає коло найбільш привілейованих або соціально-корисних іміджів. Спираючись на дослідження К. Леві-Стросса, В. Тернера, У. Еко, авторка описує культурний код як сукупність поведінки та цінностей, до якої належать системи моделювання світу (що пояснюють системи), моделі соціальної орієнтації, комплекс конвенцій, табу, ієрархій, естетичні коди й повідомлення [19].

Отже, у суспільстві імідж розглядається як культурний феномен, культурний код, за допомогою якого відбувається постійна репрезентація особистості або групи, і являє собою текст культури, що надалі й формує кінцеве уявлення.

Розуміння функції іміджу, формування іміджів, адекватних позитивним потребам соціально-культурного розвитку суспільства, сприяє згуртуванню людей навколо нагальних проблем соціального та культурного розвитку. Величезну роль тут відіграють ЗМІ, література й мистецтво, які формують пласт колективних уявлень про явища дійсності й конкретних діячів.

Література

1. Атаманська К. І. Теоретичні аспекти поняття іміджу в наукових дослідженнях / К. Атаманська // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка та психологія. – 2012. – №2. – С. 28-32.
2. Альтшуллер А. А. Суперменеджер: имидж и самопрезентация / А. А. Альтшуллер. – М.: Феникс, 2004. – 160 с.
3. Борисов Б. Л. Технология рекламы и PR / Б. Л. Борисов. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2004. – 624 с.
4. Вергун Д. В. Соціокультурні контексти функціонування іміджу / Д. Вергун // Актуальні проблеми філософії та соціології. – №6. – 2015. – С.38-39.
5. Вергун Д. В. Соціокультурні контексти функціонування іміджу / Д. Вергун // Актуальні проблеми філософії та соціології. – №6. – 2015. – С.40.
6. Заворотнюк О. М. Формування та розвиток майбутніх психологів / О. Заворотнюк. – К. – 2014. – С.9-10.
7. Зазыкин В. Г. Имидж организации: структура и психологические факторы / В. Зазыкин. – [Электронный ресурс]. – [Режим доступа] : <http://www.twirpx.com/file/35484/>; <http://tandemforum.ru/articles/info/article23.html>

Значна відповідальність у цьому плані лежить на видатних особистостях, чия думка є безумовним орієнтиром в аксіологічному просторі культури. Робота з іміджами відкриває поле діяльності для різного роду маніпуляцій суспільною свідомістю. Тому на сьогодні формування позитивних соціокультурних іміджів, що консолідують українське суспільство, є одним із найважливіших завдань у діяльності засобів масової комунікації та інститутів культури [5].

Висновки та перспективи подальших досліджень

Таким чином, здійснено теоретичний аналіз феномену «імідж», огляд досліджень, що виділяють різноманітні аспекти сприйняття соціокультурним середовищем поняття іміджу. Імідж вважають індивідуальною, емоційно забарвленою ознакою комунікації між людиною та суспільством через формування позитивного уявлення й позитивного ставлення до певних характерологічних проявів чи то людини, чи то організації. Розглянуто прояв іміджу як механізму соціалізації людини, а також як соціальної оцінки індивіда.

Завданням подальшого теоретичного та емпіричного дослідження ми вбачаємо визначення та наукове обґрунтування соціально-психологічних засад формування іміджу наркологічного закладу шляхом утворення цілісного образу, починаючи з первинних вражень до системного уявлення про нього, а також синтезування компонентів цього процесу.

8. Калюжная Е. Г. Имидж: предыстория и культурологическое обоснование феномена / Е. Г. Калюжная // Известия Уральского государственного университета. – 2006. – № 47. – С. 49.
9. Кондрашов А. П. Великие мысли великих людей. Антология афоризма / А. Кондрашов. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 1998. – Т. 1. – 512 с.
10. Новік Л. О. Імідж як один з механізмів соціалізації особистості / Л. Новік // Збірник наукових праць РДГУ. – 2013. – Вип. 2. – С. 231-232.
11. Панасюк А. Ю. Формирование имиджа: стратегия, психотехнологии, психотехники / А. Панасюк. – М.: Омега-Л, 2007. – 266 с.
12. Семенова Л. М. Генезис и современное состояние проблемы формирования профессионального имиджа / Л. Семенова. – [Электронный ресурс]. – [Режим доступа]: <http://journals.tsu.ru/uploads/import/839/files/326-194.pdf>
13. Семенов А. К., Маслова Е. Л. Психология та етика менеджмента бізнесу / А. Семенов, Е. Маслова. – 2017. – 276 с.
14. Спичева Д. И. Феномен имиджа в современных научных исследованиях / Д. Спичева. – [Электронный ресурс]. – [Режим доступа]: <http://pr.tsu.ru/articles/139>.
15. Столяренко Л. Д. Психология: Учебник для вузов / Л. Д. Столяренко. – СПб: Питер, 2007. – 592 с.
16. Ткаченко Н. М. Імідж як феномен міждисциплінарного наукового дослідження / Н. Ткаченко // Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. – 2017. – С.120.
17. Утлик Э. П. Практическая психология имиджа / Э. П. Утлик // Вестник университета. – 1999. № 1 – С. 5-17.
18. Хіміч І. Г. Імідж як важливий показник діяльності підприємства у сучасних умовах розвитку корпоративної культури / І. Г. Хіміч // Економіка та держава. – 2009. – № 9. – С. 59.
19. Черёмушникова И. К. Имидж в смысловом пространстве культуры : дисс. докт. филос. наук / И. К. Черёмушникова. – Волгоград, 2011. – С. 15.
20. Шепель В. М. Имидж / В. М. Шепель // Воспитание школьников. – 1997. – № 1. – С. 40–44.
21. Boulding, K. The Image: Knowledge in Life and Society. Ann Arbor. -MI: University of Michigan Press, 1956. 56p.

Особливості розвитку стресостійкості у школярів

У статті висвітлено значення формування стресостійкості учнів різного віку, з'ясовується сутність стресостійкості школярів, аналізуються види та рівні стресорів, що впливають на учнів, описується характер впливу стресового стану на підростаючу особистість. Стресостійкість розглядається як якість, здатна забезпечувати високу ефективність діяльності та зберегти здоров'я учня, якщо він буде потенційно готовим за рахунок енергії емоційного збудження виконувати за необхідний проміжок часу потрібну діяльність. Зроблено висновок про генералізуючий вплив стресостійкості на особистість та її адаптацію у різних сферах життєдіяльності. Зауважується, що період навчання дитини у школі супроводжується інтенсивним формуванням та розвитком психологічних особливостей особистості, відтак є вагомим етапом вироблення та закріплення типів реакцій на стресори та паттернів стресостійкої поведінки. Обґрунтовується, що, оскільки школярі зазнають впливів стресорів екосистем різного рівня, формування їх стресостійкості відбувається також завдяки комплексному впливу представників різних екосистем, що має бути врахованим у розробці заходів цілеспрямованого розвитку згаданої якості.

Ключові слова: стресостійкість, стрес, стресова ситуація, стресор, особистість школяра.

В.И. Иванцанич
 соискатель Института профессионального образования
 и образования взрослых имени И. Зязюна НАПН Украины

Особенности развития стрессоустойчивости школьников

В статье раскрыта сущность понятия стрессоустойчивость, очерчены особенности развития у школьников разного возраста; проанализированы виды и уровни стрессоров, которые влияют на эмоциональное состояние учеников; описан характер влияния стрессового состояния на подрастающую личность.

Стрессоустойчивость рассматривается как качество, способное обеспечивать высокую эффективность деятельности и беречь здоровье ученика, если он будет потенциально готов за счет энергии эмоционального возбуждения исполнять на протяжении необходимого промежутка времени нужную деятельность. Сделан вывод о генерализирующем влиянии стрессоустойчивости на личность и ее адаптацию в разных сферах жизнедеятельности. Отмечается, что период обучения ребенка в школе сопровождается интенсивным формированием и развитием психологических особенностей личности, следовательно, является важным этапом выработки и закрепления типов реакций на стрессоры и паттернов стрессоустойчивости поведения. Обсуждается, что поскольку школьники испытывают влияния стрессоров экосистем разного уровня, формирование их стрессоустойчивости осуществляется также благодаря комплексному влиянию представителей разных экосистем, что должно быть учтено в разработке мероприятий целенаправленного развития упомянутого качества.

Ключевые слова: стрессоустойчивость, стресс, стрессовая ситуация, стрессор, личность школьника.

V. Ivantsanich
a recipient of the Institute of Vocational
and Adult Education named after I. Ziazun NAPS of Ukraine

Peculiarities of development of stress resistance in schools

The essence of the concept of stress resistance is revealed in the article, the features of development of schoolchildren of different age are outlined; the types and levels of stressors that influence the emotional state of students are analyzed; describes the nature of the influence of a stressful state on a growing personality.

Stress resistance is considered as a quality capable of providing high efficiency of activity and to protect the health of the student if he is potentially ready due to the energy of emotional arousal to perform the necessary activity for the necessary period of time. The conclusion is made about the generalizing effect of stress resistance on the individual and its adaptation in different spheres of life. It is noted that the period of education of the child in school is accompanied by intensive formation and development of psychological characteristics of the individual, therefore, it is an important stage of the development and consolidation of types of reactions to stressors and patterns of stress tolerance of behavior. It is substantiated that since schoolchildren experience the effects of stressors of ecosystems of different levels, the formation of their stress resistance is also due to the complex influence of representatives of different ecosystems, which should be taken into account in the development of measures of purposeful development of the mentioned quality.

Keywords: stress resistance, stress, stressful situation, stressor, schoolboy personality

Постановка проблеми

Перед сучасною українською школою стоїть чимало завдань з формування важливих життєвих компетентностей учнів, одне з яких передбачає розвиток стресостійкості особистості з метою зміцнення її фізичного та психічного здоров'я.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблема стресостійкості у шкільному віці розглядалася у працях таких учених, як: Л. Божович, А. Жуков, А. Захаров, А. Здравомислова, В. Іваннікова, Л. Личко, Д. Леонтьєв, С. Лібіх, М. Лебединський, В. Мясіщев, А. Прихожан та ін. Її значущість найчастіше пов'язувалася зі здачею екзаменів, пошуком ідентичності, особистісним та професійним самовизначенням. В останні роки у вітчизняній науці проблема формування стійкості до стресу в дітей здебільшого розглядається у контексті попередження або ж корекції розвитку посттравматичного стресового розладу (О. Ілашук, Н. Лунченко, Н. Панок, Д. Романовська, О. Ілашук та ін.).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Нині очевидним є той факт, що спектр ситуацій, які потребують від школяра позитивної стресостійкості, виходить за межі підсумкової перевірки знань чи самовизначення випускників. Окрім того, кожен стрес призводить до психотравми чи посттравми, однак організм має бути стійким до його впливу. Відтак, на шляху розробок психолого-педагогічних технологій розвитку стресостійкості учнів важливо чітко розуміти її значення.

Формулювання цілей статті

Мета дослідження полягає у висвітленні особливостей прояву стресостійкості учнів різного віку.

Завдання: з'ясувати сутність стресостійкості школярів; проаналізувати види та рівні стресорів, що впливають на учнів; описати характер впливу стресового стану на підростаючу особистість; намітити можливі шляхи формування стресостійкості школярів.

Виклад основного матеріалу дослідження

У повсякденному житті школяреві доводиться стикатися з чималою кількістю чинників, що здатні спровокувати стресові стани. Загальновідомо, що стреси характеризуються надлишком емоційного напруження [16]. Вони відображають значущі для особистості стосунки із середовищем, що піддають випробуванню наявні в розпорядженні організму ресурси і часто можуть їх перевищувати. При чому реакції у стані стресу індивідуальні й не завжди передбачувані [4]. Стрес є комплексною реакцією, що проявляється на різних рівнях: когнітивному (відбуваються зміни сприймання, пам'яті, уваги, мислення), емоційному (виникнення радості, гніву, туги тощо), соціально-психологічному (збільшення кількості контактів чи самоізоляція, конфронтація з оточуючими тощо), фізіологічному (порушення дихання, роботи органів травлення, зміна кров'яного тиску тощо) [19].

Спосіб та сила реагування на стресові чинники значною мірою зумовлюються стресостійкістю особистості, що є таким поєднанням особистісних якостей людини, яке дає їй змогу витримувати стресові ситуації, уникаючи негативних наслідків як для життєдіяльності, так і для оточення [14].

Під час навчання у школі учень часто виявляється у ситуаціях, що не є екстремальними, але призводять до слабо вираженого стану емоційного напруження, значення якого не можна недооцінювати. Стресовими чинниками для нього може бути як саме перебування у школі, так і супутні йому сфери життєдіяльності школяра. Зокрема, загальними чинниками, що провокують стреси у дітей, є розлучення батьків, розлука з близькими людьми, втрата близьких людей, катастрофи, травми, страхи, поява нового члена сім'ї, переїзд, втрата домашнього улюбленця тощо. Перебування у школі може супроводжуватись напруженими стосунками з однокласниками, невдачами у навчанні, конкуренцією з іншими, незрозумінням певних норм і правил поведінки тощо.

Таким чином, патогенезом стресу може бути будь-яке джерело, що викликає у дитини страх та тривогу, утворює нову ситуацію адаптації: розлука з рідними, перехід до нового навчального закладу або переїзд до нового місця проживання тощо [12].

Відштовхуючись від теорії розвитку та соціалізації дитини У. Бронфенбреннера [22], можемо констатувати вплив різнорівневих стресових чинників на особистість школяра: мікросистеми (сім'ї), мезосистеми (шкільного середовища, району проживання), екосистеми (Інтернет, телебачення), макросистеми (ситуація у країні загалом).

Зокрема, на рівні мікросистеми причинами підліткового стресу можуть стати стосунки з батьками: незрозуміння, нестача любові з їх боку, недооцінка особистісних якостей школяра, обмеження його свободи. Нерідко батьки прагнуть добитись від підлітка нормативної з їх точки зору поведінки, але при цьому самі стають джерелом стресу для своєї дитини [15]. Часто батьки несвідомо використовують дитину для розв'язання власних нереалізованих проблем [14]. На виникнення стресу впливає в цілому атмосфера вдома: стосунки між батьками, між сиблінгами, ставлення батьків до дітей. Можливими причинами виникнення стресу є: неправильне виховання, наявність завищених вимог до дитини, негнучка, догматична система виховання, яка не враховує інтереси, здібності та схильності дитини [13].

Щодо рівня мезосистеми учня, то сам вступ дитини до школи призводить до емоційно-стресової ситуації: змінюється звична поведінка, зростає психоемоційне навантаження. Школа з перших днів ставить перед дитиною цілу низку задач, не завжди пов'язаних з попереднім досвідом, але таких, що вимагають максимальної мобілізації усіх її інтелектуальних та фізичних сил. На дитину впливає комплекс нових чинників: класний колектив, особистість педагога, зміна режиму, незвично тривале обмеження активності, поява нових, не завжди привабливих обов'язків [3].

Школа представляє собою платформу, яка передбачає постійну міжособистісну взаємодію, включеність у безліч соціальних зв'язків, відкритість впливам, з одного боку, а з іншого – опірність надмірно сильним впливам [21].

Характерною ознакою сьогодення є те, що процес навчання відбувається у високому темпі. Внаслідок змін і ускладнень навчальних планів і програм психічно-стресове навантаження на дитину постійно збільшується, часто призводячи до інформаційного стресу [7].

У пересічній середній школі не завжди враховують індивідуальні особливості розвитку дітей молодшого шкільного віку, і тому тимчасову неуспішність батьки і педагоги часто схильні сприймати як прояв лінощів, які треба долати засобами деструктивної критики. Часом запланований батьками результат отримується, але ціною подвійного стресу, оскільки сам процес навчання викликає перенавантаження [7].

У школі в дитини можуть виникати відчуття тривожності і страху, які посилюються, якщо вона зазнає невдач у навчанні, оскільки не може адекватно сприйняти оцінку чи зауваження вчителя. Часто страх перед школою відчувають і ті учні, які мають добру успішність, але бояться поганих оцінок, сприймаючи їх як «таврування» чи критику з боку батьків [7].

Виникає чимало ситуацій, у яких дитина усвідомлює, що вона у чомусь поступається іншим: комусь у талановитості, комусь у красі, комусь в успішності в навчанні, комусь у популярності в класі. Але вона ще недостатньо доросла, щоб зрозуміти, що такий стан речей є нормою, що неможливо зразу в усьому бути кращою [19].

Стресогенними чинниками у школі можуть стати також жорсткі вимоги з дотримання норм і правил, невизначеність ситуації пізнання навчальних предметів, ситуації оцінювання навчальних досягнень, відповіді біля дошки тощо.

А. Панасюк [10] виокремлює такі джерела стресу, що мають місце у навчальному процесі:

1. Фізичні умови навчання – вплив дизайну приміщення та побутових шумів на психіку дітей. Неприятливе розташування навчального закладу біля місць побутових шумів сприяє перенапруженню нервової системи, викликає надмірну роздратованість, негативно впливає на працездатність, засвоєння навчального матеріалу та призводить до розвитку стресової реакції.

2. Особливості психологічного клімату в навчальному закладі. Виникнення між вчителем та учнями небажаної дистанції спричиняє підвищення рівня тривожності, зниження рівня самооцінки та толерантності до стресу.

3. Особливості психологічного клімату у класі (групі). Непорозуміння, статусні позиції учнів, відсутність згуртованості можуть провокувати появу особистої психічної напруженості.

4. Рольова позиція у класі (групі). Неприятливе становище у класі провокує демонстративні форми поведінки. Постійна незадоволеність становищем сприяє розвитку стресової реакції.

5. Особливості навчально-методичного забезпечення. Слабке навчально-методичне забезпечення знижує ефективність навчання, провокує негативне ставлення до окремих предметів та навчання загалом, що призводить до надмірного нервово-психічного напруження.

В. Рубцов [16] до чинників стресу в навчальному процесі залічує такі: 1) вступ до школи, шкільна адаптація; 2) перевантаженість, підвищена складність навчальних предметів; 3) брак часу на виконання домашніх завдань; 4) соціальна депривація; 5) проблеми в учнівському колективі, зміна школи; 6) несприятлива ситуація в родині.

Щодо мезочинників, здатних спровокувати стрес у школярів, то ні в кого не виникає сумніву в негативному впливі на психіку перегляду шокуючих відео, сцен насилля, якими наповнені різні сайти Інтернет-мережі і до яких діти мають доступ.

Макрочинником стресів у дітей є соціально-економічна та політична ситуація у

країні, що впливає як на мікросередовище дитини, так і транслюється із ЗМІ [4].

Часто, описуючи причини стресових станів дітей, підлітків, юнаків, дослідники звертають увагу на вторинні його чинники. Серед них – внутрішній конфлікт, що виникає, коли дитина розкаюється у скоєнні поганого вчинку, починає звинувачувати себе, вирішує, що вона найгірша, зла і безнадійна. [19].

Биокремлюють ендогенні та екзогенні чинники стресу в учнів [6].

Серед екзогенних стресорів визначають: а) поведінково-діяльнісні, б) соціальні, в) навчальні. Поведінково-діяльнісні стресори пов'язані з діями, вчинками індивідів, в оточенні яких перебуває дитина. Прикладами таких стресорів можуть бути дисгармонія у сімейних стосунках, у відносинах з оточуючими, неправильний стиль сімейного виховання. Соціальні фактори стресу пов'язані з ситуацією в країні, місті, суспільстві. Прикладами можуть бути зміна місця проживання, стихійні лиха, фінансові негаразди та ін. Навчальні фактори стресу виникають у навчальному процесі. Найбільш розповсюдженими стресорами є проблеми у навчальній діяльності, неправильний стиль педагогічного спілкування, зміна навчального закладу, класу тощо [20, 11, 9, 5, 1, 8].

Серед ендогенних чинників визначають такі: фізіологічні, психологічні та емоційні. Фізіологічні стресори пов'язані з життєвими функціями організму, наприклад, спадковість, наявність фізичних вад, проблем зі здоров'ям. Психологічні – спричинені індивідуальними властивостями, характеристиками індивіда (тип темпераменту, рівень самооцінки, вікові особливості). Емоційні чинники пов'язані з характеристикою нервової діяльності, рівнем тривожності, рівнем ригідності особистості. Емоційними стресорами можуть виступати висока особистісна та навчальна тривожність, наявність страхів та фобій, вразливість емоційної сфери дитини тощо [20, 11, 9, 5, 1, 8].

Комплексним чинником стресу в дітей є ситуація фрустрації, що викликає стійке

негативне переживання у відповідь на появу несподіваної перешкоди на шляху досягнення мети [18].

У реальному житті особистість зазнає впливу стресових чинників різного рівня (різних екосистем, внутрішніх та зовнішніх, первинних та вторинних) одночасно. Наприклад, зазвичай чинниками, що провокують появу стресу в дитини молодшого шкільного чи підліткового віку, є такі: неадаптованість до предметного аспекту навчальної діяльності; недостатній інтелектуальний і/чи психомоторний розвиток дитини, брак допомоги та уваги з боку батьків і педагогів; нездатність доволно керувати власною поведінкою; неправильне виховання в родині – недотримання певних правил, норм і обмежень; нездатність прийняти темп шкільного життя; неправильне виховання в сім'ї внаслідок ігнорування дорослими індивідуально-вікових особливостей дитини [14]. Педагоги можуть спровокувати стреси в учнів, вимагаючи від них такої поведінки чи рівня успішності, що є непосильними для них. Як наслідок розвивається страх іти до школи, відповідати біля дошки тощо [15].

Стресові стани у школярів можуть проявлятися різними психосоматичними симптомами, а також через емоційну сферу та поведінку. Зокрема, у молодших школярів ознаками стресу є: скарги на головні болі, болі у животі, у ділянці серця, нудоту; швидка втомлюваність; страхи, нічні жахи; зміна апетиту; поява нервових тиків; обман, відчуженість, агресивна поведінка, або надмірна сором'язливість, дратівливість тощо [3, 14]. В учнів середніх та старших класів стрес проявляється через порушення режиму харчування, появу шкідливих звичок, зниженням успішності, тощо [3].

Вони мають різний вплив на школярів: а) можуть викликати погіршення уваги, пам'яті, мислення, неадекватність оцінки ситуації, надмірну рухову активність або загальмованість; б) можуть активізувати психіку, прискорити психічні процеси, гнучкість мислення, покращити оперативну пам'ять, підвищити ефективність діяль-

ності [15]. Одна із причин відмінностей у впливі – інтенсивність стресу. Помірний стрес зміцнює можливості організму, розширює досвід подолання стресових ситуацій. Стрес, що перевищує адаптаційні можливості школяра, стає небезпечним для його успішного навчання та здоров'я [19].

Небезпека стресів полягає у ризику розвитку хронічних захворювань різних систем організму, якщо для забезпечення бажаних результатів навчання використовуються ті резервні ресурси організму дитини, які мають витрачатись лише для екстремальних обставин [7]. Окрім того, їх наслідком часто є занижена самооцінка, комплекс меншвартості, втрата працездатності, поява негативних поведінкових рис, зниження мотивації навчання.

Специфіка механізму розвитку стресу у школярів [15] полягає у тому, що часто вони не мають змоги (в силу необхідності дотримуватись норм і правил поведінки) миттєво відреагувати на стресор так, як це закладено природою (проявити агресію чи втекти), а закріплених, наперед готових соціально прийнятних форм поведінки для конкретної ситуації може ще не бути. Відтак, напруження і фізіологічні зсуви, що виникають, – підготовка до дії, яка не відбулась, – залишаються незагребуваними в організмі. У такій ситуації у психіці залишаються невпорядковані записи цих дій – блоковані «ділянки», доступ до яких можливий лише в аналогічній ситуації. Тобто, причиною виникнення стресу може бути невдалий минулий досвід, отриманий у тій чи іншій ситуації. Наприклад, невдалий досвід відповіді біля дошки може викликати неприємні відчуття у школяра в аналогічній ситуації навіть тоді, коли він добре підготовлений і впевнений у своїх знаннях.

Інтенсивність стресора, у свою чергу, визначається стресостійкістю особистості, що і визначає характер реагування на стресову ситуацію.

Т. Титаренко та Л. Лепіхова [18] зазначають, що у спокійних і звичних обставинах за достатніх знань і мотивації діяльності поведінка стресостійких і

стресонестійких школярів може нічим не відрізнятись і бути однаково успішною. Проте, як тільки ускладнюються умови діяльності (підвищується рівень особистої відповідальності, істотно ущільнюється час виконання завдань), індивідуальні відмінності в стресостійкості стають головною умовою успішного опанування подіями і збереження потрібного рівня працездатності та поведінкової ефективності. Яскравим прикладом цього може слугувати поведінка учнів під час буденних навчальних занять і відповідальних контрольних робіт, різних видів змагальної діяльності. У стресостійких учнів адаптаційний синдром створює стан робочої мобілізації, легке психофізіологічне збудження загострює психічну діяльність, стрес сприяє вольовій самоорганізації, в результаті чого показники ефективності та успішності роботи зберігаються або підвищуються. Ті самі ситуації роблять стресонестійких учнів емоційно вразливими: діти починають дуже хвилюватися, як тільки дізнаються про контрольні. У них зростає рівень особистісної та ситуативної тривожності. Перед іспитами такі учні взагалі не можуть їсти, відчують нудоту, головний біль, підвищену знервованість, плаксивість, вегетативні розлади (пітливість, тремтіння рук, заїкання). Все це негативно позначається на пізнавальній активності: послаблюється зосередженість уваги, трапляються прогалини в пам'яті, у розумовій діяльності відбуваються або стрибки думок, або їх загальмованість, внаслідок чого погіршується якість виконання завдань, відповідно падає рівень оцінювання. По завершенні стресової ситуації ці учні можуть усвідомлювати, що матеріал вони знають добре.

Т. Тихомирова у результаті проведеного дослідження [19] описує портрет стресостійкого школяра так: він позитивно налаштований на майбутнє; хоча його інтереси нерідко виходять за межі шкільної навчальної діяльності, вона має для нього особистісний смисл, саме у ній він бачить джерело свого розвитку і самоудосконалення, у ній реалізовується його потреба

в особистісному самоствердженні. Такий школяр отримує задоволення від процесу пізнавальної діяльності, отримання знань. Він добре навчається, у цілому задоволений результатами свого навчання, але не зупиняється на досягнутому. Основними характеристиками стресостійкого учня є оптимізм, цілеспрямованість, впевненість у собі, емоційна стійкість, самоконтроль.

Таким чином, стресостійкість здатна забезпечувати високу ефективність діяльності та зберегти здоров'я учня, якщо він буде потенційно готовим за рахунок енергії емоційного збудження виконувати за необхідний проміжок часу потрібну діяльність. Вона дає можливість емоційно збудженій людині зберігати визначену спрямованість своїх дій, адекватність функціонування та контролю за вираженням емоцій.

Висновки

Вище викладене дає підстави для висновку про генералізуючий вплив стресостійкості на особистість та її адаптацію у різних сферах життєдіяльності. Період навчання дитини у школі супроводжується інтенсивним формуванням та розвитком психологічних особливостей особистості, відтак є вагомим етапом вироблення та закріплення типів реакцій на стреси та паттернів стресостійкої поведінки. Оскільки школярі зазнають впливів стресорів екосистем різного рівня, формування їх стресостійкості відбувається також завдяки комплексному впливу представників різних екосистем, що має бути врахованим у розробці заходів цілеспрямованого розвитку згаданої якості.

Література

1. Висідалко Н. Л., Бабенко А. І. (2016) Психологічний аналіз стресу в навчальній діяльності студентів. *Молодий вчений*. № 12.1 (40). С. 199–201.
2. Гревцева О. В., Плугина М. И. (2015) Стрессоустойчивость как условие развития воспитанников пансионного учебного заведения. *Акмеология*. № 4 (56). С. 222–228.
3. Дергунова Е. Б. (2013) Развитие стрессоустойчивости у детей младшего школьного возраста в любительском театральном коллективе. *Научное сообщество студентов XXI столетия. Гуманитарные науки: сб. ст. по мат. VII междунар. студ. науч.-практ. конф. № 7*. URL: <https://sibac.info//archive/humanities/7.pdf>
4. Корекційно-розвиткова програма формування стійкості до стресу в дітей дошкільного віку та школярів «Безпечний простір»: навчально-методичний посіб. Київ: НаУКМА, ГЛІФ Медіа, 2017. 208 с.
5. Кормило О. М. (2015) Стрес та особливості його прояву у підлітковому віці. *Актуальні питання сучасної психології*. 2015. С. 86–90.
6. Кудінова М. С. (2017) Екзогенні та ендогенні фактори стресу в учнів: психологічний аналіз. *Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Психологія*. Том 22. Випуск 4 (46) с. 24.
7. Макаренко О., Вінс В., Ходос О. (2008) Психолого-педагогічні особливості прояву стресу у молодших школярів. *Соціальна психологія*. № 6. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/807/Golubeva_Psyhologo.pdf?sequence=1&isAllowed=y
8. Наточій А. М. (2013) Особливості виховання підлітків у сучасних загальноосвітніх школах-інтернатах України. *Science and education a new dimension*. Vol. 1. P. 161–166.
9. Овчинникова И. В. (2015) Факторы, влияющие на уровень стрессоустойчивости старшеклассников лицея [Электронный ресурс]. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=21744684>
10. Панасюк А. М. (2005) Навчальний стрес та чинники його виникнення. *Актуальні проблеми психології*. Т.1. С. 4–14.
11. Пачина Н. Н. (2017) Формирование стрессоустойчивости в подростковом возрасте [Электронный ресурс] *Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Психологія*. 2017. Том 22. Випуск 4 (46). URL: <https://www.scienceforum.ru/2015/1105/10869>
12. Петьков В. А. (2015) Психологічні особливості впливу стресу на загальний розвиток дитини. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. № 6 (37). С. 33–36.
13. Полударова К. Ф., Царькова О. В. (2015) Дослідження рівня шкільної тривожності серед учнів восьмого класу. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка*. Серія: Психологічні науки. № 128. С. 218–221.

14. Профілактика посттравматичних стресових розладів: психологічні аспекти. Методичний посібник / Упор. Д. Д. Романовська, О. В. Ілашук. Чернівці: Технодрук, 2014. 133 с.
15. Психология детей младшего школьного возраста / Под ред. Обухова А. С. Москва: Юрайт, 2016.
16. Рубцов В. В. (2006) Школа и стрессы: современное состояние проблемы. *События*. 2006. № 1 (6). С. 11–15.
17. Руда Т. (2012) Стрес та стресостійкість у підлітків. URL: <http://infiz.dp.ua/misc-documents/2018-02/2018-02-21.pdf>
18. Титаренко Т. М., Лепіхова Л. А. (2006) Психологічна профілактика стресових перевантажень серед шкільної молоді: науково-методичний посібник. Київ: Міленіум. 204 с.
19. Тихомирова Т. С. (2004) Формирование стрессоустойчивости школьников подросткового возраста в учебной деятельности : автореф. дисс. ... канд. пед. наук, 13.00.01. Ин-т повышения квалификации и переподготовки работников народного образования Московской области. Москва, 2004. 24 с.
20. Финогенова Ю. С. (2015) Особенности проявления стресса в подростковом возрасте [Электронный ресурс] URL: <http://www.psy.msu.ru/science/conference/lomonosov>
21. Чистенко І. Г. (2013) Особливості адаптації учнів різних вікових груп до стресових чинників. URL: [file:///C:/Users/Moyo%20m6/Downloads/VchdpuPH_2013_114_43%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/Moyo%20m6/Downloads/VchdpuPH_2013_114_43%20(2).pdf)
22. Bronfenbrenner U. (1989) Ecological systems theory. *Annals of Childs Development*. № 6.

УДК 159.9:37.014:377

С.В. Казакова
старший викладач кафедри психології управління
Центрального інституту післядипломної освіти
ДВНЗ «Університет менеджменту освіти»

Програма розвитку психологічної готовності керівників закладів професійно-технічної освіти до маркетингу освітніх послуг

Статтю присвячено висвітленню особливостей психологічної готовності керівників закладів професійно-технічної освіти до маркетингу освітніх послуг й особливостей її розвитку в умовах післядипломної освіти.

Охарактеризовано зміст програми спецкурсу-тренінгу, що спрямований на розвиток психологічної готовності керівників закладів професійної освіти до маркетингової діяльності у процесі очно-дистанційної форми підвищення кваліфікації. Висвітлено результати її апробації, наведено дані про ефективність впровадження програми у процес підвищення кваліфікації керівників закладів професійної освіти.

Ключові слова: психологічна готовність, маркетинг освітніх послуг, керівники закладів професійно-технічної освіти, розвиток психологічної готовності до маркетингу освітніх послуг, післядипломна освіта.

С.В. Казакова
старший преподаватель кафедры психологии управления
Центрального института последипломного образования
ГВОЗ «Университет менеджмента образования»

Программа развития психологической готовности руководителей учреждений профессионально-технического образования к маркетингу образовательных услуг

Статья посвящена рассмотрению особенностей психологической готовности руководителей учреждений профессионально-технического образования к маркетингу образовательных услуг и особенностей ее развития в условиях последипломного образования.

Охарактеризовано содержание программы спецкурса-тренинга, направленного на развитие психологической готовности руководителей учреждений профессионального образования к маркетинговой деятельности в процессе повышения квалификации очно-дистанционной формы образования. Представлены результаты ее апробации, приведены данные об эффективности внедрения программы в процесс повышения квалификации руководителей учреждений профессионального образования.

Ключевые слова: психологическая готовность, маркетинг образовательных услуг, руководители учреждений профессионально-технического образования, развитие психологической готовности к маркетингу образовательных услуг, последипломное образование.

S.V. Kazakova
Senior teacher Department of Management Psychology
Central Institute of Postgraduate Education
SHEI «University of Educational Management»

Program of development of psychological preparation of officials of professional and technical education to marketing educational services

The article is devoted to highlighting the peculiarities of the psychological readiness of the leaders of vocational education institutions to the marketing of educational services and the peculiarities of its development in postgraduate education.

The content of the special course-training program aimed at development in the process of internally-distant form of professional development of the psychological readiness of the heads of institutions of professional education institutions to marketing activities is characterized. The results of its approbation are highlighted, data on the effectiveness of the implementation of the program in the process of professional development of the heads of institutions of vocational education are presented.

Key words: *psychological readiness, marketing of educational services, heads of institutions of vocational education, development of psychological readiness for the marketing of educational services, postgraduate education.*

Постановка проблеми

Важливим індикатором ефективної діяльності освітньої організації є її конкурентоспроможність на ринку освітніх послуг. У разі закладів професійно-технічної освіти йдеться про низку чинників, які можуть несприятливим чином позначитися на їх конкурентоспроможності, зокрема невисокий престиж робітничих професій у суспільстві.

Це зумовлює особливі вимоги до психологічної готовності персоналу закладів професійно-технічної освіти і насамперед їх керівників до маркетингу освітніх послуг. Водночас, за нашими даними (О. Бондарчук, С. Казакова [1; 3; 4; 5] та ін.), рівень такої готовності є недостатнім для доволі значної частини управлінців закладів професійно-технічної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

За результатами теоретичного аналізу літератури виявлено, що психологічна готовність керівників закладів професійно-технічної освіти до маркетингу освітніх

послуг не виступала предметом спеціального дослідження. Відповідно, нами було визначено сутність, складові такої готовності й досліджено рівні її розвитку, констатовано доцільність сприяння розвитку такої готовності в умовах післядипломної освіти (О. Бондарчук; С. Казакова [1; 3; 4; 5] та ін.).

Аналіз практики діяльності закладів післядипломної освіти у зазначеному контексті дозволив визначити проблеми розвитку готовності керівників закладів професійно-технічної освіти до маркетингу освітніх послуг в умовах післядипломної освіти, що зумовлені як специфічними особливостями управлінської діяльності, що негативно позначаються на рівні підприємливості, конкурентоздатності управлінців, так і невизначеністю змісту та оптимальних форм підготовки до маркетингу освітніх послуг; недостатню орієнтацію на розвиток особистісних якостей керівників закладів професійної освіти, важливих для успішного здійснення маркетингу освітніх послуг; неготовністю значної кількості викладачів системи піс-

лядипломної педагогічної освіти до відповідного навчання [1].

Значна кількість керівників системи освіти, як констатовано у дослідженнях (М. Фадеєва [5] та ін.), не володіє прийомами та методами формування позитивного іміджу навчального закладу, виявлений недостатній рівень ініціативності, підприємливості (О. Креденцер [4]) та інших психологічних якостей керівників освітніх організацій, важливих для успішної маркетингової діяльності в сфері освітніх послуг.

Відповідно, актуальним є розвиток психологічної готовності керівників закладів професійно-технічної освіти до маркетингу освітніх послуг у процесі їх психологічної підготовки з урахуванням специфічних особливостей управлінців як суб'єктів післядипломної освіти.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Попри актуальність, розвитку психологічної готовності управлінців до маркетингу освітніх послуг, як показав аналіз наукової літератури, приділено недостатньо уваги. На даному етапі констатуємо, що цілісного уявлення про особливості розвитку компонентів психологічної готовності керівників закладів професійно-технічної освіти до маркетингу освітніх послуг не існує.

Формулювання цілей статті

Цілі статті – розкрити зміст, складові, етапи реалізації та ефективності впровадження програми сприяння (в умовах очно-дистанційної форми підвищення кваліфікації) розвитку психологічної готовності керівників закладів професійно-технічної освіти до маркетингу освітніх послуг.

Виклад основного матеріалу

Метою програми є сприяння розвитку психологічної готовності керівників закладів професійно-технічної освіти до маркетингу освітніх послуг в умовах очно-дистанційної форми навчання.

При розробленні програми було взято

за основу концептуальну модель сприяння особистісному розвитку фахівців у процесі післядипломної педагогічної освіти (О. І. Бондарчук [2]), відповідно до якої розвиток психологічної готовності керівників закладів професійно-технічної освіти до маркетингу освітніх послуг здійснюється у чотири етапи:

– *підготовчий*, на якому актуалізується прагнення управлінців до розвитку психологічної готовності до маркетингу освітніх послуг;

– *діагностичний*, спрямований на усвідомлення й самопізнання керівниками закладів власних характеристик і рівнів розвитку психологічної готовності та їх відображення у результатах професійної діяльності;

– *розвивальний*, у рамках якого здійснюється розвиток та корекція складових психологічної готовності управлінців до маркетингу освітніх послуг;

– *прогностичний*, спрямований на визначення можливостей, методів, форм та способів подальшого розвитку і саморозвитку психологічної готовності керівників закладів професійно-технічної освіти до маркетингу освітніх послуг.

Програма розрахована на 45 годин (із них – 30 аудиторних годин у формі тренінгу і 15 годин на самостійну роботу) й реалізувалася у форматі спецкурсу-тренінгу «Розвиток психологічної готовності керівників закладів професійно-технічної освіти до маркетингу освітніх послуг».

Програма складається з чотирьох взаємопов'язаних навчальних модулів. *Модуль 1* «Мотиваційна складова психологічної готовності до маркетингу освітніх послуг» спрямований актуалізацію мотивації та закріплення установки учасників тренінгу на розвиток їх психологічної готовності до маркетингу освітніх послуг.

Традиційно на початку роботи визначаються цілі й завдання тренінгової програми з розвитку психологічної готовності керівників до маркетингу освітніх послуг, приймаються й обговорюються правила групової роботи, інші організаційні моменти: час роботи, перерви тощо [7 та ін.].

Доцільно також провести спеціальну роботу щодо виявлення очікувань групи, мотивації до активної участі у груповій роботі, створення безпечної атмосфери спілкування. Для цього варто використати вправи, спрямовані на знайомство учасників тренінгу (наприклад, *вправа-криголам* «Хто я та які мої позитивні риси...»), виявлення очікувань від тренінгу, коли кожний учасник тренінгу завершує на наліпках незакінчені речення: «Маркетинг освітніх послуг – це...», «Роль маркетингу освітніх послуг у забезпеченні ефективної діяльності закладу професійно-технічної освіти...», «Психологічна готовність керівника до маркетингу освітніх послуг...» з подальшим груповим обговоренням відповідей.

Основна частина модуля спрямована на усвідомлення значущості розвитку психологічної готовності управлінців до маркетингу освітніх послуг. Цьому сприяють: а) *мозковий штурм* «Від яких чинників залежить результативність та ефективність підняття престижу закладу професійної (професійно-технічної) освіти в сучасному суспільстві?»; б) міні-лекція на тему: «Маркетинг освітніх послуг закладів професійно-технічної освіти як чинник їх конкурентоздатності»; в) *групова дискусія* «Що може спонукати керівника закладу професійно-технічної освіти до маркетингу освітніх послуг?».

Окрім того, у процесі реалізації завдань даного модуля варто розглянути та проаналізувати особливості професійної діяльності керівників закладів професійної освіти залежно від домінування у них таких її мотивів, як: прагнення до просування в професійній кар'єрі, заробітна плата, підвищення якості освітнього процесу, прагнення уникнути критики з боку керівництва і колег, задоволення від самого процесу й результатів роботи, потреба в престижі й соціальному визнанні та ін.

Очікуваними результатами опанування модуля 1 є:

– розширення поінформованості керівників про вплив маркетингу освітніх послуг на ефективність діяльності закладів професійної освіти;

– актуалізація мотивів, адекватних цілям і завданням маркетингу освітніх послуг (бажання забезпечити конкурентоздатність закладу професійно-технічної освіти на ринку освітніх послуг, прагнення підвищити престиж та якість професійно-технічної освіти, бажання реалізувати інноваційні форми й методи навчання і розвитку особистості майбутнього робітника та ін.);

– підвищення рівня значущості мотиву розвитку психологічної готовності управлінців до маркетингу освітніх послуг.

Модуль 2 «Когнітивна складова психологічної готовності до маркетингу освітніх послуг» спрямований на опанування сукупності знань, необхідних для здійснення маркетингової діяльності в освітній галузі (знання змісту та особливостей діяльності в сфері маркетингу освітніх послуг загалом і в умовах професійної освіти зокрема, особливостей формування власного позитивного іміджу та позитивного іміджу закладів професійної освіти, сутності й складових психологічної готовності до маркетингу освітніх послуг та ін.).

Тут варто застосувати такі форми й методи, як: а) міні-лекції «Освітні послуги в системі професійної освіти та їх маркетинг: основні підходи»; б) групові дискусії «У чому полягає специфіка маркетингу освітніх послуг в умовах професійної освіти?»; в) робота у міні-групах за результатами виконання методики «Незакінчені речення» (учасникам тренінгу пропонується завершити речення «Позитивний імідж закладу професійно-технічної освіти – це...», «Психологічна готовність керівника закладу професійно-технічної освіти до маркетингу освітніх послуг – це...» та обговорити результати); г) *мозковий штурм*: «Як забезпечити психологічну готовність керівників закладів професійної освіти до маркетингу освітніх послуг?».

Особливу увагу слід приділити діагностиці та аналізу рівня знань управлінців з означених питань, при цьому бажано, щоб на початку роботи учасники експериментальної групи здійснювали самооцінку свого рівня знань з різноманітних аспектів

маркетингу освітніх послуг, складових і показників власної психологічної готовності до такої діяльності, а потім порівнювали їх з об'єктивними результатами опитування.

На завершення роботи за даним модулем учасники отримують завдання для самостійної роботи – написати твір-есе на тему: «Позитивний імідж керівника і престиж закладу професійно-технічної освіти».

Такий підхід забезпечує не лише опрацювання теоретичних аспектів маркетингу освітніх послуг, але й сприяє усвідомленню необхідності практичного опанування технологією ефективного маркетингу, актуалізації прагнення управлінців до розвитку відповідної психологічної готовності тощо.

Очікувані результати опанування *другого модуля* програми:

- знання змісту та специфічних особливостей діяльності у сфері маркетингу освітніх послуг;

- усвідомлення умов, шляхів, етапів формування власного позитивного іміджу й іміджу закладу освіти;

- знання складових, критеріїв, показників, умов розвитку психологічної готовності керівників до маркетингу освітніх послуг.

Модуль 3 «Операційна складова психологічної готовності до маркетингу освітніх послуг» спрямований на розвиток умінь і навичок управлінців щодо здійснення ефективного маркетингу освітніх послуг в умовах професійної освіти.

Завданнями даного модуля програми передбачено: формування й розвиток умінь управлінців щодо маркетингової активності у професійній діяльності; оволодіння методами вивчення потреб і очікувань цільових груп споживачів освітніх послуг; здійснення ефективних маркетингових комунікацій; визначення шляхів та наслідків просування освітніх послуг.

Актуалізація важливості розвитку вмінь і навичок керівника закладу професійно-технічної освіти щодо маркетингу освітніх послуг забезпечується через:

а) *міні-лекцію* полілогічної природи «Уміння і навички керівника закладу професійно-технічної освіти до маркетингу освітніх послуг»; б) *рефлексію* результатів психодіагностики здатності управлінців до ефективних маркетингових комунікацій, у тому числі здатності до самоконтролю у спілкуванні зі споживачами освітніх послуг; в) *груповий аналіз ситуацій* (аналізуються проблемні ситуації управлінської діяльності у контексті маркетингу освітніх послуг, конструктивне розв'язання яких можливе за умов наявності високого рівня відповідної психологічної готовності керівників закладів професійно-технічної освіти, при цьому бажано, щоб приклади таких ситуацій наводили самі управлінці); г) ділову гру «Формування позитивного іміджу закладу професійно-технічної освіти» та ін.

Очікуваними результатами опанування *модуля 3* є:

- формування та розвиток умінь маркетингової активності у професійній діяльності керівника закладу професійно-технічної освіти;

- оволодіння методами вивчення потреб і очікувань цільових груп споживачів освітніх послуг; визначення шляхів та наслідків просування освітніх послуг;

- розвиток здатності до здійснення ефективних маркетингових комунікацій, у тому числі через розвиток самоконтролю у процесі взаємодії зі споживачами освітніх послуг.

Модуль 4 «Особистісна готовність керівника закладу професійно-технічної освіти до маркетингу освітніх послуг» передбачає розвиток сукупності особистісних якостей управлінців, значущих для маркетингової діяльності (підприємливість; спрямованість на справу та конструктивне спілкування; активно-позитивний тип установки щодо інших людей; самоефективність; соціальна креативність тощо).

Тут передбачено: а) *мозковий штурм* «Професійно важливі якості керівника закладу освіти як маркетолога у сфері освітніх послуг»; б) *інтерактивні впра-*

ви, спрямовані на розвиток особистісних якостей управлінців, значущих для маркетингу освітніх послуг (наприклад, вправа «Реклама», коли учасникам пропонується визначити якомога більше різноманітних варіантів реклами їх закладу професійно-технічної освіти; вправа «Один проти всіх» [7], у процесі якої учасник, що виконує роль «керівника закладу професійно-технічної освіти», мусить переконати інших учасників експериментальної групи («колектив») ухвалити непопулярне рішення, якому група чинить опір; при обговоренні результатів її виконання особливу увагу слід звернути на особливості встановлення контакту з аудиторією, переконливості аргументів й образу керівника та ін.; в) *робота в малих групах*, які спільно малюють «Портрет успішного керівника закладу професійно-технічної освіти» з подальшою презентацією і обговоренням результатів.

Слід зазначити, що в даному модулі передбачено закріплення й розвиток конструктивних особистісних новоутворень учасників спецкурсу-тренінгу не лише у процесі навчання, але й під час *самостійної роботи на дистанційному етапі підвищення кваліфікації*, на якому пропонуються завдання, що управлінці виконують безпосередньо у процесі професійної діяльності:

- проаналізувати, як здійснюється маркетинг освітніх послуг у закладі професійної освіти, який очолює керівник – учасник тренінгу;

- визначити психолого-управлінські резерви й стимули до маркетингу освітніх послуг у закладі, в якому працює керівник закладу професійно-технічної освіти;

- проаналізувати власну психологічну готовність як керівника закладу професійно-технічної освіти до маркетингу освітніх послуг і скласти індивідуальну програму її розвитку;

- підготувати презентацію на тему: «Маркетинг освітніх послуг у сучасному закладі професійно-технічної освіти».

Очікуваними результатами опанування модуля 4 є:

- розвиток особистісних характеристик керівників закладів професійно-технічної освіти, значущих для маркетингу освітніх послуг;

- оволодіння методами самодіагностики власних професійно значущих особистісних якостей у контексті зазначеної теми;

- складання індивідуальної програми саморозвитку психологічної готовності до маркетингу освітніх послуг тощо.

Зазначимо, що лише системна реалізація всіх чотирьох тематичних модулів забезпечує досягнення загалом поставленої мети програми. Сприятливі умови для роботи створюються завдяки позитивній емоційній атмосфері й рефлексії на основі прийняття учасниками правил конструктивної поведінки під час занять.

Ведучий тренінгу виступає переважно як фасилітатор, що полегшує особистісну взаємодію учасників. На завершення роботи учасники озвучують свої думки та враження, які виникають під час проходження програми з розвитку психологічної готовності керівників закладів професійно-технічної освіти, висловлюються щодо того, наскільки реалізувалися їхні очікування. Бажано заповнення анкети зворотного зв'язку, в якій здійснюється оцінювання результативності участі у програмі за теоретико-практичними надбаннями, виявлення проблем і труднощів під час проходження програми, а також перспектив застосування в практиці управлінської діяльності отриманих знань та набутих умінь.

Апробацію даної програми проведено протягом 2017-2018 рр. на базі Центрального інституту післядипломної освіти ДВНЗ «Університет менеджменту освіти». У дослідженні взяло участь 49 керівників закладів професійно-технічної освіти з різних регіонів України, з яких 24 особи склали експериментальну групу і 25 – контрольну.

В експериментальній групі реалізація програми розвитку психологічної готовності керівників закладів професійно-технічної освіти до маркетингу освітніх

послуг проводилася цілісно, системно, відповідно до психологічних умов, принципів, які забезпечувалися визначеними методами, прийомами та техніками тренінгової роботи. Формувальний експеримент завершився контрольним тестуванням. У контрольній групі заняття здійснювалися відповідно до традиційного навчально-тематичного плану підвищення кваліфікації керівників закладів професійно-технічної освіти, при цьому було проведено лише два діагностичних зрізи до і після проведення формувального експерименту.

Статистичне опрацювання результатів апробації програми «Розвиток психологічної готовності керівників закладів професійно-технічної освіти до маркетингу освітніх послуг» здійснювалося за допомогою програмного пакету SPSS, версія 17.0 для Windows.

Аналіз результатів упровадження програми розвитку психологічної готовності керівників закладів професійно-технічної освіти до маркетингу освітніх послуг засвідчив її ефективність щодо розвитку психологічної готовності фахівців означеної категорії (табл. 1).

Як бачимо з даних, поданих у табл. 1, до формувального експерименту (I зріз) між

експериментальною й контрольною групами відсутні істотні відмінності у рівнях розвитку психологічної готовності до маркетингу освітніх послуг. Результати після формувального експерименту (II зріз) в експериментальній групі свідчать про наявність вираженої позитивної динаміки показників розвитку психологічної готовності. У контрольній групі динаміка цих показників не є статично значущою.

Отже, аналіз результатів упровадження програми розвитку психологічної готовності до маркетингу освітніх послуг довів її ефективність.

Це підтверджується тим, що в експериментальній групі між результатами першого та другого зрізів за G-критерієм знаків були зафіксовані статистично значущі відмінності у рівнях психологічної готовності до маркетингу освітніх послуг: зростання високого рівня розвитку з 4,2% до 12,5%, вищого за середній – з 8,3% до 29,2% та зменшення низького рівня з 16,7% до 4,2% ($p < 0,01$).

Натомість, у контрольній групі за результатами першого та другого зрізів констатовано незначні розбіжності, які загалом не позначаються на рівнях розвитку психологічної готовності до маркетингу

Таблиця 1

Кількісні показники рівнів розвитку психологічної готовності керівників закладів професійно-технічної освіти до та після формувального експерименту

Рівні розвитку психологічної готовності	Групи (кількість досліджуваних, у %)			
	До формувального експерименту (I зріз)		Після формувального експерименту (II зріз)	
	Контрольна група	Експериментальна група	Контрольна група	Експериментальна група
низький	16,0	16,7	16,0	4,2*
нижчий за середній	32,0	29,2	24,0	29,2*
середній	40,0	41,7	48,0	25,0*
вищий за середній	8,0	8,3	8,0	29,2*
високий	4,0	4,1	4,0	12,5*

* відмінності статистично значущі на рівні $p < 0,01$

освітніх послуг. Так, зменшилася кількість досліджуваних керівників з рівнем, нижчим за середній, з 32,0% до 24,0 % та зросла із середнім рівнем з 40,0 % до 48,0 %, але ці відмінності не є статично значущими.

Подібні тенденції було виявлено й при порівняльному аналізі всіх складових психологічної готовності керівників закладів професійно-технічної освіти до маркетингу освітніх послуг.

Таким чином, можна констатувати, що при апробації програми формувального експерименту збільшилася кількість управлінців із високим і вищим за середній рівнями психологічної готовності та зменшилася кількість із низьким рівнем. Як наслідок, респонденти експериментальної групи відрізнялися вищим рівнем розвитку психологічної готовності до маркетингу освітніх послуг як професійно важливої якості керівників закладів професійно-технічної освіти.

Проведений порівняльний аналіз результатів впровадження розробленої програми свідчить про позитивні зміни у розвитку складових психологічної готовності керівників закладів професійно-технічної освіти до маркетингу освітніх послуг. Так, зокрема, підвищення рівня мотиваційної складової готовності знайшло відображення у зростанні орієнтації досліджуваних на бажання забезпечити конкурентоздатність свого закладу освіти на ринку освітніх послуг, прагнення підвищити престиж та якість професійно-технічної освіти, бажання реалізувати інноваційні форми й методи навчання та розвитку особистості. До позитивних результатів підвищення рівня цієї складової управлінці віднесли також те, що вони проаналізували особливості професійної діяльності в залежності від домінування у них різних мотивів фахової діяльності. Крім того, керівники експериментальної групи проявляли справжній інтерес до тренінгових занять, підтримували колеґ, стали більш терпимими до поглядів, відмінних від власних.

Констатовано й позитивну динаміку щодо розвитку когнітивної складової

учасників експериментальної групи після формувального експерименту: зростання їх обізнаності зі специфічних особливостей маркетингу освітніх послуг та підвищення рівня усвідомлення умов і шляхів формування власного позитивного іміджу та необхідності позитивного іміджу закладу професійно-технічної освіти. Завдяки отриманій інформації в рамках проведення програми управлінці отримали можливість актуалізувати й розширити свої знання з питань маркетингу освітніх послуг та психологічної готовності до нього.

Відбулося й зростання рівня операційної складової психологічної готовності, розвиток умінь і навичок здійснення маркетингу освітніх послуг, ефективних маркетингових комунікацій, у тому числі за рахунок розвитку вмінь управляти своїми емоціями у поведінці, здійснювати самоконтроль у спілкуванні. Також до позитивних результатів учасники віднесли те, що вони стали більш ширими та відкритими у ставленні до себе й інших людей, у вираженні власних негативних і позитивних почуттів.

Підвищення рівня особистісної складової, проявами якого поряд із зростанням рівня маркетингової обізнаності та творчих здібностей, на думку учасників, викладеної у підсумковій анкеті, є: здатність більш точно розуміти якості менеджерів освіти, значущих для маркетингової діяльності; розуміння значущості розвитку підприємницьких здібностей, соціальної креативності, позитивної установки на інших людей – суб'єктів освітніх послуг.

Управлінці, які брали участь у програмі розвитку психологічної готовності до маркетингу освітніх послуг, відрізнялися вираженою здатністю до більш позитивного бачення інших, більшою поінформованістю щодо маркетингової діяльності в освітній галузі порівняно з досліджуваними контрольної групи.

Про ефективність впровадження програми з розвитку психологічної готовності до маркетингу освітніх послуг також свідчать результати узагальнення анкети зворотного зв'язку, проведеної на завершених

ня роботи групи. Зокрема, 91,7% респондентів експериментальної групи оцінили рівень власної результативності участі у програмі за теоретико-практичними надбаннями як високий, а 8,3% – як середній.

Відповідаючи на запитання анкети, досліджувані повідомили про те, що участь у програмі допомогла їм розширити теоретичні знання про розвиток психологічної готовності як професійно важливу якість, необхідну для здійснення маркетингової діяльності в освітній галузі, краще пізнати себе, розвинули навички самоконтролю та конструктивного спілкування.

У відповідях на запитання щодо налагодження успішної міжособистісної взаємодії в експериментальній групі 95,8% респондентів відзначили її високий рівень, а 4,2% – середній.

Усі респонденти в анкеті зворотного зв'язку одностайно зазначили, що плану-

ють у подальшому в професійній діяльності використовувати знання, отримані завдяки участі у програмі розвитку їх психологічної готовності до маркетингу освітніх послуг.

Висновки

Отже, авторська програма загалом сприяє розвитку психологічної готовності керівників закладів професійно-технічної освіти до маркетингу освітніх послуг і позитивно позначається на ефективності їх професійної діяльності. Проведені дослідження не вичерпують усіх аспектів означеної теми. У перспективі уявляється доцільним теоретичне обґрунтування емпіричної перевірки системи психологічного супроводу маркетингу професійно-технічної освіти для керівників закладів професійної освіти до маркетингу освітніх послуг, а також програми, відповідно, підготовки психологів професійної освіти.

Література

1. Бондарчук О. І. Проблеми психологічної готовності керівників професійно-технічних навчальних закладів до маркетингу освітніх послуг / О. І. Бондарчук, С. В. Казакова // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць. Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / гол. ред. С. Д. Максименко. – К., 2014. – Т. I : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – Вип. 41. – С. 70-75.
2. Бондарчук О. І. Технологія розвитку психологічної готовності керівників закладів освіти до діяльності в умовах соціальних трансформацій / О. І. Бондарчук // Післядипломна освіта в Україні. – 2018. – № 1. – С. 5–11.
3. Казакова С. В. Типи установки керівників закладів професійно-технічної освіти щодо інших людей як показник їх особистісної готовності до маркетингу освітніх послуг / С. В. Казакова // Дев'яті Сіверянські соціально-психологічні читання : тези. Четверта міжнародна науково-практична конференція. – Чернігів : ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, 2018. – С. 34.
4. Казакова С. В. Психологічні особливості соціальної креативності керівників закладів професійної (професійно-технічної) освіти / С. В. Казакова // Четверта міжнародна науково-практична конференція. – Умань : Вісник польсько-української науково-дослідницької лабораторії психодіагностики ім. Яна Коменського, 2018. – С. 63-66.
5. Казакова С. В. Особливості особистісної готовності керівників закладів професійно-технічної освіти до маркетингу освітніх послуг / С. В. Казакова // Теоретичні і прикладні проблеми психології. Збірник наукових праць. – Северодонецьк. – Т. 3. – №3(47). – 2018. – С. 65–73.
6. Карамушка Л. М. Психологія освітнього менеджменту: навч. посібник для вищих навч. закладів / Л. М. Карамушка. – К. : Либідь, 2004. – 424 с.
7. Креденцер О. В. Тренінг «Формування підприємницької поведінки в персоналу освітніх організацій для ефективного забезпечення організаційного розвитку» / О. В. Креденцер // Актуальні проблеми психології : зб. наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / ред. кол. : С. Д. Максименко (гол. ред.) та ін. – К. : А.С.К., 2011. – Т. I : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – 2011. – Вип. 32. – С. 218-227.
8. Фадеева М. В. Психологічна підготовка керівників загальноосвітніх навчальних закладів до формування позитивного іміджу освітньої організації / М. В. Фадеева. ДВНЗ «Університет менеджменту освіти»: автореф. дис. канд. психол. наук : 19.00.07. – К., 2010. – 20 с.

УДК 159.92:340.114

Л.О. Шевченко
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології та психології,
Харківський національний університет внутрішніх справ
О.Ю. Шломін
аспірант,
Харківський національний університет внутрішніх справ

Специфіка професійного самоставлення працівників підрозділів превентивної діяльності національної поліції

У статті розглянуто особливості професійного самоставлення працівників підрозділів превентивної діяльності поліції на різних етапах професіогенезу. Встановлено, що вони в цілому позитивно ставляться до себе як до професіонала, оцінюють свою діяльність як соціально значущу. Для першокурсників характерна внутрішня конфліктність професійного самоставлення. Поліцейським з досвідом роботи властиво переживання єдності своєї особистості з обраною професією.

Ключові слова: професійне самоставлення, особистість, поліція, професіогенез, самооцінка, професійна самосвідомість.

Л.А. Шевченко
кандидат психологических наук, доцент,
доцент кафедры социологии и психологии,
Харьковский национальный университет внутренних дел
А.Ю. Шломин
аспирант,
Харьковский национальный университет внутренних дел

Специфика профессионального самоотношения сотрудников подразделений превентивной деятельности национальной полиции

В статье рассмотрены особенности профессионального самоотношения сотрудников подразделений превентивной деятельности полиции на разных этапах професіогенеза. Установлено, что сотрудники полиции в целом положительно относятся к себе как к профессионалу, оценивают свою деятельность как социально значимую. Для первокурсников характерна внутренняя конфликтность профессионального самоотношения. Полицейским с опытом работы свойственно переживание единства своей личности с избранной профессией.

Ключевые слова: профессиональное самоотношение, личность, полиция, професіогенез, самооценка, профессиональное самосознание.

L. Shevchenko

Ph.D. in Psychology,

*Associated Professor of Syciology and Psychology Department,
Kharkiv National University of Internal Affairs*

A. Shlomin

post graduate student,

Kharkiv National University of Internal Affairs

The specific of the professional self-attitude of national police preventive units employees

There are not many researches of professional self-attitude of personality in psychology. The features of professional self-attitude of preventive units employees of the National Police at different stages of professional genesis are considered in the article. It has been established that the police officers, in general, have a positive attitude towards themselves as a professional, and towards their professional activities, also appreciate it as socially significant.

First-year cadets are prone to idealizing their future professional activities. They experience a state of subjective satisfaction with the learning process, the existing level of professional knowledge, skills, and personality qualities. They are focused on a professional stereotype, distinguish positive and negative qualities. The internal conflict of professional self-attitude is characterizing them.

Graduate cadets are characterized by self-confidence as specialist, positive self-appraisal of possible professional and career growth, which enables effective professionalisation and acts as a personal resource. Their self-relation is generally characterized by a positive emotional and evaluative coloring. They relate to the profession of a policeman as a means of self-realization and a means of self-improvement.

Police officers with work experience adequately evaluate their professional activities, their place in the professional environment. They are characterized by unity of their personality with chosen profession, they are able effectively solve working tasks, it's a high level of responsibility for their work. The under study persons noted that the work in the police allowed them better understanding their environment – citizens and colleagues, life in general and their place in the world, although the need for emotional contacts slightly decreased.

Keywords: professional self-attitude, personality, police, professional genesis, self-appraisal, professional self-consciousness.

Постановка проблеми

Специфіка професійного самоставлення працівників підрозділів превентивної діяльності Національної поліції пов'язана як з соціально-психологічними умовами діяльності превенції, що відповідають запитам громадян та суспільства, так і з особливостями їх службових завдань. Ефективність роботи сучасних поліцейських залежить від багатьох чинників: фахової підготовки, наявності професійно-важливих якостей, прийняття та оцінки себе як професіонала тощо. Реформування правоохоронної системи України зумовлює об'єктивну потребу у фахівцях зі су-

часними знаннями і необхідними вміннями за обраною спеціальністю, свідомим прагненням до успішної професійної самореалізації, позитивним ставленням до себе як до професіонала. Отже, вивчення професійного самоставлення як складової професіоналізації у працівників підрозділів превентивної діяльності Національної поліції постає актуальним завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дотепер у сучасній науці відсутня цілісна концепція професійного самоставлення, що узагальнювала його особли-

вості порівняно із іншими феноменами професійної самосвідомості. Досліджень, в яких безпосередньо вивчаються особливості професійного самоствавлення, небагато. В них часто предметом наголошується професійне самоствавлення, а насправді його замінюють загальним самоствавленням та використовують відповідні методики дослідження. Так, Н. С. Ануфрікова зауважила, що професійне самоствавлення особистості співробітників правоохоронних органів пояснюється індивідуальними характеристиками людини (установками, потребами, інтересами, рівнем домагань та ін.) Дослідниця виокремила рівні самоствавлення та довела, що низький, негативний рівень професійного самоствавлення нерозривно пов'язаний з проявами симптомів професійної деформації [1]. Частіше за все, науковці поняття професійного самоствавлення отожднюють з поняттям професійної ідентичності, або розчиняють у змісті поняття, які описують різні складові професійної самосвідомості особистості. Феномен професійної ідентичності у вітчизняних дослідженнях спирається на принципи системності і структурності психічних явищ та генетичну взаємопов'язаність рівнів ідентичності. Професійна ідентичність – особистісна характеристика професіонала, яка пов'язана з уявленням про себе, своє місце в професійному середовищі і є результатом позитивного професійного самовизначення [2, с. 96-97]. Я.С. Посохова, досліджуючи структуру професійно-правової ідентичності правоохоронців, відмітила, що її системоутворюючим компонентом виступає образ Я, який характеризується сприйняттям себе з позицій Я-правоохоронець та Я-професіонал, а також самовизначенням й самосвідомістю [3, с. 196]. За думкою А.С. Борисюк, професійне становлення, під час якого здійснюється перетворення індивіда на професіонала, супроводжується зміною уявлень людини про себе й місце у професійній спільноті, тобто, набуттям професійної ідентичності, а важливою складовою професійної ідентич-

ності виступає самоствавлення [4 с.76-77]. У ряді досліджень А.К.Маркової (1993), Л.А. Онуфрієвої (2013), А.А.Реана (2002) та інших одним з проявів фахової самосвідомості розглядається саме професійна самооцінка особистості, яка окрім зовнішнього оцінювання особи референтними людьми, містить систему ставлень до себе та до своєї праці. Професійна самооцінка як вид та складова загальної оцінки особистості являє собою оцінку власних теоретичних та практичних знань та вмінь, відповідності їх певному еталону, усвідомлення рівня своїх досягнень серед інших суб'єктів професійної діяльності [5, с. 81]. Втім, загальна і парціальні самооцінки суб'єкта праці частково характеризують професійне самоствавлення. За думкою Карпинського, психологія ще тільки підступає до осмислення професійного самоствавлення особистості. Його не можна звести ні до загального самоствавлення, ні до інших явищ професійної самосвідомості, оскільки професійне самоствавлення характеризується власним змістом, джерелами, формою представленості у внутрішньому світі особистості та являє самостійний психічний феномен, який формується, структурується і функціонує в особливих закономірностях [6, с. 8-9]. Структура професійного самоствавлення, як констатуює П.Н. Гапонюк, включає самосвідомість, підструктури самовідношення, індивідуальні характеристики, обумовлені когнітивними, афективними і поведінковими елементами. Когнітивна підструктура самосвідомості включає в себе усвідомлення людиною себе в системі професійної діяльності, в системі детермінованих цією діяльністю міжособистісних відносин і в системі власного особистісного розвитку, пов'язаного з діяльністю і спілкуванням. Особистісний компонент відповідальний за осмислення себе в ситуаціях, коли професійно значущі особистісні якості фахівця, або їх відсутність, виступають як перешкода на шляху власної активності або, навпаки, як умова, що полегшує самореалізацію. Таким чином, особистісний компонент самосвідомості забезпечує са-

морозвиток особистості, тобто забезпечує потребу особистості в самоактуалізації, в розкритті і розширенні своїх творчих можливостей. Когнітивна підструктура грає провідну роль в процесі професійної самосвідомості фахівця [7, с.4].

Одним з головних видів діяльності у життєвому просторі особистості є професійна діяльність. Професія поліцейського є традиційно закритою від громадського контролю, і, як наголошує Т.М. Малкова, по-перше, є потенційно небезпечною з огляду на методи та наслідки. По-друге, є професією контактного типу, адже від якості виконання професійних обов'язків залежить якість життя і психологічний комфорт членів суспільства. Нарешті, це професія «владного» типу, що виконує роль посередника між громадянами та владою [8 с.43-44]. Професійне становлення особистості працівника поліції супроводжується зміною її уявлень про себе, про свою професійну діяльність, про своє місце у професійному середовищі, про кар'єрне та службове зростання. Самовідношення до себе та до своєї службової діяльності залежить також від оцінювання роботи поліції суспільством.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Динамічний характер превентивної діяльності поліції, використання в ній новітніх інформаційних технологій, ускладнення завдань, які виконуються підрозділами превенції, зростання відповідальності за організацію забезпечення публічної безпеки і порядку обумовлюють об'єктивну потребу у підготовці професіоналів – поліцейських нової формації, з позитивним ставленням до себе та до своєї професійної діяльності. Втім, дослідження професійного самоставлення правоохоронців носять фрагментарний характер. У даній статті розглянуто деякі елементи професійного самоставлення працівників поліції підрозділів превенції.

Формулювання цілей статті

Метою статті є висвітлення результатів вивчення особливостей професійного са-

моставлення у працівників поліції підрозділів превентивної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження

В дослідженні приймали участь курсанти та студенти Харківського національного університету внутрішніх справ, всього 279 осіб чоловічої та жіночої статі у віці 18–34 роки. Учасники дослідження були поділені на три групи: перша група представлена курсантами першого року навчання та складалася із 97 осіб; до другої групи було включено курсантів четвертого (останнього) року навчання, всього 95 осіб. Всі курсанти навчаються на факультеті, який готує фахівців для превентивної діяльності. Третя група досліджуваних включала 87 осіб – працівників поліції підрозділів превентивної діяльності, які вже мають стаж роботи 3-5 років та навчаються на заочній формі навчання. Під час дослідження було використано методи: тестування – методика «Опитувальник професійного самоставлення» (К. В. Карпинський, О. М. Колишко); метод вільних описів – твір на тему «Я і моя професія»; анкетування; для статистичної обробки даних було використано t-критерій Стьюдента для незалежних груп.

Використаний у дослідженні «Опитувальник професійного самоставлення» є спеціалізованим дослідницьким методом, сконструйованим для вивчення змісту і структури самоставлення особистості як суб'єкта професійної трудової діяльності. Опитувальник містить 39 питань, психологічна інтерпретація результатів здійснюється відповідно до змісту шкал опитувальника: внутрішня конфліктність професійного самоставлення, самовпевненість в професії, самоприв'язаність в професії, самозвинувачення в професії, самокерівництво в професії, самооцінка особистісного зростання в професії. Результати вивчення професійного самоставлення у працівників підрозділів превентивної діяльності Національної поліції на різних етапах професійного становлення надано у таблиці 1.

Показники складових професійного самоствавлення працівників поліції (M ± m)

Шкали	1 група (1 курс)	2 група (4 курс)	3 група (фахівці)	t 1 – 2	t 2 – 3	t 1 – 3
Внутрішня конфліктність	7.35±0.61	4.23±0.28	4.14±0.26	2.19*	0.18	2.28*
Самовпевненість	2.75±0.42	3.50±0.47	3.04±0.56	0.94	1.08	0.11
Самоприв'язаність	2.63±0.30	3.07±1.24	6.07±0.91	0.86	2.19*	2.11*
Самозвинувачення	3.19±0.40	3.50±0.54	3.11±0.54	0.46	0.51	0,39
Самокерівництво	5.23±1.28	7.42±0.55	6.00±0.35	2.34*	1.89*	0.68
Самооцінка	4.94±0.25	4.67±1.23	5.01±0.35	0.68	1.01	1.06

Примітка: * – рівень значущості ≤ 0,05

Значущі розбіжності між групами досліджуваних одержано за шкалами: «Внутрішня конфліктність», «Самоприв'язаність», «Самокерівництво».

За результатами дослідження виявилось, що курсантам першого року навчання притаманна внутрішня конфліктність професійного самоствавлення (гр. 1 – 7.35±0.61), якої позбавлені інші досліджувані (гр. 2 – 4.23±0.28; гр.3 – 4.14±0.26). Суб'єктивно курсанти першокурсники усвідомлюють, що не мають професійно-важливих якостей, професійних знань, не повною мірою виконують статутні вимоги, переживають професійну «незагребуваність». Натомість у досліджуваних другої та третьої груп не виявлено протиріч між професійними вимогами та особистісними якостями і можливостями. За період навчання у вищому навчальному закладі зі специфічними умовами навчання та стажуванням у практичних підрозділах поліції курсанти другої групи набули важливий досвід соціального буття, відбулося їх включення до професійної спільноти, сформувалися якісно нові соціальні зв'язки, пов'язані з професійною діяльністю. Для стажованих працівників поліції поєднання досвіду практичної діяльності та теоретичних компонентів освіти в умовах інтегративного навчального середовища сприяє привабливості професії, бажанню кар'єрного зростання. Стажовані пра-

цівники поліції адекватно оцінюють свою професійну діяльність, своє місце в професійному середовищі, відчувають себе більш автономними та здатними виконувати професійні обов'язки, нести відповідальність за свої рішення. Їх відрізняє від курсантів обох груп наявний стан задоволення своїми професійними вміннями та навичками. Для них характерно переживання єдності своєї особистості з обраною професією, принаймні, в складних ситуаціях службової діяльності вони покладаються на свій професійний і особистий досвід та прагнуть задіяти професійні, ділові та особистісні якості. Як свідчать результати дослідження, курсанти другої групи вважають себе сумлінними фахівцями, здатними вирішувати службові задачі різної складності. Свої особистісні якості вони вважають внутрішніми ресурсами професійної діяльності. В цілому самоствавлення цієї групи досліджуваних характеризується позитивним емоційно-оцінним фоном. Низькі бали, одержані за шкалою «Самовпевненість» свідчать, що спільним для всіх досліджуваних є невдоволеність своїм професійним потенціалом. Курсанти компенсують свою невдоволеність участю у заходах по забезпеченню правопорядку, патрулюванні. Стажовані працівники поліції вважають, що освіта у навчальному закладі зі специфічними умовами навчання відповідає

їх запитам та сприятиме службовому просуванню.

Результати тестування майже повністю узгоджуються з результатами самоописів досліджуваних. Для вивчення на неусвідомлюваному рівні професійного самоставлення та уявлень про самого себе працівників поліції на різних етапах професіоналізації, нами було застосовано метод вільних описів, а саме пропонувалася тема «Я і моя професія». Зміст самоставлення випробуваних виявляється через систему категорій, тобто груп висловів, які людина зазвичай використовує у самоописуванні. За результатами аналізу творів, із допомогою експертного оцінювання, було одержано одинадцять категорій самоописування, шість з яких безпосередньо характеризували професійне самоставлення. Згідно статистичним критеріям, категорія є значущою, якщо її індекс більше або дорівнює 0,65. Індеси значущості категорій самоописування професійного самоставлення працівників поліції наведені у таблиці 2.

Значущими категоріями самоописування професійного самоставлення у першій групі (курсанти першого року навчання) є: «Настанови, цінності, права, обов'язки», «Самооцінка професійно важливих рис та якостей», у другій групі (курсанти четвертого курсу): «Професійно-кваліфікаційні відомості», «Професійні та життєві плани», «Ставлення до оточення, професійної спільноти», у групі стажованих працівників поліції: «Формально-біографічні та рольові відомості», «Професійні та життєві

плани», «Ставлення до оточення, професійної спільноти».

Найбільш значущою категорією у курсантів першого року навчання є «Самооцінка професійно важливих рис та якостей». Оцінюючи свої риси характеру та професійно важливі якості особистості, курсанти виділяють у себе не тільки позитивні, так і небажані – негативні. До позитивних якостей вони відносять: дисциплінованість, сміливість, чемність, товариськість, щирість, вміння спілкуватися, до негативних – конфліктність, агресивність, брехливість, нетерпимість до думки інших. Вони усвідомлюють наявність негативних якостей та виказують незадоволеність низьким рівнем контролю за своїм життям. Також значущою і найсуперечливішою категорією самоописування є вислови щодо настанов, прав та обов'язків, цінностей. Курсанти першого курсу перебувають у новому для них середовищі, мають засвоїти багато навчальної інформації, залучаються до виконання службових завдань, їх життя регламентовано статутними вимогами. Вони свідомо обрали професію поліцейського, втім, серед їх висловів є позитивні: «Буду захищати права громадян», «Поліція має допомагати людям», є негативні: «Чесність та сумлінність ніхто не оцінить», «З поліцією не всі люди співпрацюють». «Професійні та життєві плани» виявилася найменш змістовною категорією висловів у досліджуваних цієї групи. Можливо, вступивши до навчального закладу зі специфічними умовами навчання курсанти не замислю-

Таблиця 2

Індеси значущості категорій самоописування професійного самоставлення

№	Категорія самоописування	Група 1	Група 2	Група 3
1	Формально-біографічні та рольові відомості	0,47	0,57	0,65
2	Професійно-кваліфікаційні відомості	0,37	0,82	0,54
3	Професійні та життєві плани	0,35	0,66	0,69
4	Ставлення до оточення, професійної спільноти	0,40	0,71	0,67
5	Настанови, цінності, права, обов'язки	0,65	0,63	0,42
6	Самооцінка професійно важливих рис та якостей	0,74	0,61	0,48

ються щодо свого майбутнього, принаймні на час навчання. Перебуваючи у професійному середовищі курсанти зіштовхуються з проявами професійної субкультури, де поряд з загальнолюдськими цінностями є специфічні. Є. П. Єрмолаєва відмітила, що серед професій, які найбільш піддаються викривленню соціальних функцій та традиційно закриті від суспільного контролю як потенційно небезпечні, а також орієнтовані на корпоративні принципи більше, ніж на загальнолюдську мораль [9, с.30], є професія правоохоронця. Тож, внутрішня неузгодженість загальнолюдських, професійних цінностей та цінностей професійної субкультури може викликати у курсантів першокурсників психологічний дискомфорт.

Курсанти четвертого курсу закінчують фахове навчання, працювали під час стажування у практичних підрозділах поліції, обізнані щодо своїх професійних прав та обов'язків, тому не випадково найбільш значущими є категорії висловів, які безпосередньо торкаються професійної сфери, де має відбуватися самореалізація особистості. Аналіз висловів за змістом дозволяє виокремити групи щодо професійної діяльності, можливого кар'єрного росту, самоставлення до себе як до працівника поліції. Досліджуваних другої групи – курсантів випускників, приваблює можливість самоствердження через виконання своїх службових обов'язків, їх типові вислови: «Обізнаний з правових питань і можу приймати рішення», «Знаю, як організувати індивідуальну превентивну роботу з неповнолітніми». Відношення до своєї професійної діяльності у більшості позитивне, досліджувані підкреслюють отримання морального задоволення від виконання службових обов'язків: вислови на кшталт: «Маю можливість допомоги громадянам», «Я, як поліцейський захищаю скривджених», «Відчуваю себе корисним суспільству».

У третій групі досліджуваних – працівників поліції з досвідом роботи найчисельнішими є професійні та життєві плани, які вони пов'язують з освітою, одер-

жанням диплому, удосконаленням себе, а також зі зміною місця праці та можливим службовим зростанням. Досліджувані зауважили, що робота в поліції дозволила їм краще розуміти своє оточення – громадян та колег, життя в цілому та своє місце в світі, хоча потреба в емоційних контактах дещо зменшилася. Стажовані працівники поліції мають уявлення про позитивні та негативні сторони своєї професійної діяльності, своє місце в цій сфері, здатні ефективно вирішувати службові завдання, відмічають високий рівень відповідальності за свою справу. Вони критичніше за інших досліджуваних ставляться до свого оточення, хоча впевнені в умінні порозумітися як з колегами, так із іншими людьми, вважають себе толерантними.

Висновки

Професійне самоставлення працівників поліції має специфіку, обумовлену характером діяльності. Встановлено, що працівники поліції в цілому позитивно ставляться до себе як до професіонала, і до своєї службової діяльності, оцінюючи її як соціально значущу. Позитивне самоставлення дозволяє їм долати професійні та особистісні труднощі

Курсанти першокурсники схильні до ідеалізації своєї майбутньої професійної діяльності, орієнтовані на професійний стереотип, виділяють у себе позитивні і негативні якості. Вони відчують стан суб'єктивної задоволеності процесом навчання, але їм бракує професійних знань, умінь, навичок, професійно-значущих якостей особистості. Для них характерна внутрішня конфліктність професійного самоставлення

Курсантів випускників характеризує впевненість в собі як у фахівці, позитивна самооцінка можливого професійного і кар'єрного зростання, яка дає можливість ефективної професіоналізації і виступає ресурсом особистості. Їх самоставлення в цілому характеризується позитивним емоційно-оцінним забарвленням. Вони відносяться до професії поліцейського як до способу самореалізації і засобу самовдосконалення.

Полицейські з досвідом роботи адекватно оцінюють свою професійну діяльність, своє місце в професійному середовищі, відзначають високий рівень відповідальності за свою справу. Вони краще розуміють своє оточення – громадян і колег, життя в цілому і своє місце в світі, хоча потреба в емоційних контактах поступово зменшується. Для них характерно переживання єдності своєї особистості з обраною професією,

Перспективи подальших досліджень. Перспективами подальших розвідок у да-

ному напрямі вважаємо: по-перше, продовжити вивчення зв'язку професійного самоставлення з професійною затребуваністю працівників поліції; по-друге, розробку дієвих програм психологічного супроводу працівників підрозділів превентивної діяльності Національної поліції з урахуванням етапів професійного розвитку; по-третє, цільове використання одержаних результатів у професійній підготовці працівників поліції підрозділів превентивної діяльності на етапі фахового навчання.

Література

1. Ануфрикова Н. С. Профессиональное самоотношение сотрудников МВД. Минск: Издательство LAP Lambert Academic Publishing, 2014. 100 с.
2. Юридична психологія: підручник / за заг. ред. О.М. Бандурки; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків: Майдан, 2018. 684 с.
3. Посохова Я.С. Модель професійно-правової ідентичності патрульних поліцейських// Особистість, суспільство, закон: психологічні проблеми та шляхи їх розв'язання: зб. тез. доп. міжнар. наук.-практ. конф. (30 берез. 2017 р., м.Харків, Україна) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка Нац. акад.пед. наук України; Консультат. місія Європейського Союзу в Україні. Харків: ХНУВС, 2017. С.195-197
4. Борисюк А. С. Соціально-психологічні засади становлення професійної ідентичності майбутнього медичного психолога: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук: спец. 19.00.05. Київ, 2011. 36 с.
5. Міщенко М.С. Вплив самооцінки на рівень професійної діяльності // Науковий вісник Херсонського державного університету Серія Психологічні науки, 2016. випуск 6. том 1. С.78-82.
6. Карпинский К.В., Колышко А.М. Профессиональное самоотношение личности и методика его психологической диагностики : монография. Гродно: ГрГУ, 2010. 140 с.
7. Гапонюк П. Н. Профессиональное самоотношение как модель социального развития личности // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. 2011. №13. С.2-4
8. Малкова Т.М. Професійне становлення особистості (на прикладі вищих навчальних закладів системи Міністерства внутрішніх справ України) : монографія. Київ.: НВП «Інтерсервіс», 2012. 396 с.
9. Ермолаева Е.П. Социальные функции и стратегии реализации профессионала в системе «человек-профессия-общество» // Психологический журнал. 2005. №4. С.30-41.

Комплексна модель визначення спроможності служб управління персоналом державних органів

У статті висвітлюється проблематика щодо розробки комплексної моделі визначення спроможності служб управління персоналом державних органів, визначено її складові. Наведено перелік числових показників результатів діяльності служб управління персоналом та порядок їх розрахунку.

Ключові слова: спроможність служби управління персоналом, державні органи, числові показники результатів діяльності, коефіцієнт рівня спроможності, модель визначення спроможності.

Г.В. Кудринская
аспірант кафедри психології
Університет економіки и права «КРОК»

Комплексная модель определения функциональной способности служб управления персоналом государственных органов

В статье освещается проблематика по разработке комплексной модели определения функциональной способности служб управления персоналом государственных органов, определены ее составляющие. Приведен перечень числовых показателей результатов деятельности служб управления персоналом и порядок их расчета.

Ключевые слова: функциональная способность службы управления персоналом, государственные органы, числовые показатели результатов деятельности, коэффициент уровня функциональной способности, модель определения функциональной способности.

H.V. Kudrynska
post-graduate student of the Psychology Department
«KROK» University

Complex model for determining of the functional competence of human resources management services in public authorities

The article deals with the problems of developing a complex model for determining of the functional competence of human resources management services in public authorities, identifies its components. The list of numerical indicators of the activity results of human resources management services and the procedure for their calculation is given.

Keywords: *functional competence human resources management services, public authorities, numerical performance indicators, coefficient the functional competence, monitoring activities, model for determining of the functional competence.*

Постановка проблеми

Служби управління персоналом державних органів протягом останніх років є об'єктом реформування. На сучасному етапі фахівці служб управління персоналом потребують нових підходів, методів та форм роботи з метою якісного виконання покладених на них завдань і функцій.

Функції служб управління персоналом поступово трансформуються з виключно адміністративних до функцій пов'язаних з виконанням стратегічно важливих завдань державних органів та безпосередньою роботою з працівниками. Фокус виконання завдань переходить з процесу на результат.

В той же час досі не існує моделі визначення спроможності служб управління персоналом в повному обсязі виконувати покладені на них функції в органах державної влади та системи моніторингу розвитку цих змін.

Крім того, актуальним питанням наукових досліджень у сфері організаційної психології є визначення впливу психологічних явищ та особистісних характеристик працівника на функціонування відповідного структурного підрозділу. Через відсутність методики щодо системи оцінки роботи служб управління персоналом в державних органах проведення таких досліджень є неможливим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Аналіз наукових досліджень свідчить про наявність значної кількості наукових праць вітчизняних та зарубіжних вчених пов'язаних з проблематикою оцінки якості та ефективності управління персоналом: К. Боумен [3], А. Денисова [4], Е. Коваленко [5], А. Куламбекова [12], А. Мальована [7], Ю. Омельченко [8], В. Польова [9], А. Ситник [10] та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Більшість проаналізованих підходів до

оцінки роботи служб управління персоналом є актуальними для приватного сектору, оскільки оцінка якості, в першу чергу, орієнтується на економічну ефективність роботи.

Діяльність органів державної влади орієнтована не на прибуток, а на формування та реалізацію державної політики, тому для такої оцінки необхідно застосувати інші підходи.

Формулювання цілей статті

Метою статті є презентація комплексної моделі визначення спроможності служб управління персоналом в органах державної влади та адаптація коефіцієнтів, що використовуються в приватному секторі для оцінки результатів діяльності служб управління персоналом відподно до потреб державної служби.

Виклад основного матеріалу дослідження

Стратегією реформування державного управління України на 2016-2020 роки передбачено утворення ефективних і дієвих служб управління персоналом у кожному державному органі [1], що вимагає розробки відповідних підходів до оцінки спроможності служб управління персоналом державних органів ефективно виконувати покладені на них завдання і функції.

Для побудови комплексної моделі визначення рівня спроможності служби управління персоналом на основі її функцій, необхідно чітко усвідомлювати, що ми розуміємо під поняттям «спроможність».

Поняття «спроможність» словник української мови визначає, як здатність до здійснення чого-небудь або наявність сприятливих умов для чого-небудь [11].

Н. Колісніченко тлумачить спроможність, як сукупність організаційних та технічних можливостей, взаємовідносин та цінностей, що дозволяють країнам, організаціям, групам осіб та окремим громадянам на будь-якому суспільно-політичному

рівні виконувати функції та досягати визначених цілей розвитку протягом певного часу [6].

Ми визначаємо спроможність служб управління персоналом, як здатність самостійно або через взаємодію з відповідними структурними підрозділами, інституціями здійснювати покладені на неї завдання і функції та досягати поставлених цілей.

В ході підготовки комплексної моделі визначення спроможності служб управління персоналом державних органів нами було проаналізовано підходи до визначення якості роботи служб управління персоналом.

В. Польова зазначає, що для визначення оцінки якості діяльності служб управління персоналом доцільно використовувати комплексну методику збалансованої системи показників ефективності (Balanced ScoreCard, BSC), що є системою стратегічного управління компанією на основі вимірювання та оцінки її ефективності по набору оптимально підібраних показників, що відображають всі аспекти діяльності організації чи окремого структурного підрозділу, як фінансові, так і нефінансові. На основі розроблених автором складових для системи збалансованих показників ефективності роботи кадрових служб побудовано десятикоровий алгоритм оцінки якості роботи служб управління персоналом [9].

Ю. Омельченко у процесі оцінювання якості роботи служб управління персоналом акцентує увагу на розрахунку показників щодо ефективності добору, витрат на залучення працівників, визначення джерел залучення персоналу з максимальними показниками ефективності. Головною метою є мінімізація фінансових затрат на добір персоналу [8].

А. Ситник зазначає, що ефективність функціонування системи управління персоналом повинна визначатися її внеском в досягнення організаційних цілей. Управління персоналом є ефективним настільки, наскільки успішно персонал підприємства використовує свій потенціал для реалізації цілей, що стоять перед ним [10].

А. Мальована розглядає необхідність оцінки ефективності діяльності кадрової служби на основі використання HR-метрик, які дозволяють діагностувати її стан за якісними і кількісними показниками [7].

Наявні підходи досить ґрунтовні та дають можливість отримати комплексну оцінку роботи служби управління персоналом. Проте внаслідок відмінностей між деякими цілями та завданнями служби управління персоналом приватного сектору та органів державної влади такі методики не придатні для використання на державній службі у їх первинному вигляді.

На нашу думку, формуючи модель визначення спроможності служб управління персоналом необхідно виходити з її ключових функцій.

Стратегічним завданням діяльності будь-якої служби управління персоналом є своєчасне якісне забезпечення установи кваліфікованим персоналом для досягнення її цілей.

Основні напрями діяльності служб управління персоналом в державних органах мають свою специфіку порівняно із структурами приватного сектору та, відповідно до Типового положення про службу управління персоналом державного органу, затвердженого наказом НАДС від 03 березня 2018 року № 47, визначаються, як:

- 1) Реалізація державної політики з питань управління персоналом у державному органі;
- 2) Організаційно-методичне керівництво та контроль за роботою з персоналом у підпорядкованих територіальних органах;
- 3) Забезпечення організаційного розвитку державного органу;
- 4) Добір персоналу державного органу;
- 5) Документальне оформлення вступу на державну службу, її проходження та припинення;
- 6) Прогнозування розвитку персоналу, заохочення працівників до службової кар'єри, підвищення рівня їх професійної компетентності;
- 7) Здійснення аналітичної та організа-

ційної роботи з кадрового менеджменту [2].

Враховуючи зазначене вище, пропонуємо комплексну модель визначення спроможності служб управління персоналом, в якій можна виділити два основні компоненти (рис. 1):

1) «Якість функціонування», який включає визначення спроможності служби управління персоналом на структурному (рівні структурного підрозділу) та індивідуальному (рівні окремого працівка) рівнях.

2) «Задоволеність споживача послуг», який передбачає визначення рівня задоволеності державних службовців роботою служби управління персоналом, які виступають споживачами її роботи у державному органі.

I. Якість функціонування

1. Структурний рівень – передбачає визначення спроможності служби управління персоналом на рівні структурного під-

розділу, який є функціональною частиною організації, як окремого «організму».

Вимірюваними індикаторами є:

1) кадрове та матеріально-технічне забезпечення служби управління персоналом;

2) визначення, за спеціально розробленою формою рівня виконання завдань і функцій:

- передбачених положенням про службу управління персоналом, законом України «Про державну службу» та іншими нормативно-правовими актами;

- пов'язаних із взаємодією служби управління персоналом з іншими структурними підрозділами, державними органами;

- за ініціативою служби управління персоналом та спрямовані на забезпечення сприятливого соціально-психологічного клімату в колективах державного органу, що впливає на рівень задоволеності працівників роботою;

Рис. 1. Комплексна модель визначення спроможності служби управління персоналом державних органів

3) розрахунок числових показників результатів діяльності служби управління персоналом.

Перелік показників та порядок їх розрахунку наведено у таблиці 1.

Метод отримання наведених вище да-

Таблиця 1

Числові показники результатів діяльності служби управління персоналом державного органу

№	Показник	Порядок розрахунку
1	Забезпеченість людськими ресурсами	Відношення середньооблікової чисельності працівників до загальної штатної чисельності працівників за звітний період
2	Добір персоналу	Відношення кількості державних службовців, які успішно пройшли випробувальний термін до кількості прийнятих протягом звітного періоду
		Середня тривалість заповнення вакантних посад державної служби протягом звітного періоду: 1. категорії «Б» 2. категорії «В»
		Середня кількість працівників, які подають документи на зайняття вакантних посад державної служби: 1. фахівців з питань реформ 2. інших посад державної служби
3	Адаптація	Відношення кількості державних службовців, яких звільнено зі стажем роботи менше трьох років (за звітний період) до загальної кількості звільнених
4	Сталість	Відношення кількості державних службовців зі стажем роботи в державному органі від п'яти років і більше до загальної кількості державних службовців
		Середня тривалість роботи працівників у вашому державному органі
5	Плинність кадрів	Відношення кількості звільнених працівників за відповідний період до середньооблікової чисельності працівників
6	Підвищення професійної компетентності	Відношення кількості державних службовців, які пройшли підготовку та підвищення кваліфікації у звітному періоді до загальної кількості державних службовців
7	Оцінювання	Відсоток державних службовців, які отримали оцінку за результатами службової діяльності: а) відмінну б) позитивну в) негативну г) не підлягали оцінюванню відповідно до законодавства
8	Просування по службі	Відсоток працівників, яких у результаті конкурсу призначено на вищі посади державної служби протягом звітного періоду
		Середня тривалість роботи працівників, які у результаті конкурсу перейшли на вищі посади державної служби протягом звітного періоду

них: опитування за спеціально розробленою формою, яка передбачає отримання відповідних числових показників.

2. Індивідуальний рівень – визначення спроможності служби управління персоналом шляхом аналізу роботи її окремих працівників.

Вимірюваними індикаторами можна визначити:

- оцінка отримана внаслідок оцінювання результатів службової діяльності державного службовця;

- визначення рівня розвитку окремих компетентностей фахівців служб управління персоналу відповідно до спеціальних вимог та необхідних якостей для ефективної роботи на посаді.

Методи отримання наведених вище даних: узагальнення інформації щодо оцінювання результатів службової діяльності відповідних державних службовців за поточний рік, опитування, тестування, психодіагностика (за наявності відповідних фахівців у підрозділі).

Також результати можна використовувати при плануванні професійного розвитку працівників, організації навчань з метою підвищення рівня професійної компетентності служб управління персоналом тощо.

II. Визначення задоволеності роботою служби управління персоналом держав-

них службовців органу, як споживачів послуг, зокрема, керівників структурних підрозділів.

Методи отримання даних – внутрішнє анкетування. Такий моніторинг рекомендовано проводити один раз на рік за розробленою анкетною. Отримані показники необхідно враховувати для покращення роботи служби шляхом узагальнення та аналізу отриманих даних, визначення та вирішення проблемних питань.

Висновки

Отже, комплексна модель визначення рівня спроможності служб управління персоналом передбачає отримання окремих показників на структурному, індивідуальному рівнях функціонування служб управління персоналом та на рівні споживачів послуг.

Дана модель дає змогу здійснити моніторинг здатності служби управління персоналом на сучасному етапі в повному обсязі виконувати покладені на неї завдання і функції, а також дозволяє визначити коефіцієнти щодо ефективності діяльності служби управління персоналом, які впливають на забезпеченість державного органу відповідними людськими ресурсами.

Подальші кроки даного дослідження вимагають розробки відповідних форм опитування та здійснення апробації моделі, зокрема, на структурному рівні.

Література

1. Стратегія реформування державного управління України на 2016-2020 роки, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 червня 2016 року № 474-р // Урядовий кур'єр. 2016. – № 139.
2. Типове положення про службу управління персоналом державного органу, затвердженого наказом НАДС від 03 березня 2018 року № 47. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0438-16>.
3. Боумен К. Основы стратегического менеджмента. Пер. с англ. – М.: ЮНИТИ, 2004 – 486 с.
4. Денисова А.В. Система ключевых стратегических показателей эффективности службы управления персоналом / А.В. Денисова // Управление персоналом. – №2. – 2007. – С. 60 – 65.
5. Коваленко Е. HR-метрики: рекрутинг рабочих кадров / Менеджер по персоналу. – 2009. – № 10. – С. 26-34.
6. Колісніченко Н. Інституційна та інституціональна спроможність місцевого самоврядування: сутність понять та особливості визначення / Н. Колісніченко, М. Войновський // Теоретичні та прикладні питання державотворення. – 2015. – Вип. 16. – С. 296-309.
7. Мальована А. Г. Використання HR-метрик для оцінки ефективності діяльності кадрової служби / А. Г. Мальована // Управління розвитком. – 2014. – № 2. – С. 30-32.
8. Омельченко Ю. Ю. Оцінювання ефективності інструментів та власне професійного добору

персоналу / Ю. Ю. Омельченко // Соціально-трудові відносини: теорія та практика. – 2014. – № 2. – С. 418-424.

9. Польова В. В. Щодо оцінки якості роботи кадрових служб / В. В. Польова // Соціально-трудові відносини: теорія та практика. – 2014. – № 1. – С. 390-396.

10. Ситник А. В. Оцінка ефективності системи управління персоналом / А.В. Ситник // Електронний журнал «Ефективна економіка» № 12. – 2013. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=2629>.

11. Словник української мови : [в 11 т.] / [ред. кол.: І.К. Білодід (гол.) та ін.]; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. – Том 9, 1978. – 916 с. – С. 605.

12. Kuljambekova A. Enhancing Efficiency of Human Resources Services in Government Agencies of Kazakhstan / A. Kuljambekova // Research journal «Public Policy and Administration». – 2013. – Vol 12, № 4.

УДК 159.923.2

А.О. Липка
аспірант третього року навчання
кафедра психології та соціальної роботи
Тернопільський національний економічний університет

Відповідальність особистості у зарубіжному психологічному дискурсі

У статті обґрунтовується проблематика відповідальності в контексті психодинамічного, гуманістичного та когнітивного напрямів у психології. Перший обстоює ідею взаємоспричинення відповідальності із перспективою життєдіяльності індивіда як умови його особистісного зростання; другий напрямок висвітлює відповідальність особистості в контексті свободи людини та її самоактуалізації й самореалізації; третій досліджує зазначену тематику як вектор внутрішніх дій та поведінки людини, яка є водночас і чинником її розумового, волевого і морального розвитку.

Ключові слова: відповідальність, свобода, зобов'язання, самореалізація, самовідповідальність, інтерналі, екстернали, стадії розвитку відповідальності.

А.О. Липка
аспірант третього года обучения
кафедра психологии и социальной работы
Тернопольский национальный университет

Ответственность личности в зарубежном психологическом дискурсе

В статье обосновывается проблематика ответственности в контексте психодинамического, гуманистического и когнитивного направлений в психологии. Первое отстаивает идею взаимодетерминизма ответственности с перспективой жизнедеятельности индивида как условия его личностного роста; второе направление изучает ответственность личности в контексте свободы человека, его самоактуализации и самореализации; третье исследует данную тему как вектор внутренних действий и поведения человека, которая является одновременно и фактором его умственного, волевого и нравственного развития.

Ключевые слова: ответственность, свобода, обязательство, самореализация, самоответственность, интерналы, экстерналы, стадии развития ответственности.

А.О. Липка
PhD student of the third year of studying
department of psychology and social works
Ternopil national economic university

Personality's responsibility in the foreign psychological discourse

The article substantiates responsibility in the context of psycho-dynamic, humanistic and cognitive directions in psychology. The first one defends responsibility as a piece of human conscience, which is determined by social fear. In further is highlighted a thought that with the development of psychoanalysis, in the context of neofreudism, responsibility is seen not as a social fear, but as a perspective of the

individual's life activity and as a condition for his personal growth. At the same time, the humanistic approach gives priority to the issue of responsibility in the aspect of human freedom and its self-actualization and self-realization, and also it is proved that responsibility is an important personality trait through which he carries out timely life choices and his fully functional growth takes place, targeted personal activity appears, etc. The article further substantiates that in the format of the cognitive direction, a mentioned problem is studied as a vector of internal actions and human behavior; a factor of his intellectual, volitional and moral development. Within the third one, it is studied that responsibility is nothing more than a specific self-regulator of the personality predicted activity, which makes it possible to express the desire for self-cognition, effective self-attitude, readiness for professional self-control and self-regulation. Given article describes responsibility as a personality trait of the mature person character, which organically models two types of locus control – internal and external. In the first case, the person believes that important events of his own life is the result of his actions, and therefore he consciously and purposefully takes responsibility for how his life proceeds. In the second one – transfers responsibility for others, circumstances, as well as his failures and suffering associated with loved ones. In this context, it is known that the most common is the mixed type of personality, which embodies the ratio of the above-mentioned types of localization. It follows, therefore, that human responsibility affects all spheres of his life – personal, economic, professional, political, spiritual, and therefore – it presents a complex psychosocial phenomenon.

Key words: responsibility, freedom, obligation, self-realization, self-responsibility, internals, externals, stages of responsibility development.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими завданнями

У системі соціальних зв'язків людина пов'язана із законами, зобов'язаннями, обов'язками і відповідальністю, яка є вагомим аспектом будь-якого виду професійної діяльності. Адже суб'єкт, виконуючи свою щоденну роботу, причетний до різної відповідальності – етичної, політико-правової, адміністративної, міжособистісної, професійної, психологічної та ін. В умовах сучасного інтенсивного розвитку соціуму, в ієрархічній структурі суспільних організацій, громадських об'єднань, інститутів, доводиться постійно стикатися з певними проблемно-критичними ситуаціями, за яких важливим виявляється їх кваліфіковане вирішення, що залежить від належного відповідального ставлення кожного до своїх професійних обов'язків. Тому в реальних умовах, особливо в колективній діяльності, виникають випадки, коли нагальною постає юридична, міжгрупова, етична, психологічна та інші види відповідальності.

Відтак пізнання відповідальності шляхом осягнення її психоаналітичного, гуманістичного та когнітивного акцентів у психології дасть змогу глибше зрозуміти

психологічні умови та особливості досягнення людиною самоактуалізації, самовідповідальності та психічного здоров'я, а також того, наскільки компетентно вона приймає рішення та професійно діє у складних проблемних ситуаціях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми

У статті проаналізовано наукові роботи засновника психоаналізу – З. Фрейда, який сконцентрує увагу на відповідальності та совісті як результатів процесу соціалізації особи [16], представників неофройдизму К. Хорні, Е. Фромма, котрі обстоюють позицію про те, що власне життя – це основна відповідальність людини як особистості [17; 19], психологів-гуманістів – А. Маслоу, К. Роджерса, В. Франкла та ін., які виокремлюють відповідальність як універсальний механізм самореалізації особи та досягнення нею характеристик повноцінно-функціональної особистості [7; 12; 15], психологів-когнітивістів Ж. Піаже, Л. Колберга, Дж. Роттера, С. Шварца та ін., котрі обґрунтовують відповідальність особистості як стрижень її ціннісно-сислової та морально-вольової сфери [3; 11].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття

Збагачено й деталізовано, а також системно обгрунтовано взаємозв'язок психодинамічного, гуманістичного та когнітивного аспектів психологічного умістовлення феномена відповідальності особистості у дослідженнях зарубіжних учених. Зазначене дало змогу критично та рефлексивно переосмислити явище відповідальності у проєкції на етнонаціональний досвід українського суспільства.

Формулювання цілей статті (постановка завдання)

У статті обгрунтовуються аспекти пізнання проблематики відповідальності із позицій психоаналітичного (З. Фройд, К. Хорні, Е. Фромм та ін.), гуманістичного (Ж.-П. Сартр, А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл, Ф. Перлз, К. Наранхо та ін.), когнітивного (Ж. Піаже, Л. Колберг, Дж. Роттер, С. Шварц, А. Бандура) підходів, що висвітлюють різне бачення зазначеного феномену, а саме як чинник особистісного зростання людини, безупинний активний процес реалізації людиною кращого потенціалу та її можливостей, так і цикл її інтелектуально-вольового самоздійснення й самодіяльності у суспільстві.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обгрунтуванням отриманих наукових результатів

Тематика відповідальності – одна з найважливіших у пізнанні особистістю самої себе, світу, адже визначає межі її власних можливостей, здатностей, свободу вибору та інше.

У зарубіжній психології відповідальність особистості переважно вивчалася у предметному форматі гуманістичного та когнітивного напрямків, хоча психодинамічний (заснований З. Фройдом), також зосереджує увагу на проблемах відповідальності як невіддільної компоненти свідомості, котра спричинена соціальним

страхом [16]. Пізніше з розвитком психоаналізу таке смислове розуміння проблеми дещо змінюється. Неофройдист Г. Салліван, у своїй інтерперсональній теорії в психіатрії, уже розглядає відповідальність не як соціальний страх, а як окрему перспективу життєдіяльності індивіда, що дає йому змогу свідомо здійснювати вибір у житті.

Утім К. Хорні, відома представниця неофройдизму, одна з найперших розглядає відповідальність як обов'язкову умову особистісного зростання. На її переконання, – відмова пацієнта брати відповідальність за власне життя являє собою одну із головних причин стагнації (призупинення розвитку) [19]. Знаний дослідник неофройдизму – Е. Фромм, котрий розвивав ідеї К. Хорні, пов'язує відповідальність із «позитивною свободою» [17]. Досягнення такої свободи, на його думку, можливе через прийняття самовідповідальності за власну долю. У зв'язку з цим він виокремлює «свободу від» і «свободу для», а також висловлює припущення про те, що свобода та відповідальність – це наслідки самопізнання і здатність людини до передбачення.

Зауважимо, що гуманістичний напрям у психології також обстоює свободу людини, яка водночас звільнена від контролю, вільно здійснює вибір свого життєвого шляху і загалом є унікальною особою, здатною до самоактуалізації та самореалізації.

Відомо, що К. Гольдштейн увів у науковий обіг поняття «самоактуалізація». Проте статус одного з найважливіших для характеристики особистості воно набуло лише в гуманістичній психології. А. Маслоу запозичив цей термін і використовував у ширшому розумінні слова. Для нього самоактуалізація означає тенденцію до реалізації внутрішнього потенціалу, тобто самореалізацію [7].

Окрім того, А. Маслоу обстоює позицію, що процеси самовдосконалення, спричинені самоактуалізацією, взаємозумовлюються одні з одними і там вибудовується чи конструюється власне відпові-

дальна особистість. Основна теза гуманістичної психології (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл та ін.) відображає відому максимуму: люди здатні обирати свою долю, вільно самовизначатися, вчиняти та ін. Відтак самоактуалізація – це й конкретні «вчинки, котрі виявляють особистісну активність та відповідальність, здатність до своєчасного та оптимального життєвого вибору» [4, с. 67].

Варто зауважити, що К. Роджерс вважає відповідальність однією з важливих умов на шляху до становлення повноцінно функціональної особистості. Згідно з ученим, такій особі властиві щонайменше п'ять найважливіших характеристик: відкритість до переживань, екзистенційний спосіб життя, організмична довіра, емпірична свобода, креативність. Зокрема, він переконаний, що свобода людини ґрунтується на здатності вибирати свій шлях, керувати ним через внутрішнє передчуття за таким законом: «Єдиний, хто відповідальний за мої власні дії та їх наслідки, – я сам» [12]. Отож «базуючись на цьому відчутті свободи, організмичній довірі, креативному способі життя, відповідальному ставленні до справи, така особистість має різноманітне поле можливих варіантів вибору і відчуває себе здатною здійснити практично все, на що спроможна і чого хоче» [18, с. 78].

У цьому аспекті звернімося до однієї із основних тез екзистенційного аналізу В. Франкла – це його розуміння тематики свободи волі в контексті здійснення життєвого вибору й відповідального ставлення до нього. Відомо, що логотерапія В. Франкла, котра є гуманістичною за спрямуванням, центрується на людині як субстанції, яка прагне знайти сенс життя. Водночас австрійський психотерапевт вважає, що «відповідальність належить до значущих феноменів людини, який, подібно до духовності та свободи, є первинним. Саме екзистенційний аналіз допомагає особі усвідомити відповідальність за реалізацію всіх її цілей. Чим більше людина бачить життя як виконання поставлених перед нею завдань, тим змістовні-

шим воно постає перед нею» [15, с. 112]. Мислитель переконаний, що людська відповідальність виникає із-за унікальності походження та буття кожної особи. Вона, зі свого боку, наділена свободою у відшуканні та реалізації смислу свого життя і за це несе повну відповідальність [15, с. 95–97].

Слушно звернутися до підходів Ф. Перлза [10] та К. Наранхо [8], котрі, обстоюючи принципи автентичності як мети становлення і розвитку особистості, стверджують, що основні її установки спрямовані на прийняття відповідальності за свої бажання, дії та вчинки тощо. При цьому враховується ще й уміння та здатність відповідати на очікування інших. Ці дві сторони відповідальності переплетені між собою та характеризують її особистісну зрілість.

Ф. Перлз вирізняв відповідальність здорову та обмежену. Друга ґрунтується на примусі, зобов'язанні, постійному підкоренні та поступливості іншим, всупереч своїм бажанням та устремлінням [10]. «Зрештою, це спричиняє те, що людина уникає усвідомлення своїх внутрішніх потреб. Відмовляючись від свого покликання і задоволення власних бажань, вона ухиляється від відповідальності за саму себе – за свої думки, відчуття, установки, дії. Процес саморозвитку поступається місцем процесу саморуйнування» [6, с. 53]. Отож, на думку Ф. Перлза, якщо людина не прагне задовольняти власні психофізіологічні потреби та бажання, то втрачає здатність виконувати свої обов'язки перед найближчим та віддаленим довкіллям, займати особистісну позицію та ін.

У цьому контексті відзначимо ученого-дослідника К. Наранхо, який виокремлюючи принципи автентичної особистості, виголошує один із них таким чином: «Бери повністю відповідальність за свої думки, почуття та вчинки» [8, с. 45]. До тандему зазначеного належить постулат Е. Берна, котрий вважав, що на людині лежить відповідальність за прийняті нею рішення [2].

Отже, гуманістична психологія об-

грунтує відповідальність особистості як інтегральну властивість, яка дає змогу їй розвиватися, вдосконалюватися, досягати повної екзистенції, свободи та самореалізації.

У межах когнітивного напрямку відзначимо фундаментальні наукові здобутки Ж. Піаже, який, обґрунтовуючи стадії інтелектуального розвитку дитини, зосереджує акценти на пізнанні внутрішньої відповідальності як важливої основи морального розвитку людини загалом [11]. Водночас Л. Колберг, розвиваючи ідеї швейцарського ученого та виокремлюючи п'ять стадій розгортання моральної свідомості особистості, спрямовує подальшу увагу на аналізі об'єктивного й суб'єктивного різновидів відповідальності.

Об'єктивна стадія передбачає оцінювання відповідальності, що ґрунтується на результатах дій суб'єкта, а суб'єктивна враховує не лише підсумок (результат), а й мотиви суб'єкта. Третя стадія – інструментального обміну – фокусується на мотивах особистості як члена малої групи. Згодом на четвертій відбувається розвиток відповідальності як соціального обов'язку, а на п'ятій (стадія моральної зрілості) вона (відповідальність) уже базується на принципах етики і моралі [3].

Відтак досягнення людиною моральної зрілості, на переконання Л. Колберга, можливе лише за умови прийняття «на себе» моральної відповідальності. На цій (п'ятій) стадії на перший план уже постають індивідуальні права, а життя набуває виняткової цінності.

Утім моральні умовиводи, хоча і необхідні, але не достатні для здійснення вартісних дій, тому дослідник та його наступники розробляють теорію багатоступеневого переходу від моральних суджень до етичних дій. Отож перше судження – деонтологічне, а друге – спрямоване на прийняття самовідповідальності за наслідки здійснених дій та вчинків. Тому відповідальність у теорії аналізованого дослідника – це не що інше, як специфічний саморегулятор спрогнозованої діяльності особистості.

Отже, відомі зарубіжні учені переконані, що «сформованість внутрішньої відповідальності є головним критерієм оцінки рівня моральної зрілості особистості. Загалом вони підкреслюють, що суб'єкт перш за все має сприймати відповідальність як вчинок...» [14, с. 49]. Адже останній утримує не лише мету, яка розгортається від ситуації, мотивації, дії, а й післядію як наслідок чи результат відповідального учинення.

Однак важливе підґрунтя когнітивної течії становить, на думку В.А. Роменця, І.П. Манохи – відомих істориків психології, – праця У. Найссера «Когнітивна психологія» [13, с. 262]. Ця наукова робота «підірвала могутність біхевіоральних постулатів. Пізнавальна активність та її непередбачуваність відтепер заперечують будь-яке маніпулювання поведінкою, яке проповідувалося ними» [4, с. 68].

Відповідальність людини взаємопов'язана із її відомою психологічною характеристикою – самоконтролем. Згідно з когнітивною теорією соціального навчання Дж. Роттера існує два види локусу контролю – внутрішній (інтернальний) та зовнішній (екстернальний), котрі, на його думку, постають як стійкі риси особистості. Якщо людина бере відповідальність за події, що відбуваються в її житті на себе, то це – показник інтернального локусу контролю. І навпаки, коли приписує відповідальність за все зовнішнім чинникам (іншим людям, долі, випадку), то це свідчить про властиву їй екстернальність. Однак більш поширеним є змішаний тип особистості, виокремлений як певне співвідношення двох зазначених типів локалізації.

Інтернали, як відомо, – це особистості, які зорієнтовані в майбутнє, тому що живуть внутрішньо «тут і тепер», а тому більш відповідальні, а екстернали – ретроспективні особи, оскільки зосереджені на минулих подіях, тому тяжіють до зовнішнього. Загалом відповідальна людина не повертається до минулого, а повновагомо живе у теперішньому. Звісно, інтернали розуміють, що майже усі важливі події

власного життя є результатом їхніх дій, тому відповідальні за них і за те, як протікає їхнє життя. Вони вважають, що самі усе досягнули, що було і що наявне в їхньому житті, й тому в майбутньому спроможні досягти своїх цілей. Причому теж беруть відповідальність за негативні події, схильні звинувачувати себе в невдачах, стражданнях та ін., відповідальні за сімейне життя, нарікаючи не на партнера, а на себе.

Таким чином, особистостям інтернального стилю поведінки властива активна позиція у житті, незалежність і відповідальність за себе. Екстернали, навпаки, здебільшого пасивні, відчувають незначущість (тобто вважають, що від них нічого не залежить), тому відсторонені від життя, і свої успіхи, досягнення та радощі не вважають власними, надають перевагу зовнішнім обставинам, везінню та допомозі сторонніх. Іншими словами, особи інтернального типу – переможці, а екстернали – переможені.

Варто зауважити підхід С. Шварца, який досліджує відповідальність як мотив надання допомоги іншому, або як психологічну підтримку. Учений увів поняття «дифузія відповідальності», що охоплює суб'єктивне відчуття розпорошення відповідальності за конкретну дію між людьми; під цим явищем учений розуміє зменшення особистісної відповідальності за присутності інших людей у ситуації, яка потребує допомоги. У результаті цього відповідальність кожного окремо взятого знижується (чим більше людей, тим менша відповідальність). Однак С. Шварц таку закономірність поведінки пов'язує із особливою критичною ситуацією, що потребує негайної мобілізації сил, необхідних знань та умінь, концентрації уваги, професійності тощо, оскільки вимагає конкретної допомоги іншому.

Водночас теорія соціального наuczіння А. Бандури розглядає відповідальність як регулятор поведінки людини. Якщо особа усвідомлює свою відповідальність за невдачі, то виявляє готовність до самоконтролю та саморегуляції [1].

На відміну від зазначеного підходу, наявні й інші особливості досліджуваного феномена відповідальності. «Так, якщо люди у групі прагнуть до індивідуальних цілей і їхні зусилля оцінюються індивідуально, то діє ефект так званої “соціальної фасилітації”» [5, с. 360], тобто виникає «тенденція, яка спонукає людей краще виконувати завдання за присутності інших (дослідження Р. Зайєнса, С. Сейлза, П. Ханта, Д. Хіллера та ін.)» [4, с. 69]. Мовиться про «внутрішню індивідуальну відповідальність» [4, с. 69], котра зростає за умов її стимулювання авторитетом. Водночас, якщо люди спільно «працюють для досягнення загальної мети, де кожний член групи не відповідає за кінцевий результат, то спрацьовує» [4, с. 69, 70] ефект “соціальних лінощів” [5, с. 367, 368].

З погляду когнітивного напрямку, формування відповідальності особистості невіддільно пов'язане із інтелектуальним та моральним розвитком. Крім того, персональна відповідальність є регулятором ціннісно-сислової сфери особи, двигуном вольових дій та учинків.

Насамкінець варто згадати Г. Олпорта, наукові роботи якого належать як до гуманістичного, так і до когнітивного спрямування. В концепції ученого відповідальність розглядається як чинник особистісного зростання людини й одночасно як рефлексивний феномен, завдяки якому вона планує власне буття [9].

Отож переконуємося, що сама відповідальність, пронизуючи всі сфери життя – від особистої до політичної, – це завжди надскладне психосоціальне явище. Окрім того, відповідальність – одна із інтегральних властивостей особистості, результат синергії усіх її психічних функцій та суб'єктивного сприйняття нею себе, інших, довкілля загалом. Водночас це також і моральна риса особи, котра постає унаслідок цілеспрямованого виховання, концентрує у собі усвідомлені обов'язок, зобов'язання, наполегливість, принциповість, свободу, рефлексію, добросовісність і буденно виявляється у відповідальній поведінці та сумлінних учинках.

Висновки

1. Відповідальність як основоположна властивість людини, універсальний мотив її життя, процес самоздійснення, самовчинення, самоосягнення дає змогу їй виявляти цілеспрямовану особистісну активність, здійснювати своєчасний та оптимальний життєвий вибір через екзистенційну свободу та самореалізацію свого кращого потенціалу й можливостей на шляху до становлення повноцінно функціональної особистості, а відтак повноформатного розвитку та зростання, що суголосне гуманістичному спрямуванню у психології.

2. Як регулятор внутрішніх дій, поведінки, вчинення відповідальність є фактором інтелектуального, вольового й морального розвитку особистості, що формує її ціннісно-смысловий стрижень у сув'язі зобов'язань, наполегливості, принциповості, необхідності, справедливості, рефлексивності тощо.

3. Перспективним у цьому напрямку є дослідження вітчизняних та сьогочасних напрацювань із проблематики відповідальності та виявлення особливостей їх систематики у сучасному психологічному пізнанні та розумінні.

Література

1. Бандура А. Теория социального научения. Санкт-Петербург : Евразия, 2000. 320 с.
2. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы / под. общ. ред. М.С. Мацковского. Москва : Прогресс, 1988. 400 с.
3. Кольберг Л. Психология: Биографический библиографический словарь / под ред. Н. Шихи, Э. Дж. Чептама, У.А. Конроя. Санкт-Петербург : Евразия, 1999. 320 с.
4. Ложкін Г., Лазорко О. Поняття відповідальності в історико-філософському та психологічному дискурсах. *Психологія і суспільство*. Тернопіль, 2003. №4. С. 61–74.
5. Майерс Д. Социальная психология. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 752 с.
6. Малигіна Г.С. Відповідальність особистості як загально психологічна проблема. *Наука і освіта*. Одеса, 2013. №7. С. 52–55.
7. Маслоу А. Психология бытия Москва: Рефлбук, Киев : Ваклер, 1997. 304 с.
8. Наранхо К. Гештальттерапия: отношение и практика атеоретического эмпиризма. Воронеж: МОДЭК, 1995. 304 с.
9. Олпорт Г.В. Личность в психологии. Санкт-Петербург : КСП+; Ювента, 1998. 345 с.
10. Перлз Ф. Гештальт-подход и свидетель терапии. Москва : Либрис, 1996. 235 с.
11. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. Москва : Педагогика, 2004. 237 с.
12. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. Москва : Прогресс, Универс, 1994. 480 с.
13. Роменець В.А. Історія психології ХХ століття : навч. посіб. Київ : Либідь, 1998. 992 с.
14. Тернопільська В.І. Відповідальність особистості: гуманітарний аспект *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка*. Житомир, 2004. № 14. С 47–50.
15. Франкл В. Человек в поисках смысла: сборник / общ. ред. Л.Я. Гозмана и Д.А. Леонтьева. Москва : Прогресс, 1990. 368 с.
16. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого «Я». Москва : Азбука-классика. 2016. 192 с.
17. Фромм Э. Бегство от свободы. Москва : Академический проект, 2008. 256 с.
18. Фурман А.В., Фурман (Гуменюк) О.С. Психологія Я-концепції: навч. посіб. Львів : Новий Світ-2000, 2006. 360 с.
19. Хорни К. Самоанализ. Психология женщины. Новые пути в психоанализе. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 408 с.

Збірник наукових праць

**ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК»
випуск тридцять третій**

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК» не несе відповідальності
за зміст матеріалів публікацій та достовірність наведених авторами
фактологічних, статистичних тощо даних

Відповідальний секретар: к.ю.н., доц. *І.М. Доляновська*
Літературне редагування: к. філол. н., доц. *Н.М. Момот*
Комп'ютерна верстка: *В.І. Гришаков*

Підписано до друку 23.12.2018 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 19,0. Обл.-вид. арк. 16,5. Наклад 300 прим. Зам. 255.

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 613 від 25.09.2001 р.

Надруковано департаментом поліграфії
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
місто Київ, вулиця Табірна, 30-32
тел.: (044) 455-69-80
e-mail: polygrafia.krok@gmail.com